

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI

TUVACA BİR DESTAN: HAAN TÖGÜLDÜR

(GİRİŞ – METİN – AKTARMA – DİZİN)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SALİH MEHMET ARÇIN

İSTANBUL 2009

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI

TUVACA BİR DESTAN: HAAN TÖGÜLDÜR

(GİRİŞ – METİN – AKTARMA – DİZİN)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SALİH MEHMET ARÇIN

Tez Danışmanı:
PROF.DR. EMİNE GÜRSOY-NASKALİ

İSTANBUL 2009

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek Lisans öğrencisi Salih Mehmet Arçın'ın " Tuvaca Bir Destan: HAAN-TÖGÜLDÜR (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı : Prof.Dr. Emine Gürsoy Naskali
Üniversitesi Marmara

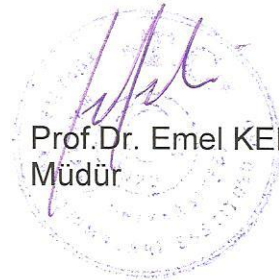
Üye : Yrd.Doç.Dr. Arzu Öztürk
Üniversitesi Marmara

Üye : Dr. Erdal Şahin
Üniversitesi Marmara

İmza

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun 08./06./2009 tarih ve 2009/11-5 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Emel KEFELİ
Müdür

İÇİNDEKİLER

ÖZET	IV
ABSTRACT	V
ÖNSÖZ	VI
TRANKRİPSİYON ALFABESİ	VIII
KISALTMALAR VE İŞARETLER	IX
GİRİŞ	X
1. Tuvalar	X
2. Tuva Edebî Dilinin Kısa Tarihçesi	XIII
3. Tuvacanın Ağızları	XIV
GRAMER İNCELEMESİ	
	1
I. Ses Bilgisi.....	2
1.1. Sesler.....	2
1.2. Tuva Türkçesinde Heceler.....	3
II. Şekil Bilgisi.....	3
2.1. Yapım Ekleri.....	3
2.1.1. İsimden İsim Yapma Ekleri.....	4
2.1.2 İsimden Fiil Yapma Ekleri.....	4
2.1.3. Fiilden İsim Yapma Ekleri.....	5
2.1.4. Fiilden Fiil Yapma Ekleri.....	5
2.2. İsim	6
2.2.1. Hâl Ekleri.....	6
2.2.1.1. Yalın Hâl.....	6
2.2.1.2. İlgi Hâli.....	6
2.2.1.3. Yükleme Hâli.....	6
2.2.1.4. Yönelme Hâli.....	6
2.2.1.5. Bulunma Hâli.....	6
2.2.1.6. Ayrılma Hâli.....	6
2.2.1.7. Yön Gösterme Hâli I.	6
2.2.1.8. Yön Gösterme Hâli II.	6
2.2.3.9. Araç Hâli.....	6
2.2.2. İyelik Ekleri.....	7
2.2.3. Çokluk Eki.....	7
2.2.4. Aitlik Eki.....	7
2.2.5. Soru Eki.....	7
2.2.6. İsimlerde Bildirme.....	8
2.3. Zamir.....	8

2.3.1. Kişi Zamirleri.....	8
2.3.2. Dönüşlülük Zamirleri.....	8
2.3.3. İşaret Zamirleri.....	9
2.3.4. Soru Zamirleri.....	10
2.3.5. Belirsizlik Zamirleri.....	10
2.4. Sıfat.....	10
2.4.1. Niteleme Sıfatları.....	10
2.4.2. Belirtme Sıfatları.....	10
2.4.3. İşaret Sıfatları.....	10
2.4.4. Sayı Sıfatları.....	10
2.4.4.1. Asıl Sayı Sıfatları.....	10
2.4.4.2. Sıra Sayı Sıfatları.....	11
2.4.4.3. Üleştirme Sayı Sıfatları.....	11
2.4.4.4. Kesir Sayı Sıfatları.....	11
2.4.4.5. Topluluk Sayı Sıfatları.....	11
2.4.5. Soru Sıfatları.....	11
2.4.6. Belirsiz Sıfatlar.....	11
2.4.7. Sıfatlarda Pekiştirme.....	11
2.4.8. Sıfatlarda Derecelendirme.....	12
2.4.8.1. Üstünlük Derecesi.....	12
2.4.8.2. En Üstünlük Derecesi.....	12
2.5. Zarf.....	12
2.5.1. Yer Zarfları.....	12
2.5.2. Zaman Zarfları.....	12
2.5.3. Soru Zarfları.....	12
2.5.4. Hâl Zarfları.....	12
2.5.5. Azlık-Çokluk Zarfları.....	13
2.6. Edat.....	13
2.7. Bağlaç.....	13
2.8. Ünlem.....	40
2.9. Fiil.....	14
2.9.1. Şahıs Ekleri.....	14
2.9.1.1. Birinci tipteki şahıs ekleri (zamir menşeli).....	14
2.9.1.2. İkinci tipteki şahıs ekleri (iyelik menşeli).....	14
2.9.1.3. Üçüncü tipteki şahıs ekleri.....	14
2.9.2. Kipler.....	14
2.9.2.1. Basit Kipler.....	14
2.9.2.1.1. Bildirme Kipleri.....	14
2.9.2.1.1.1. Geçmiş Zaman Kipleri.....	14
2.9.2.1.1.1.1. I. tip geçmiş zaman kipi.....	14
2.9.2.1.1.1.2. II. tip geçmiş zaman kipi.....	15

2.9.2.1.1.1.3. III. tip geçmiş zaman kipi.....	16
2.9.2.1.1.2. Şimdiki Zaman Kipleri.....	16
2.9.2.1.1.2.1. I. tip şimdiki zaman kipi.....	16
2.9.2.1.1.2.2. II. tip şimdiki zaman kipi.....	17
2.9.2.1.1.3. Gelecek Zaman Kipleri.....	17
2.9.2.1.1.3.1. I. tip gelecek zaman kipi.....	17
2.9.2.1.1.3.2. II. tip gelecek zaman kipi.....	18
2.9.2.1.1.3.3. III. tip gelecek zaman kipi.....	18
2.9.2.1.2. Tasarlama Kipleri.....	19
2.9.2.1.2.1. Şart Kipi.....	19
2.9.2.1.2.2. Gereklilik Kipi.....	19
2.9.2.1.2.3. İstek Kipi.....	20
2.9.2.1.2.4. Emir Kipi.....	21
2.9.2.2. Birleşik Kipler.....	21
2.9.2.2.1 Hikâye.....	22
2.9.2.2.1.1. Şimdiki Zamanın Hikâyesi.....	22
2.9.2.2.1.2. Belirsiz Geçmiş Zamanın Hikayesi (I. ve II. Tip geçmiş zaman kiplerinin hikâyesi).....	22
2.9.2.2.1.3. Gelecek Zamanın Hikayesi.....	23
2.9.2.2.1.3.1. I. Tip gelecek Zamanın Hikâyesi.....	23
2.9.2.2.1.3.2. II. tip gelecek zamanın hikâyesi.....	23
2.9.2.2.1.4 Şartın Hikâyesi.....	24
2.9.2.2.1.5. Gerekliliğin Hikayesi.....	24
2.9.2.2.2. Rivayet.....	25
2.9.2.2.2.1. Şimdiki Zamanın Rivayeti.....	25
2.9.2.2.2.2. Belirsiz Geçmiş Zamanın Rivayeti.....	25
2.9.2.2.2.3. Gelecek Zamanın Rivayeti.....	26
2.9.2.2.2.4. Şartın Rivayeti.....	27
2.9.2.2.2.4.1. I. ve II. tip geçmiş zaman kiplerinin şartı.....	27
2.9.2.2.2.4.2. Şimdiki zaman kipinin şartı.....	27
2.9.2.2.2.4.3. Gelecek zaman kipinin şartı.....	28
2.9.3. Birleşik Fiiller.....	28
2.9.4. Fiilimsiler.....	29
2.9.4.1. Sıfat-Fiiller.....	29
2.9.4.1.1. geçmiş zaman sıfat-fiilleri.....	29
2.9.4.1.2. gelecek zaman sıfat-fiilleri.....	29
2.9.4.2. Zarf-Fiil.....	29
2.9.4.2.1. asıl zarf-fiil ekleriyle yapılanlar zarf-fiiller.....	29
2.9.4.2.2. birleşik zarf-fiil ekleriyle yapılanlar zarf-fiiller.....	29
2.9.4.3. İsim-Fiil.....	30
METİN	31
AKTARMA	66
DİZİN	101
SONUÇ	167
KAYNAKLAR	168
ÖZGEÇMİŞ	174
EK (Haan-Tögüldür destanın kril harfli metni).....	175

ÖZET

Haan-Tögüldür destanı Tuva Türklerinin tarihini, inaçlarını, kültürünü ve dilini yansıtan önemli bir eserdir. Bu çalışma, Türk halkları arasında Türkiye’de az bilinen ve coğrafya olarak bizden çok uzak Tuvalıların bir destanını ve bu destandan hareketle ayrıntılı bir dil incelemesini (giriş-metin-çeviri-dizin) içermektedir. Bu destanın kayda geçirilmiş tek nüshası bulunmaktadır.

“Önsöz”, “Transkripsiyon Alfabeti”, “Kısaltmalar ve İşaretler”den sonra yer alan “Giriş” bölümünde Tuvalar ve Tuva Türkçesinin edebî dilinin kısa tarihçesi ve Tuvacanın ağızları ele alınmıştır.

“Gramer İncelemesi” adlı bölüm sırasıyla Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, İsim Çekimi, Ad Soylu Sözcükler; Fiil, Fiil Çekimi, Fiillerin Birleşik Çekimleri, Yardımcı Fiiller, Fiilimsiler başlıklarını taşımaktadır.

“Gramer İncelemesi” bölümünden sonra “Metin” ve “Çeviri” bölümü gelmektedir. Tuva Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarmada, metnin akıcı ve kolay anlaşılır olmasına, bunun yanı sıra, asıl metne bağlı kalmaya özen gösterilmiştir.

Son olarak ayrıntılı bir dizin bölümü hazırlanmıştır. Bu bölümde ödünç kelimeler, kelimedden hemen sonra, alındıkları dilin kısaltmasıyla gösterilmiştir.

Bu çalışma, Türkiye Türkçesi ile Tuva Türkçesi arasındaki benzerliklerin yanı sıra farklılıkları ortaya koymaktadır; Eski Türkçenin ses özelliklerini günümüze en iyi taşıyan lehçenin Tuvaca olduğunu ve özellikle kelime hazinesi yönünden Moğolcanın bu lehçe üzerindeki etkisini belirlemektedir.

ABSTRACT

The epic of the Haan-Tögüldür is an important source for the history, language and beliefs of Tuvan Turks. This study is an edition of this epic.

Tuva is geographically far from Turkey and contacts with Tuvinians have been scarce. Tuvinian is linguistically not so close to Turkey Turkish. One reason why I chose to work on Tuvinian was to provide a closer cultural acquaintance with Tuvinian.

The study gives the text of the epic; there is only one recorded version of the epic. A translation into Turkish is given, followed by a word index with etymological explanations, a grammar and notes on a comparison with Old Turkish, Mongolian lexic influence and commentary on Tuvinian dialects.

ÖN SÖZ

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra değişik adlarla bilinen, bağımsız olan ya da belli bir özerkliğe sahip toplulukların içinde Tuva Cumhuriyeti de yer almaktadır.

Bugün Rusya Federasyonu içinde yer alan, Doğu Sibirya'ya yerleşmiş Tuvalar üzerinde yapılan araştırmalar son yıllarda ülkemizde gitgide artmaktadır. Bu araştırmalar, tarih, dil ve edebiyat alanlarında ürünlerini vermektedir.

Yüzyıllar boyunca varlığından bile haberdar olmadığımız veya unuttuğumuz aynı coğrafyayı paylaşmalı asırlar geçen, bu toplulukla ilgili yapılan araştırmaların neticesinde ortaya çıkan genel kanı dil bağlamında Türkiye Türkçesine ne kadar uzak olsa da Eski Türkçe söz varlığını ve kendini diğer dış kültürlerden koruma adına önem teşkil etmektedir.

Asırlar boyunca Moğol kültürünün etkisinde kalan ve 20. yüzyılda da Rus asimilasyonuna uğramasına rağmen Tuva halkı kültürüne, diline sahip çıkmayı önemli ölçüde bilmıştır.

Tuvalıların dilleri, kültürleri, edebiyatları ve tarihleri hakkında bir karara varabilmek için Tuvalıların *maadrlıg tool* dedikleri kahramanlık destanları önemli yer tutar.

Yüksek lisans tez konum olan Tuva Kahramanlık destanlarından Haan-Tögüldür adındaki Tuvaca bir destandan hareketle Tuvalar ve Tuvaca üzerine çalışma yapmak, bilinmeyenleri bilmek ve benzerliklerin yanında farklılıkları ortaya koymak adına duyduğum ilgi ve merak beni bu çalışmayı yapmaya teşvik etmiştir.

Haan-Tögüldür destanının metni, *Dalay-Baybıñ Haan-Baazañaynıñ Maadrlıg Tooldarı* isimli eserde yer almaktadır. Bu eser, “Tıvanıñ Dıl, Litaratura Bolgaş Töögünüñ Ertem Şinçilel İsnitidu” tarafından Kızıl'da 1994 yılında “Aas Çogaalınıñ Turaskaaldarı” serisinin üçüncü cildi olarak yayımlanmıştır. Eserde “...destan metinlerine geçilmeden Orusool (“Toolçu Baazañay”) ve Ş. Ç. Sat (“Çırık Saktıuşkınnarım”) tarafından kaleme alınan Toolçu Baazañay hakkındaki bilgilere yer verilmiştir. (3-8) Verilen bilgiler arasında Baazañay'ın anlattığı ve ondan derlenen ve derlenmeyen destan metinlerinin de bir listesi yer almıştır. Kitapta, Baazañay'dan derlenip yazıya geçirilen “Naygı-Maygı Maadır” (12-49), “Koñgar-Baaday” (50-88), “Han-Tögüldür” (89-111), “Dalay-Baybıñ Haan” (112-152),

“Hööküy-Kara” (153-193), “Boraaday Mergen” (194-228) adlı destan metinlerine yer verilmiştir.¹

Çalışmanın “Giriş” bölümü *Tuvalar, Tuva Edebî Dili'nin Kısa Tarihçesi ve Tuvacanın Ağızları* adlı ana başlıklardan oluşmaktadır.

“Gramer İncelemesi” adlı bölüm sırasıyla *Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, İsim Çekimi, Ad Soylu Sözcükler (Zamir, Sıfat, Zarf, Edat, Bağlaç, Ünlem ve Sontakılar); Fiil, Fiil Çekimi, Fiillerin Birleşik Çekimleri, Yardımcı Fiiller, Fiilimsiler* başlıklarını taşımaktadır.

“Gramer İncelemesi” bölümünden sonra “Metin” ve “Çeviri” bölümü gelmektedir. Tuvaca metin ve metnin Tuva Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarılması bu bölümde yer almaktadır.

Çeviri bahsinden sonra ayrıntılı bir “Dizin” yer almaktadır. Prof. Dr. Ceval Kaya tarafından hazırlanan *Cibakaya* adlı dizin programı sayesinde metnin dizini hazırlanmıştır. Dizin bölümünden sonra “Sonuç” ve “Kaynaklar” başlıklı bölümler yer almaktadır. Son olarak “Ek” başlıklı bölümde Haan-Tögüldür destanının kril harfli metni verilmiştir.

Bu çalışmayı yapmaya beni teşvik edip yönlendiren, her türlü yardımı gösteren değerli hocam Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali'ye şükranlarımı arz ederim. Bilgisayar programı *Cibakaya 6.1*'den yararlanmamı sağlayan Prof. Dr. Ceval Kaya'ya teşekkür ederim. Prof. Dr. Mehmet Aça'ya şahsi kütüphanesindeki kitapları kullanmama müsaade ettiği için teşekkür ederim. Tezle ilgili konularda yardımlarını esirgemeyen Dr. Erdal Şahin ve Dr. Aylin Koç'a teşekkürü borç bilirim.

Son olarak, tez süresince her daim yanımda olan annem Nezahat Arçın ve kız kardeşim Hikmet Dilek Arçın'a teşekkür ederim.

Salih Mehmet Arçın

Bişkek, 2009

¹ Mehmet Aça, Metun Ergun, *Tuva Kahramanlık Destanları I*, Akçağ Yayınları, ISBN: 975-338-546-3, Ankara 2004.

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

Tuva T.	Türkiye T.	Tuva T.	Türkiye T.
Аа	Aa	Пп	Pp
Бб	Bb	Рр	Rr
Вв	Vv	Сс	Ss
Гг	Gg	Тт	Tt
Дд	Dd	Уу	Uu
Ее	Ee (ye)	Үү	Üü
Ёё	Yo, yo	Фф	Ff
Жж	Jj	Хх	Hh
Зз	Zz	Цц	TS, ts
Ии	İi	Чч	Çç
Йй	Yy	Шш	Şş
Кк	Kk	Щщ	ŞÇ, şç
Лл	Ll	Ъъ	Sertleştirme işareti
Мм	Mm	Ыы	Iı
Нн	Nn	Ьь	Yumuşaltma işareti
Њњ	Ññ	Ээ	E, e
Оо	Oo	Юю	Yu, yu
Өө	Öö	Яя	Ya, ya

KISALTMALAR VE İŞARETLER

Ar.	Arapça.
age.	Adı geçen eser.
bk.	Bakınız.
bs.	Basım.
c.	Cilt.
Çin.	Çince.
Far.	Farsça.
İng.	İngilizce.
Mo.	Moğolca.
Osm.	Osmanlıca.
Rus.	Rusça.
s.	Sayfa.
Skr.	Sanskritçe.
S.	Sayı.
vb.	ve bunun gibi.
→	Dizinde bakınız anlamında kullanılmıştır.
<	Bir dilden başka bir dile geçiş veya bir dil içindeki gelişimi göstermek için kullanılmıştır.
-	Fiil kökü, fiil köküne gelen ek.
+	İsim kökü, isim köküne gelen ek.
~	Sözcüğün geldiği dildeki en eski biçimi.

GİRİŞ

1. Tuvalar

Tuva Özerk Cumhuriyeti'nin kuzeyinde Krasnoyarsk ve Hakas Cumhuriyeti, güneyinde Moğolistan, doğusunda Buryat Özerk Cumhuriyeti, batısında Altay Özerk Cumhuriyeti bulunur ve başkenti Kızıl'dır. Ülke 16 bölgeye ayrılmıştır. Rusya Federasyonu içinde yer alan cumhuriyetlerden biridir.

Tuva kelimesinin menşei ilgili farklı görüşler mevcuttur: "4. yüzyılda Çin'in kuzeyinde hakimiyet kuran Toba devletinden geldiğine dair görüşler vardır. Çin tarihi uzmanı W. Eberhard Toba devletini kuranlardan 119 boyun çoğunun Türk soylu olduğunu yazar."² N. F. Katanov ise, Karagaslar (bugünkü Tofa) ve Uranhayları (bugünkü Tuva) aynı boy veya hiç olmazsa aynı boyun kalıntıları olarak kabul ettiğini söyler.

1920'li yıllara kadar yapılan çalışmalarda Tuva adı kullanılmamış, bunun yerine çoğunlukla (Uryanhay) kelimesi tercih edilmiştir. Soyon, Sayan, Soyot kelimeleri de günümüz Tuvaları için kullanılmıştır.

Tuvalar, Soyonlar ya da Uranhaylar olarak da bilinen, büyük bölümü Rusya'ya bağlı Tuva Cumhuriyeti'nde, küçük bir bölümü ise Moğolistan'da yaşayan ve Moğolcadan etkilenmiş bir Türk lehçesi konuşan halktır. Geleneksel dinleri Şamanizm'le Tibet Budacılığı'nın bazı özelliklerinin karışmasından oluşmuştur. Tuvaların bir kolu olan Tofalar da (eski adları Karagaslar) bugün tamamen Tuvalar içinde kaydedilmektedir.³

Tuva Türkleri tarih boyunca çeşitli milletlerin hakimiyeti altında yaşamışlardır. Şimdiki Tuva topraklarında tarih boyunca Hunlar, Vusunlar, Dinlinler, Türkler, Azlar, Çikler, Uygurlar ve Kırgızlar yaşamışlardır. Tuva toprakları, 6-8. yüzyıllar arasında Köktürklerin, 8-9. yüzyıllar arası Uygurların ve 9-12. yüzyıllar arasında da Kırgızların egemenlik sürdüğü alanlar olmuştur. 1207'den itibaren Moğol orduları tarafından istilâ edilip ele geçirilmiştir. Tuva 18. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Mançu-Çin Feodalitesi'nin egemenliği altında kalmıştır.

Tuva, 1914'te Rus Çarlığı'nın himayesi altına girmiştir. Rusya'daki 1918- 1921 yılları arasındaki iç savaş döneminde ülke tekrar bağımsızlığına kavuştuysa da 1921'de Sovyet

² W. Eberhard, Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer, AÜDTCFD I, S 2. 1943, s. 19-30.

³ Leysen Şahin, Sibirya Türk Toplulukları Tarihi, Türk Tarihi, 20. Cilt (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 735-743.

hâkimiyeti altında yarı bağımsız bir konum elde eden bölge, 1944'te SSCB'ye bağlanarak Rusya Federasyonu'na bağlı özerk oblast yapılmış; 1961'de ise özerk cumhuriyet statüsünü kazanmıştır. Sovyetler Birliği'nin çözülmesinden sonra 1961'de Tuva Cumhuriyeti ilân edilmiştir.⁴

Tuva Cumhuriyeti, bugün Rusya Federasyonu içinde yer alan 21 cumhuriyetten biridir.

Diğer Sibiryalı halkları gibi Tuvalılar da Moğol kültürünün etkisi altında kalmıştır. Bu etki hem dil hem de din alanında olmuştur. Diğer Sibiryalı halklarına göre din alanındaki etki daha fazla olmuştur. Özellikle Tuvalar Lamaist Budizmi kabul etmişlerdir. Dini kitapların Moğolca olması hasebiyle uzun süre Moğolca'yı yazı dili olarak kullanmaları dil açısından da Tuvaca'nın Moğol kültür dairesinden etkilendiğini gösteren en önemli kanıtlardan biridir.

Tuva'da, Sovyetler Birliği zamanındaki diğer milletlerden farklı olarak yerli halk çoğunlukta idi. Bu durumun oluşmasındaki en önemli sebeplerden birisi muhakkak Tuva'nın Sovyetler Birliğine geç girmiş olmasıdır. Bugün için Rusya Federasyonu sınırlarında bulunan diğer Sibiryalı halklarından farklı olarak Tuvalar, Rus egemenliğine 17. yüzyılda girmemiş, 20 yüzyılda girmiştir. Bu sebeple Tuvalar üzerindeki Rus baskısı veya asimilasyonu diğer Sibiryalı halklarına göre daha az olmuştur. "...Tuva, Bolşevik Devrimi'ni takip eden iç savaştan hemen sonra Sovyetler Birliği'ne dahil olmamış, 1944 yılına kadar ayrı bir devlet olarak varlığını sürdürmüştür."⁵

Ruslar Tuva bölgesini ele geçirebilmek için Moğol kültürünü yıkmakla işe başlamışlardır. Bunu da Tuvalıların Türk kökenli bir halk olduğunu ve Altay ve Hakaslarla akraba bir topluluk olduklarını dile getirerek yapmışlardır. Bölgedeki Moğol kültürünün etkisi azalıp Tuva Sovyetler Birliğine kültürel ve siyasi olarak bağlandığı zaman daha önceki milli bir şuur uyandırmaya yönelik Rus politikası yerini Tuva halkını kendi kültüründen koparan bir politikaya bırakmıştır. Bu doğrultuda "...halkı kültürel mirastan koparmak amacıyla Tuva'nın kültürüne, geleneklerine karşı da tedbirler alınmıştı. Alınan tedbirlerden biri, Şagaa veya ay takvimine göre kutlanan Yeni Yıl Festivali'nin yasaklanmasıydı."⁶

Tuva, Sibiryalı içinde yerli halkın çoğunlukta olduğu tek idari birimdir. 1 Ocak 1998 verilerine göre, Tuva'nın nüfusu 309.700 kişidir. Bunların içinde Tuvalar- 206.900 (% 66,8);

⁴ Leysen Şahin, Sibiryalı Türk Toplulukları Tarihi, Türk Tarihi, 20. Cilt (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s. 735-743.

⁵ Anar Somuncuoğlu, Türkler, Tuva(Tıva) Cumhuriyeti, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi(ASAM) Rusya-Ukrayna Araştırmaları Masası / Türkiye.

⁶ Z. W. Anaiban ve E. W. Walker, "On the Problem of Interethnic Conflict: The Republic of Tuva", L. Drobizheva ve diğerleri(Eds), Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis, New York, London: M. E. Sharpe 1998, s. 182.

Ruslar- 96.000 (%31,9); Hakaslar- 2.100 (% 0,7); Ukraynalılar- 1.900 (% 0,6) ve diğerk halklar- 2.800 (%0,9). Tuvalar daha çok kırsal bölgelerde yoğunlaşmışlardır, bazı uzak bölgelerde Tuvaların nüfusu toplam nüfusun % 90'ını oluşturmaktadır.⁷

Üstelik, Sovyetler Birliği içerisindeki Birlik Cumhuriyeti statüsünde cumhuriyete sahip olan halklardan bile farklı olarak Tuvalar arasında ana dilini ilk dil olarak bilme oranı çok yüksekti. 1989 verilerine göre, Tuvaların % 99'u Tuvacayı "ana dil" olarak nitelendirmiştir. Sadece % 58 'i Rusçayı ikinci dil olarak belirtmiştir.⁸

⁷ Z. W. Anaiban ve E. W. Walker, "On the Problem of İnterethnic Conflict: The Republic of Tuva", L. Drobizheva ve diğerkleri(Eds), Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis, New York, London: M. E. Sharpe 1998, s. 182."

⁸ Anaiban ve Walker, "On the Problem of İnterethnic Conflict..." s. 179.

2. Tuva Edebî Dilinin Kısa Tarihçesi

Tuvaca dil olarak, Türkçenin arkaik söz ve yapılanmalarını günümüze en iyi şekilde taşıyan Türk lehçelerinden biridir. Tuvaca eski Türkçe ile karşılaştırıldığında sesbilimi, sözyapımı, sözlükbilimi, ve de anlam bilimi açısından, öteki Türk dillerine göre eskicil özellikler taşır.⁹

Yazıtlardaki ses özelliklerini günümüz Türk lehçelerinin ses özellikleriyle karşılaştırdığımız zaman Tuvacanın, Eski Türkçenin ses özelliklerini en iyi şekilde muhafaza eden lehçe olduğu ortaya çıkar.

Tuva'da Sovyetler Birliği zamanında Tuvaca konuşur sayısı çoğunlukta olduğu için Ruslar bu dengeyi değiştirmekle işe başladılar. Sovyetler Birliğinin politikası gereği öncelikle Tuvaların konuştuğu dil, yazı dili haline getirilmiştir. Tuvacanın edebi dil haline getirilmesinden sonra ise Moğol kültürünün etkisi bu şekilde ortadan kaldırılmaya başlanmıştır. Sovyetler Birliğinin devlet politikası olan Rusçanın resmi dil olması Tuva'da da uygulanmıştır ve Rusçanın resmi dil olması kısa sürede etkisini göstermiştir.

Tuvaca 1920 yılına kadar sadece konuşma dili olarak kullanılmıştır. 1920-1930 yılları arası az da olsa, bazı Tuva aydınları yazı dili olarak Moğolca'yı kullanmıştır. 1925 yılında *Tıva Arattıñ Şını* "Tuva Halkının Gerçeği" adlı gazete ve *Revolüstug Arat* "Devrimci Halk", *Anıyaktarnıñ Sorulgaları* "Gençlerin Amaçları" adlı dergiler çıkarılmaya başlanmıştır. O zaman Tuvaların kendilerine ait bir alfabesi olmadığından bu gazete ve dergiler eski Moğol harfleri ile Moğol dilinde çıkarılmıştır.¹⁰ 1933 yılında Latin harfleriyle *Tıva Orustuñ Toyul Bijii* "Tuvaca-Rusça Sözlük" basılır.¹¹

Tuva edebî dilinde tahsil yapılmaya 1930 yılında başlanmıştır. Tuva 1944 yılının Ekim ayından itibaren Sovyetler İttifakının (Birliğinin) terkiğine dahil olmuştur. O zamana kadar bu dil çok mahdut dairede kullanılıyordu. Millî azatlık inkılâbına kadar (1921), Tuvada devlet işleri Moğol dilinde yapılmış, hatta Moğol dilinde gazete, dergi ve kitaplar da neşrolmuştur. Tuva dili çok eskilerden, 11. asırdan itibaren Moğol dili ile temasta olmuş, her iki dil sürekli olarak birbirlerine tesir etmişlerdir. Bu dilde Moğol sözlerinin çokluğu, hattâ gramatik yapıda kendisini gösteren farklılıklar işte bu alâkaların tabîî neticesidir.¹²

⁹ Mehmet Ölmez, "Tuvacanın Eskiliği Üzerine", *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 10, 2000, s. 133-138.

¹⁰ A. K. Kalzañ, *Tıva Literatúra* 8-10, Kızıl 1992, s. 3.

¹¹ K. A. Biçeldey, "Ertem Dılı", *TDBÇK*, Kızıl 1993, s. 86.

¹² Ferhat Zeynalov, "Tuva Türkçesi", *Orkun*, 77 sy.

3. Tuvacanın Ağzıları

Tesbit edebildiğim kadarıyla Tuvacanın ağzıları hakkında yazılmış yegane çalışma Ş. Ç. Sat, “Tuvinsky Yazık”, *Yazıkı Narodov SSSR, II*, Moskova 1966, s. 401’de yer almaktadır. (Bu bölümü Rusçadan İngilizceye Larry V. Clark, Berlin’de çevirmiştir.)

Tuvacanın ağzıları etraflı şekilde henüz araştırılmamış olmakla birlikte dört farklı ağız bölgesi dikkati çekmektedir.

1. Merkez Bölgesi (Merkez Ağzı): Ulug-Hem vadisindeki Ottuk-Daş ve Bayan Köl’den Hemçik ırmağının orta ve yukarı yatağına ve Çadaan ırmağı havzasına kadar olan bölgedir. Resmî konuşma dili ve edebi yazı dilinin temelini bu ağız oluşturur. Edebî yazı dili ile bu ağız arasında hiçbir fark yoktur. Ovyur ve Bii-Hem alt ağzıları da bu bölgeye komşudur.

2. Batı Bölgesi (Batı Ağzı): Hemçik ırmağının yukarı havzası olan Bay-Tayga, Mongun-Tayga, Kara-Hol ve Barun-Hemcik’in bazı kısımları batı bölgesinin içine girer. Bu bölgede şu ağız özellikleri vardır: a) *andıg* (=ındıg)m “öyle”, *ançaar* (=ınçaar, “böylece”; b) Şart kipinin farklı bir şekli kullanılır: *barzım ize* (=barzımza) “gidersem”; c) Edebî dilde bulunmayan bazı kelimeler vardır: *koldaar* (=dileer) “dilemek”, *küzem* (=manag) “gece bekçisi”, vs. Bu ağızda Altay şivesinin çeşitli ağzılarının tesiri görülür.

3. Kuzey Doğu Bölgesi (Toca Ağzı): Tene-Hol’da Bii-Hem ırmağının yukarı havzası kuzey doğu bölgesini teşkil eden çeşitli *kuş isimleri* ve *hayvan isimleriyle* vs. Bu ağız avcı bir toplumun yaşam tarzını yansıtır: *daspan* “bir yaşındaki ren geyiği”, *haydıñ* (=çiñgis) “yosun”, *hoormak* (=murgu) “borşçevnik (bitki?)” vs. Bu ağızda yön ekinin farklı bir şekli kullanılır: *hemgidi* (=hemçe) “ırmağa doğru”. Konuşmanın akışına hakim olan nazal bir tonlama bu ağza has bir özelliktir. Edebî ağızdan farklı olan başka fonetik yönler de vardır: *kokaay* (=kokay) “kurt”, *kıyın* (=kıcın) “kışın”, *harı* (=arı) “arı”, *toolluñ* (=toolduñ) “hikaye (genitif halinde)” vs.

4. Güney Doğu Bölgesi (Güney Doğu Ağzı): Tandin dağ sırasının (Tannu-ola) güneyinde ve Erzin ırmağının yukarı kısmından başlayarak Tes-Hem’deki Ustuu-Şınaa yöresine kadar olan bölgedir. Bu bölgenin ağzılarında kuvvetli bir Moğolca tesiri görülür. Elegest’ten Şuurmak’a kadar olan yörede konuşulan Tandin alt-ağzı da bu bölgeye komşudur. Kaa-Hem alt-ağzı güney ve doğu ağzıları arasında geçiş durumundadır.

GRAMER İNCELEMESİ

Gramer İncelemesi bölümünde metnimizde örneğini tespit edemediğimiz; fakat Tuvaca gramer kitaplarında mevcut olan eklere veya fiil çekimlerine kaynak belirtmek suretiyle konu içinde ya da dipnot şeklinde örnek verilmiştir. Bu bölümde metinde tespit edilen gramer başlıklarının kısaca bir tanımı yapıldıktan sonra Tuva Türkçesindeki işlevi ve metindeki örnekleri verilmiştir. Örnekler gösterilirken ilk önce kelimenin Tuvacadaki şekli daha sonra Türkçedeki anlamı tırnak içinde yazılarak gösterilmiştir.

1. Ses Bilgisi

1.1. Sesler

Tuva Türkçesinde 24 ünlü, 22 ünsüz ses vardır. Tuva Türkçesinin 24 ünlüsü 3 gruba ayrılır: 1. Normal Uzunluklu Ünlüler: *a, e, ı, i, o, ö, u, ü*. Tuva Türkçesinin normal uzunluktaki ünlüleri diğer Türk lehçelerinin ünlüleri ile benzerlik taşır. Tuva Türkçesinde açık e vokali de vardır. N. F. Katanov bu vokali ä harfiyle işaretlemiştir.¹³ 2. Gırtlaksız Ünlüler: *a', e', ı', i', o', ö', u', ü'*. Gırtlaksız ünlüler sekiz tanedir. Kelimelerin ilk hecesinde bulunurlar. Kelime ek aldığı anda çoğunlukla bu gırtlaksızlık ortadan kalkar. Bu ünlüler hakkında Tuva yazı dili yapılmadan önce herhangi bir kayda rastlanmaz. Tuva alfabesinin yapılışı sırasında bu tür ünlülerin varlığı tespit edilmiştir.¹⁴ 3. Uzun Ünlüler: *a:, e:, ı:, i:, o:, ö:, u:, ü:*. Uzun ünlüler 8 tanedir. Bu ünlüler ünsüz düşmesi sonucunda meydana gelmiştir. Birincil uzun ünlüler Tuva Türkçesinde yoktur.

Tablo 1.1. Tuva Türkçesinde ünlülerin sınıflandırılması

ÖN				ARKA			
	Normal	Uzun	Gırtlaksız	Normal	Uzun	Gırtlaksız	
Dar	İ	i:	i'	ı	ı:	ı'	Düz
	Ü	ü:	ü'	u	u:	u'	Yuvarlak
Geniş	e	e:	e'	a	a:	a'	Düz
	Ö	ö:	ö'	o	o:	o'	Yuvarlak

Not: Tablodaki (') işareti sesli harfin gırtlaksızlığını; (:) işareti ise sesli harfin uzunluğunu gösteriyor. Tuva imlasında uzunluk harfin çift şekilde yazılması ile gösterilir.

Tuva Türkçesinde önlük-artlık uyumu ve düzlük-yuvarlaklık uyumu sağlam bir şekilde muhafaza edilmiştir. *baarınıñ* “bağrının”, *dujundan* “zamanından”.

Tuva Türkçesindeki sınırlı yaygınlığı olan ünlü değişimleri¹⁵ şunlardır:

¹³ N. F. Katanov, *Opit issledovaniya uryanhayskogo Yazıka*, Kazan 1993.

¹⁴ F. G. İshakov, A. A. Pal'mah, *Grammatika Tuvinskovo Yazıka(Fonetika i Morfolojiya)*, İzdatel'stvo Bostoçnoy Literatürı, Moskva 1961.

¹⁵ Bu bahisteki bazı örnekler Ş. Ç. SAT – E. B. SALZIDMAA'nın beraber hazırladıkları *Amgı Tıva Literaturlug Dıl(Kızıl 1980)* adlı eserden alınmıştır.

a > ı Kelimenin ilk hecesinde görülen a > ı değişmesi *tap-* > *tıp-* “bul-”, *anda* > *ında* “orada”.

u > ı *muntag* > *mundıg* “böyle”, *boynuz* > *mıyıs* “boynuz”.

ü > i *edgü* > *eki* “iyi”, *bedük* > *bedik* “yüksek”.

o > ı *boynuz* > *mıyıs* “boynuz”, *okşaş* > *ışkaş* “gibi, benzer”.

o > u *boz-* > *buz-* “boz-” *boduk* > *buduk* “boya”.

Tuva Türkçesinde görülen ünlü düşmeleri, kelime ünlü ile başlayan bir ek aldığı zaman orta hece ünlüsünün vurgusuz kalmasıyla meydana gelir: *moyun* > *moynu* “boyun”, *arın* > *arnı* “yüz”.

1.2. Tuva Türkçesinde Heceler

Türkçe kelimelerde bir hecede en az bir, en çok dört ses bulunur. Bu durumda Tuva Türkçesinde de altı çeşit hece vardır.

a. Bir ünlüden oluşan hece: *ejim* “eşim, arkadaşım”, *eki* “iyi”.

b. Bir ünlü ve bir ünsüzden oluşan hece: *am* “şimdi, hemen”, *er* “er, erkek, erlik”.

c. Bir ünsüz ve bir ünlüden oluşan hece: *bo* “bu”, *kiji* “kişi”.

ç. Bir ünsüz, bir ünlü ve bir ünsüzden oluşan hece: *çok* “yok”, *ses* “sekiz”.

d. Bir ünlü ve iki ünsüzden oluşan hece: *art* “geçit”, *erttir* “devamlı, sürekli olarak”.

e. Bir ünsüz, bir ünlü ve iki ünsüzden oluşan hece: *dört* “dört”, *çurt* “dünya”.

Tuva Türkçesinde 22 tane ünsüz ses vardır. Bunlar: *b, v, g, d, j, z, y, k, l, m, n, ñ, p, r, s, t, f, h, ts, ç, ş, şç* ünsüzleridir. Bu ünsüzlerden üçü *f, ts, şç* sadece alıntı kelimelerde görülür. Ünsüzler teşekkül noktalarına göre şu şekilde sınıflandırılır: Dudak ünsüzleri: *b, p, m*; diş-dudak ünsüzleri: *v, f*; diş ünsüzleri: *z, d, n, t, s*; diş-damak(diş eti) ünsüzleri: *j, ç, ş*; ön damak ünsüzleri: *l, r, y*; art damak ünsüzleri: *g, k, ñ, h*. Ünsüzler sedalı ve sedasız ünsüzler olarak ise şu şekilde sınıflandırılır: Sedalı ünsüzler: *b, v, d, z, j, g, m, n, ñ, l, r, y*; sedasız sedalı ünsüzler: *f, p, t, s, ş, h, k, ç*.

2. Şekil Bilgisi

2.1. Yapım Ekleri

Tuva Türkçesinde bulunan yapım ekleri, genel olarak diğer Türk lehçelerindekilerle benzerlik gösterir. Ancak, bu eklerin bazılarında ses ve anlam yönünden bazı farklılıklar görülür. İsimden isim, isimden fiil, fiilden isim ve fiilden fiil yapma ekleri vardır.¹⁶

¹⁶ Türemiş kelimelerin örnekleri için dizin haricinde şu eserlerden yararlandım: Sat, Ş. Ç. – E. B. Salzıdmaa, *Amgi Tıva Literaturlug Dil*, Kızıl 1980; İshakov F. G., *Tuvinский Язык (Очерк По Фonetike)*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR,

2.1.1. İsimden İsim Yapma Ekleri¹⁷ Bu ekler isim kök ve gövdelerinden başka isimler yapmak için kullanılır:

+çlı, +çi, +çu, +çü (tonsuz ve l, m, n, ñ ünsüzlerinden sonra) (*çuraga+çlı* “sihirbazcı”, *bijee+çi* “yazıcı”), +jı, +ji, +ju, +jü (ünlüler ve g, r, y ünsüzlerinden sonra) (*adıg+jı* “avcının”, *hooray+jı* “şehirli”) Her türlü ismin sonuna gelerek onlarla ilgili meslek ve uğraşma isimleri yapar.; +lıg, +lig, +lug, +lüg (ünlüler ve y, g, r ünsüzlerinden sonra) (*şinçilig* “eşit, denk”, *beglig* “beyli” +nıg, +nıg, +nug, +nüg (m, n, ñ ünsüzlerinden sonra) (*iriñnig* “irinli”, *öñnüg* “renkli”) +dıg, +dig, +dug, +düg (l ünsüzünden sonra) (*maldıg* “mallı, hayvanlı”, *hıl+dıg* “kıllı”) +tıg, +tig, +tug, +tüg (tonsuz ünsüzlerden sonra) (*a’ttıg* “atlı”, *süt+tüg* “sütlü”) İsmi gösterdiği nesnenin bulunduğu yeri ifade eder. Soyut sıfatlar ve nesne adları yapar.; +şkı(lar), +lışkı(lar) (*katışkılar* “kayınbaba”, *ava+şkılar* “aynı anneden olanlar”) Akrabalık isimleri yapar. İşlek değildir.; +çak, +çek, +çık, +çik, +çuk, +çük / +jak, +jek, +jik, +jik, +juk, +jük (*dopur+jak* “küçük”, *biçe+jek* “küçücük”, *hem+çik* “nehircik” *höl-çük* “gölcük”) Küçültme isimleri yapar.

2.1.2. İsimden Fiil Yapma Ekleri¹⁸

İsim kök veya gövdelerine eklenerek, ismin anlamına ve ekin ifade ettiği anlama bağlı yeni fiiller yapan ekler şunlardır:

+a- / +e- (*ad+a-* “ad vermek, ad koymak”, *biz+e-* “bilemek”) Tuva Türkçesindeki işlek yapım eklerinden bir tanesidir. İşlev olarak -la / -le ekiyle benzerlik gösterir.; +gıra- / +gire- / +gura- / +güre- (*kañ+gıra-* “şınlamak, tınlamak”, *keñ+gire-* “çınlamak”); +kayn- / +keyn- / +gayn- / +geyn- / +ayn- / +eyn- Yansıma kelimelere gelerek o sesi çıkarmak anlamında fiiller türetir. (*diri+geyn-* “silkelenmek”, *sirti+geyn-* “eşinmek, ayaklarını yere vurarak eşinmek”); +la- / +le-, +na- / +ne-, +ta- / +te-, +da- / +de- (İsimplere ve sıfatlara eklenerek yapma veya olma bildiren fiiller yapar.) (*çugaa+la-* “konuşmak”, *nayır+la-* “bayramlamak, kutlamak”, *mañ+na-* “koşmak”, *çem+ne-* “yemek yemek”, *a’ş+ta-* “yemek

Moskva-Leningrad 1957; İshakov F. G., Pal'mbah, A. A., *Grammatika Tuvinского Yazıkı*, Moskva 1961; Ekrem Arıkoğlu, *Türk Lehçeleri Grameri*, Tuva Türkçesi, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.

¹⁷ Metnimizde örneklerine rastlayamadığımız; fakat Tuva Türkçesi gramer kitaplarında yer verilen isimden isim yapma ekleri şunlardır: -gır, -gir, -gur, -gür: tonlulardan sonra, -kır, -kir, -kur, -kür: tonsuzlardan sonra; -sig, -sig, -sug, -süg: tonsuzlardan sonra, -zig, -zig, -zug, -züg: tonlulardan sonra; -çıgaş, -çiğes, -çugaş, -çüğes, -jigaş, -jigeş, -jugaş, -jüğes; -ldır, -ldır, -ldır: ünlülerden sonra, -ıldır, -ıldır, -ıldır, -ıldır: ünsüzlerden sonra; -sımaar, -simeer, -sumaar, -sümeer: tonsuzlardan sonra, -zımaar, -zimeer, -zumaar, -zümeer: tonlulardan sonra.

¹⁸ Metnimizde örneklerine rastlayamadığımız; fakat Tuva Türkçesi gramer kitaplarında yer verilen isimden fiil yapma ekleri aşağıda gösterilmiştir: +kıla- / +kile- / +kula- / +küle-; +laş- / +leş- / +naş- / +neş- / +taş- / +teş- / +daş- / +deş-; +zı- / +zi- / +zu- / +zü-, +ji- / +ji- / +ju- / +jü- : tonlulardan sonra, +sı- / +si- / +su- / +sü-, +şı- / +şi- / +şu- / +şü-: tonsuzlardan sonra, +çı- / +çi- / +çu- / +çü- : ş, s, k, m, n, ñ ünsüzlerinden sonra; +zın- / +zin- / +zun- / +zün-, +sın- / +sin- / +sun- / +sün-; +zıra- / +zire- / +zura- / +züre-, +sıra- / +sire- / +sura- / +süre-, +jıra- / +jire- / +jura- / +jüre-, +çıra- / +çire- / +çura- / +çüre-, +şıra- / +şire- / +şura- / +şüre-; +ar- / +er-, +r-; +gır- / +gir- / +gur- / +gür-: tonlulardan sonra, +kar- / +kir- / +kur- / +kür-: tonsuzlardan sonra; +ı- / +i-; +ıra- / +ire- / +ura- / +üre- / +ra- / +re-; +ırğa- / +irge- / +urga- / +ürge-; +k- / +ık- / +ik-.

yemek”, *kat+ta-* “yemiş toplamak”, *aal+da-* “misafir olmak”, *Mool+da-* “Moğolca konuşmak”); *+lan-* / *+len-* / *+nan-* / *+nen-* / *+tan-* / *+ten-* / *+dan-* / *+den* (Bu ek olma ifade eden geçişsiz fiiller yapar.) (*maadır+lan-* “yiğitlemek, övünmek”, *ami+lan-* “canlanmak”, *amdan+nan-* “tatlanmak”, *didim+nen-* “cesaretlenmek”, *at+tan-* “ata binmek”, *bot+tan-* “gerçekleşmek”, *dazıl+dan-* “köklenmek”, *hül+den-* “küllenmek”); *+sa-* / *+se-* (Bu ek, istemek anlamında fiiller türetir.) (*suk+sa-* “susamak”, *çoruk+sa-* “gitmek”).

2.1.3. Fiilden İsim Yapma Ekleri¹⁹

Fiil kök veya gövdelerine eklenerek, fiilin anlamına ve ekin ifade ettiği anlama bağlı yeni isimler yapan işlek yapım ekleri şunlardır:

-g (İşlek olan yapım eklerinden bir tanesidir. Yer adları, soyut isimler ve çeşitli fiil adları yapar.) (*ad-ıg* “atış; yarış”, *tile-g* “istek”; -k (Sıfat ve nesne adları yapan bir ektir.) (*biji-k* “yazı”, *böl-ük* “bölük”) -ş (Fiillerden hareket ve iş isimleri yapan işlek bir ektir.) (*at-ış* “atış, yarış; mücadele”, *tin-ış* “nefes”) -k / -ki, -g / -gi (Fiillerden nesne adları yapar.) (*kes-ki* “keski”, *bış-ki* “bıçkı”); -guş / -giiş / -guuş, -kış / -kiiş (*aat-kuş* “salıncak”, *dayan-guş* “değnek”); -ş (*bagla-aş* “kazık”, *bilekte-eş* “bilezik”); -l (Fiillerden genellikle soyut isimler üreten bir ektir.) (*çırğa-l* “mutluluk”, *amıdıra-l* “hayat”); -mal / -mel (Çeşitli nesne ve hareket adları yapar.) (*biji-mel* “el yazması”, *çuru-mal* “motif”).

2.1.4. Fiilden Fiil Yapma Ekleri

-ma- /-me-, -ba- /-be-, -pa- /-pe-, -va- /-ve- (olumsuzluk) (*ber-be-* “vermemek”, *öş-pe-* “sönmemek”, *em-me-* “emmemek”, *çi-ve-* “yememek”; -ş- (ortaklaşalık) (*ujura-ş-* “karşılaşmak”, *tanı-ş-* “tanışmak”, *kişte-ş-* “kişneşmek”); -n-, -dın- /-din- / -tın- /-tin-, -ttin- /-ttin- (dönüşlülük) *aayla-n-* “düzenlenmek”, *al-dın-* “alınmak”, *ajılda-ttin-* “çalışılmak”, *ket-tin-* “giyinmek”); -l- (edilgenlik) (*tög-ül-* “dökülmek”, *üz-ül-* “kopmak”) -dır- /-dir-, -tır- /-tir- (ettirgenlik) (*dül-dür-* “pişirmek, kavurmak”, *kel-dir-t-* “getirmek”, *çıt-tır-* “yatırmak”); -r- (ettirgenlik) (*bij-ır-* “pişirmek”, *ij-ir-* “içirmek”); -t- (ettirgenlik) (*olur-t-* “oturmak”, *çügür-t-* “koşturmak”) Diğer fiilden fiil yapma ekleri²⁰: -ı- /-i-(devamlılık) (*bış-ı-* “sıkılaştırmak”, *daj-ı-* “taşımak”); -gıla- /-gile-, -kıla- /-kile- (devamlılık) (*kasta-gıla-* “süslemek”, *tut-kula-* “çok defa tutmak”).

¹⁹ Metnimizde örneklerine rastlayamadığımız; fakat Tuva Türkçesi gramer kitaplarında yer verilen fiilden isim yapma ekleri aşağıda gösterilmiştir: -mça/-mçe: ünlüyle biten tabanlardan sonra, -ımçal/-imçel/-umçal/-ümçe: ünsüzle biten tabanlardan sonra; -n: ünlüyle biten tabanlardan sonra, -ın/-in/-un/-ün: ünsüzle biten tabanlardan sonra; -ndak: ünlüyle biten tabanlardan sonra, -ındak/-indek/-undak/-ündek: ünsüzle biten tabanlardan sonra; -(I)ndı; -çak/-çek/-çık/-çik/-çuk/-çük; -gur/-gir/-gur/-gür; -açal/-eçel/-ıçal/-içel/-uçal/-üçel: ünlülerden sonra, -aaçal/-eeçel/-uçal/-iüçel/-uuçal/-üüçel: ünsüzlerden sonra; -lda/-lde: ünlüyle biten tabanlardan sonra, -ılda/-ilde/-ulda/-ülde: ünsüzle biten tabanlardan sonra; -lga/-lge: ünlüyle biten tabanlara, -ılga/-ilge/-ulga/-ülge: ünsüzle biten tabanlara; -ışkın/-işkin/-uşkun/-üşkün/-aşkın/-eşkin: ünlüyle biten tabanlardan sonra, -uşkın/-iışkin/-uuşkun/-üüşkün/-aaşkın/-eeşkin: ünsüzle biten tabanlardan sonra.

²⁰ Metnimizde örneklerine rastlayamadığımız; fakat Tuva Türkçesi gramer kitaplarında yer verilen fiilden fiil yapma ekleri aşağıda gösterilmiştir: -y-; -a- /-e-; -mza-; -mzıra- /mzire- /-mzura- /mzüre-.

2.2. İsim

2.2.1. Hâl Ekleri

Tuva Türkçesinde hâller ve hâl ekleri şunlardır:

2.2.1.1. Yalın Hâl : İsmın teklik; çokluk eki, aitlik eki ve iyelik ekleri almış şekilleri yalın hâlleridir: *börü* “kurt”, *sug* “su”

2.2.1.2. İlgi Hâli : Tuva Türkçesinde ilgi hâlinin şu şekilleri vardır: Tonsuzlardan sonra: *+tıñ / +tiñ / +tuñ / +tüñ*; l ünsüzünden sonra: *+dıñ / +diñ / +duñ / +düñ*; ünlü ve tonlulardan sonra: *+nuñ / +niñ / +nuñ / +nüñ* şekillerindedir: *a'ttıñ* “atın”, *inektiñ* “ineğin”, *oolduñ* “oğulun”, *taldıñ* “söğütün”, *deerniñ* “göklerin”, *haanniñ* “hanın”, *kajaaniñ* “ahırım”.

2.2.1.3. Yükleme Hâli: Ünlüler ve tonlulardan sonra : *+nı / +ni / +nu / +nü*; l ünsüzünden sonra: *+dı / +di / +du / +dü*; tonsuz ünsüzlerden sonra: *+tı / +ti / +tu / +tü* ve 3. kişi iyelik eki almış isimlerden sonra sadece **+n** olarak gelir: *a'dıñni* “adını”, *kijiñni* “kişiyi”, *maldı* “malı”, *taldı* “söğüdü”, *arttı* “dağ geçidi”, *paştı* “tencereyi”, *aragazın* “içkisini”, *çigir-çimizin* “yemiş-meyveyi”.

2.2.1.4. Yönelme Hâli: Tonsuzlardan sonra: *+ke / +ka*; ünlüler ve tonlulardan sonra: *+ga / +ge* şekillerindedir. *çarıška* “yarışa”, *aşakka* “ihtiyara, yaşlıya”, *boduñga* “kendine”, *bajinga* “başına”.

2.2.1.5. Bulunma Hâli: Tonsuzlardan sonra: *+te / +ta*; ünlülerden ve tonlulardan sonra: *+da / +de* şekillerindedir. *hönekte* “çaydanlıkta”, *başta* “başta”, *çerde* “yerde”, *hünde* “günde”.

2.2.1.6. Ayrılma Hâli: Tonsuzlardan sonra: *+tan / +ten*; ünlüler ve tonlulardan sonra: *+dan / +den* şekillerindedir: *boova-boorzaktan* “börek-çörekten”, *çigir-çimisten* “yemiş-meyveden”, *baldırdan* “baldırdan”, *bajıñdan* “evden”.

2.2.1.7. Yön Gösterme Hâli I. : Tonsuzlardan ve m, n, ñ, l ünsüzlerinden sonra: *+çe*; ünlüler ve r, y, g ünsüzlerinden sonra: *+je* şekilleri kullanılır: *aksınçe* “ağzına”, *ada-ieñçe* “ana-babana”, *dalayje* “denizini”, *dañgıñaje* “güzeller güzelliğine”.

2.2.1.8. Yön Gösterme Hâli II.²¹: Tonsuzlardan sonra: *+tıva / +tive / +tuva / +tüve*; ünlülerden ve g ünsüzünden sonra : *+dıva / +dive / +duva / +düve* şekilleri kullanılır: *eştive* “arkadaşa doğru”, *börüdüve* “kurda doğru”, *taygadıva* “ormana doğru”.

2.2.1.9. Araç Hâli: Araç hâli yapan *bile* “ile” kelimesi Tuva Türkçesinde bir bağlama edatı olarak kullanılır: *ilbi-şidizi-bile* “sihirbazlıkla”, *a't-bile* “atla”, *uju-bajı-bile* “kamçı ile”.

²¹ Metnimizde yön gösterme hâlinin 2. şekliyle ilgili örnekler bulunmamaktadır. Burada yer verdiğimiz örnekler Ş. Ç. SAT: *age*. (Kızıl, ATLD, 1980) adlı eserinden alınmıştır.

2.2.2. İyelik Ekleri

Tuva Türkçesinde kullanılan iyelik ekleri şunlardır: 1. teklik kişi: +*m*, 2. teklik kişi: +*ñ*, 3. teklik kişi: +*ı* / +*i*, +*zı* / +*zi*, 1. çokluk kişi: +*vis* / +*vis*, 2. çokluk kişi: +*ñar* / +*ner*, 3. çokluk kişi: +*ı* / +*i*, +*zı* / +*zi*'dir.

çurt “yurt”: *çurtum* “yurdum”, *çurtuñ* “yurdun”, *çurtu* “yurdu”, *çurtuvus* “yurdumuz”, *çurtuñar* “yurdunuz”, *çurtu* “yurtları”.

eş “arkadaş”: *ejim* “arkadaşım”, *ejin* “arkadaşın”, *ejı* “arkadaşı”, *ejivis* “arkadaşımız”, *ejinەر* “arkadaşınız”, *ejı* “arkadaşları”.

2.2.3. Çokluk Eki

Tuva Türkçesinde çokluk eki –*lar* / –*ler* ‘dir; fakat çokluk ekinin eklendiği kelimenin son sesine göre farklı şekilleri vardır. Ünlülerden ve r, g, y ünsüzlerinden sonra –*lar* / –*ler*, m, n, ñ ünsüzlerinden sonra –*ner* / –*nar*, l ünsüzünden sonra –*der* / –*dar*, t, p, s, ş, k, ünsüzlerinden sonra –*ter* / –*tar* şekilleri kullanılır: *erler* “erler, erkekler”, *deerlernin* “göklerin”, *şivişkiner* “casuslar”, *hemner* “nehirler”, *ooldar* “oğullar”, *hölder* “göller”, *ulustar* “uluslar”, *oktar* “oklar”

2.2.4. Aitlik Eki

Aitlik eki, diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi, isimlerden sıfat ve zamir olarak kullanılan kelimeler yapar, anlamca bağlı bulunduğu kelimeye aitlik, bağlılık, içinde bulunma ifadesi verir: *meeñii* “benimki”, *seeñni* “seninki”.

2.2.5. Soru Eki

Tuva Türkçesinde soru eki *be* edatıdır. Bu ek kendisinden önce gelen kelimedenden ayrı yazılır ve değişik şekilleri yoktur. Bu ek kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz.

Haya-daştıñ çañgızı be? “Kaya taşın yankısı mı?” 373²²

–*Çaa, a’dıñ çarijin boduñ munar sen be,* “-Tamam, yarışta atna kendin mi bineceksin, 559

Bu ekin haricinde bazı edatlarla da soru yapılır. Bu edatlar cümle içerisinde bazen soru eki ile birlikte kullanıldığı gibi ayrı olarak da cümle içerisinde yer alırlar ve cümleye soru anlamının dışında şüphe, onay, “mı acaba” anlamları katarlar. *irgi*, *iyik*

Bodugar alızınza, kandıg irgi? – *dep* “Kendinizi alsam, nasıl olur? –diye” 636

–*Çee, dañgına, meeñ şuup-şurap mañnaan / Mañım şıdaar irgi sen be?* – *dep* “Haydi, güzeller güzeli, benim devamlı zıplayarak koşumu becerebilir misin? – diye” 753

²² Destan metninden örnek verilen cümleler satır numarası ile gösterilmiştir.

2.2.6. İsimlerde Bildirme

İsimlerde bildirme Türkiye Türkçesinde olduğu gibi düzenli değildir. Geniş zaman çekimi isme doğrudan zamir getirilmesiyle yapılır. Olumsuzu da *eves* “değil” kelimesi ile yapılır. Geçmiş ve şart çekimlerinin düzenli bir şekli yoktur. *tur-*, *bol-*, *çor-*, *çıt-*, *olur-* fiillerinden birine geçmiş zaman eklerinden biri getirilerek bu anlamlar elde edilir. (*men*) *kiji men* “öğrenciyim”, (*sen*) *kiji sen* “öğrencisin”, (*ol*) *kiji ol* “öğrenci”, (*bis*) *kijibis* “öğrenciyiz”, (*siler*) *kiji siler* “öğrencisiniz”, (*olar*) *kiji* “öğrenciler”.

2.3. ZAMİR

Zamirler, nesnelere temsil veya işaret suretiyle karşılayan sözcüklerdir.

2.3.1. Kişi Zamirleri

Tuva Türkçesindeki kişi zamirleri *men*, *sen*, *ol*, *bis*, *siler*, *olar*’dır. Kişi zamirlerinin çekimleri ise şöyledir:

2.3.1.1. Yalın Hâl: *men* “ben”, *sen* “sen”, *ol* “o”, *bis* “biz”, *siler* “siz”, *olar* “onlar”.

2.3.1.2. İlgi Hâli: *meeñ* “benim”, *seeñ* “senin”, *ooñ* “onun”, *bistiñ* “bizim”, *silerniñ* “sizin”, *olarniñ* “onların”.

2.3.1.3. Yönelme Hâli: *meñee*, *mee* “bana”, *señee*, *see* “sana”, *añaa*, *aa* “ona”, *biske* “bize”, *silerge* “size”, *olarga* “onlara”.

2.3.1.4. Yükleme Hâli: *meni* “beni”, *seni* “seni”, *onu* “onu”, *bisti* “bizi”, *silerni* “sizi”, *olarni* “onları”.

2.3.1.5. Bulunma Hâli: *mende* “bende”, *sende* “sende”, *ında* “onda”, *biste* “bizde”, *silerde* “sizde”, *olarda* “onlarda”.

2.3.1.6. Çıkma Hâli: *menden* “benden”, *senden* “senden”, *oon* “ondan”, *bisten* “bizden”, *silerden* “sizden”, *olardan* “onlardan”.

2.3.1.7. Yön Gösterme Hâli I.1.: *menje* “bana doğru”, *senje* “sana doğru”, *olje* “ona doğru”, *bisje* “bize doğru”, *silerje* “size doğru”, *olarje* “onlara doğru”.

2.3.1.8. Yön Gösterme Hâli II.: *mendive* “bana doğru”, *sendive* “sana doğru”, *olduva* “ona doğru”, *bistive* “bize doğru”, *silerdive* “size doğru”, *olardıva* “onlara doğru”.

2.3.1.9. Araç Hâli: *men-bile* “benimle”, *sen-bile* “seninle”, *ol-bile* “onunla”, *bis-bile* “bizimle”, *siler-bile* “sizinle”, *olar-bile* “onlarla”.

2.3.2. Dönüşlülük Zamirleri

Dönüşlülük zamiri *bot* “kendi” kelimesidir. Şahıslara göre çekimi şöyledir: *bodum* “kendim”, *boduñ* “kendin”, *bodu* “kendisi”, *boduvus*, *bottarıvıs* “kendimiz”, *boduñar*, *bottarıñar* “kendiniz”, *bottarı* “kendileri”.

2.3.3. İşaret Zamirleri

Tuva Türkçesinde işaret zamirleri *bo*, *ol*, *döö* ve bunların çoğul şekilleri olan *bolar*, *olar*, *dööler*'dir. *bo* yakındakini; *ol* uzaktakini; *döö* ise daha uzaktakini gösterir.

2.3.3.1. Yalın hâl: *bo* “bu” , *ol* “o”, *döö* “o”, *bolar* “bunlar”, *olar* “onlar”, *dööler* “onlar”.

2.3.3.2. İlgi hâli: *mooñ* “bunun”, *ooñ* “onun”, *dööñ* “onun”, *bolarñiñ* “bunların”, *olarñiñ* “onların”, *döölerñiñ* “onların”.

2.3.3.3. Yükleme hâli: *monu* “bunu”, *onu* “onu”, *dööñü* “onu”, *bolarñu* “bunları”, *olarñu* “onları”, *döölerñi* “onları”.

2.3.3.4. Yönelme hâli: *mañaa* / *maa* “buna”, *añaa* / *aa* “ona”, *dügee* “ona”, *bolarga* “bunlara”, *olarga* “onlara”, *döölerge* “onlara”.

2.3.3.5. Bulunma hâli: *mında* “bunda”, *ında* “onda”, *dügde* “onda”, *bolarda* “bunlarda”, *olarda* “onlarda”, *döölerde* “onlarda”.

2.3.3.6. Çıkma hâli: *moon* “bundan”, *oon* “ondan”, *dööñ* “ondan”, *bolardan* “bunlardan”, *olardan* “onlardan”, *döölerden* “onlardan”.

2.3.3.7. Yön Gösterme I hâli: *boje* / *mınaar* “buna doğru”, *olje* / *inaar* “ona doğru”, *dööje* “ona doğru”, *bolarje* “bunlara doğru”, *olarje* “onlara doğru”, *döölerje* “onlara doğru”.

2.3.3.8. Yön Gösterme II hâli: *bodyva* “buna doğru”, *oldyva* “ona doğru”, *döödüve* “ona doğru”, *bolardıva* “bunlara doğru”, *olardıva* “onlara doğru”, *döölerdıve* “onlara doğru”.

Tuvacada diğer Türk lehçelerinden farklı olarak işaret zamirlerinin iyelik eki almış şekilleri mevcuttur.

Tablo 3.4. İşaret zamirlerinin iyelik eki almış şekilleri

	<i>bo</i> “bu”	<i>ol</i> “o”	<i>döö</i> “o”
I. tş.	<i>moom</i>	<i>oom</i>	<i>dööm</i>
II. tş.	<i>mooñ</i>	<i>ooñ</i>	<i>dööñ</i>
III. tş.	<i>moozu</i>	<i>oozu</i>	<i>döözü</i>
I. çş.	<i>moovus</i>	<i>oovus</i>	<i>döövüs</i>
II. çş.	<i>mooñar</i>	<i>ooñar</i>	<i>dööñer</i>
III. çş.	<i>moozu</i>	<i>oozu</i>	<i>döözü</i>

2.3.4. Soru Zamirleri

Tuva Türkçesinde soru zamiri olarak en çok *kım* “kim” ve *çü* “ne” kelimeleri kullanılır. Bunların dışında kullanılanlar soru zamirleri ve aynı fonksiyondaki diğer kelimeler şunlardır: *kımıl* “kim”, *kımnar* “kimler”, *kımnı* “kiminki”, *çüü* “neyi”, *çüüü* “neyinki”, *çüler* “neler”, *kayı*, *kayıtı* “hangi, hangisi”, *kaş*, *kajıl* “kaç”, *kayun* “nerede, nereden”, *kayurtan* “nereden”, *kaynaar* “nereye”, *çece* “kaç”, *kaşkı* “kaçıncı”, *çecegi* “kaçıncı”, *kayda* “nerede, nereye”, *kandığ* “nasıl”, *kayaa* “nereye”, *kajan* “ne zaman”, *çüğe* “neye, niçin”, *çüden* “neden, niçin”, *çeje*, *çejel* “ne kadar”, *kayda* “nerede, nereye, nereden”, *kandığ* “nasıl”, *kayaa* “nerede”, *kajan* “ne zaman”, *çüğe*, *çüden* “niçin”

Çü soru zamirinin iyelik ekleri ile çekimi: *çüm* “nem, neyim”, *çüñ* “nen, neyin”, *çüzü* “nesi, neyi”, *çüvüs* “nemiz, neyimiz”, *çüñer* “neniz, neyiniz”, *çüzü* “neleri” şekillerindedir.

2.3.5. Belirsizlik Zamirleri

bügü “bütün, hep”, *bürü*, *bürün* “bütün, tam, her”, *hün bürüzü* “her gün”, *kiji bürüzü* “her kişi”, *tödü* “bütün, hep”, *hamık* “bütün, hep”, *şuptu*, *şuptuzu* “bütünü; tümü; hepsi”, *dooza*, *doozazı* “bütünü; hepsi”, *dögere*, *dögerezi* “hepsi; tümü”, *çamduvıs* “bazımız”, *kımbir* “biri” vb. kelimeler belirsizlik zamiri olarak kullanılır.

2.4. SIFAT

Sıfatlar vasıf ve belirtme isimleridir. Nesnelerin çeşit çeşit vasıfları, çeşit çeşit belirtileri vardır. İşte sıfatlar bu vasıfların ve belirtilerin isimleridir.²³

2.4.1. Niteleme Sıfatları : Nesnelerin niteliklerini bildiren sıfatlar bu gruba girer: *aldın-ala (ok)* “altın-ala ok”, *ak (diştig)* “beyaz dişli”, *üzün kara (oorga)* “uzun kara sırt”.

2.4.2. Belirtme Sıfatları

2.4.3. İşaret Sıfatları

Tuva Türkçesinde *bo* “bu”, *ol* “o”, *döö* “o” işaret sıfatları kullanılır: *bo beglig* “bu beyli”, *ol ulus* “o ulus”, *ol aşak* “o ihtiyar”.

2.4.4. Sayı Sıfatları

2.4.4.1. Asıl Sayı Sıfatları

Tuva Türkçesindeki sayı adlarının fonetiği diğer Türk lehçelerindekilerden biraz farklıdır: *tik ~ nol* “sıfır”, *bir-çangıs* “bir”, *iyi* “iki”, *üş* “üç”, *dört* “dört”, *beş* “beş”, *aldı* “altı”, *çedi* “yedi”, *ses* “sekiz”, *tos* “dokuz”, *on* “on”, *çeerbi* “yirmi”, *üjen* “otuz”, *dörten* “kırk”, *bejen* “elli”, *aldan* “altmış”, *çeden* “yetmiş”, *sezen* “seksen”, *tozan* “doksan”, *çüs*

²³ Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım / Yayım / Tanıtım, İstanbul 2007.

“yüz”, *muñ* “bin”, *on muñ-tümen* “on bin”, *çüs muñ* “yüz bin”, *million~saya(moğ.)* “milyon”, *milliard* “milyar”.

2.4.4.2. Sıra Sayı Sıfatları

Tuva Türkçesinde sıra sayı sıfatları iki şekilde yapılır. Birincisi Moğol menşeli *dugaar* kelimesiyle yapılır: *bir dugaar* “birinci”, *iyi dugaar* “ikinci”. Diğer şekil ise sayıya getirilen +gı / +gi / +gu / +gü; +kı / +ki / +ku / +kü ekiyle yapılır: *birgi* “birinci”, *iyigi* “ikinci”.

2.4.4.3. Üleştirme Sayı Sıfatları

Tuva Türkçesinde üleştirme sayı sıfatları iki şekilde yapılır: Birincisi sayıların tekrarı ile yapılanıdır: *iyi-iyi* “ikişer ikişer”, *üş-üş* “üçer üçer”. İkincisi ise tekrar edilen sayılardan ikincisine –LAp ekinin getirilmesiyle yapılır. ikinci şekil az da olsa tek tek sayıların sonuna da gelebilir. *iyi-iyilep* “ikişer ikişer”, *beş-beştep* “beşer beşer” gibi²⁴

2.4.4.4. Kesir Sayı Sıfatları

Birinci sayının ilgi hâli eki, ikinci sayının iyelik eki almasıyla elde edilir. *iyiniñ biri* “ikide bir”, *dördüñ biri* “dörtte bir”²⁵

2.4.4.5. Topluluk Sayı Sıfatları

Tuva Türkçesinde topluluk sayı sıfatları sayılara getirilen +alan / +elen / +alaa / +elee / +aldırzi / +eldirzi ekleriyle yapılır. Bu ekler 2 ile 10 arasındaki sayılara gelerek birlikte anlamı verir: *iyeleen*, *iyeldirizi* “ikisi birlikte”, *dörteleen*, *dörteldirizi* “dördü birlikte”.

2.4.5. Soru Sıfatları

Tuva Türkçesinde *kaş*, *kajıl* “kaç?”, *kayı* “hangi?”, *çeje*, *çejel* “kaç?”, *kandıg* “nasıl? hangi?” soru sıfatları kullanılır: *kaş kiji* “kaç kişi”, *kayı er* “hangi erkek”, *çeje mal* “kaç hayvan”, *kandıg ordu-şil* “hangi saray”.

2.4.6. Belirsiz Sıfatlar :

Tuva Türkçesinde kullanılan belirsizlik sıfatları şöyledir: *bügü* “bütün, hep”, *bürün* “bütün, tam”, *dooza* “hep”, *dögere* “hep, bütün”, *hamık* “bütün, tüm, hep”, *şuptu* “tüm, bütün”: *hün bürü* “her gün”, *ulus şuptu* “bütün ulusun”, *bügü delegey* “bütün dünya”.

2.4.7. Sıfatlarda Pekiştirme:

Sıfatlarda derecelendirme Tuvacada iki şekilde yapılır: Birinci şekil, kelimenin ilk hecesine –p ünsüzünün eklenmesiyle yapılır. *sap-sarıg* “sapsarı”, *kıp-kızıl* “kıpkızıl”

İkinci şekil ise renk ismine –kır / -kir / -kur / -kür; -gır / -gir / -gur / -gür ekinin getirilmesiyle yapılır: *sarıg-gır* “sapsarı”, *kızıl-gır* “kıpkırmızı”.

²⁴ Ekrem Arıkoğlu, *Türk Lehçeleri Grameri*, Tuva Türkçesi, Ankara 2007.

²⁵ Ekrem Arıkoğlu, *age.*, Ankara 2007.

2.4.8. Sıfatlarda Derecelendirme:

2.4.8.1. Üstünlük Derecesi:

İki şekilde yapılır. Birinci şekil isme çıkma eki getirilerek yapılır: *attan bedik* “attan yüksek”, *ittan çavıs* “köpekten alçak”.

İkinci şekil ise ayrılma durumu veya ilgi hâli eki almış isimden sonra *artık* kelimesinin getirilmesiyle yapılır:

2.4.8.2. En Üstünlük Derecesi:

eñ veya *eñ-ne* kelimeleri ile yapılır: *eñ kırı* “en ucu, en üstü”, *eñ ulug*, *eñ-ne ulug* “en büyük”.

2.5. ZARF

Tuva Türkçesinde kullanılan zarfların çeşitleri ve örnekleri şöyledir.

2.5.1. Yer Zarfları²⁶

ıñay-beer “oraya-buraya”, *inaar* “oraya”, *aldı* “alt, aşağı”, *kudu > kudurgay* “alt”, *üstü* “üst, yukarı”, *kırı* “yukarı, üzerine, üstünde”, *iştinge* “içine, içinde”, *ında* “orada”, *daşkaar* “dışarı”, *işkeer* “içeri”, *burungaar* “ileri”, *üstü* “yukarı”, *atkaar* “geri”.

2.5.2. Zaman Zarfları²⁷

beer “beri”, *daarta* “yarın”, *erten* “yarın”, *am* “şimdi”, *hündüs* “gündüz”, *düne* “geceleyin”, *aan* “sonra”, *erte* “erken”, *oray* “geç”, *kejee* “gece, akşam”, *çayın* “yazın”, *kajın* “kışın”, *kelir* “gelecek”, *soñgaar* “sonra”, *ınçaar orta* “o zaman”, *burungu hün* “evvelki gün”, *düün* “dün”, *hündüs* “gündüz”, *hondur* “bütün gece”, *irtken cıl* “geçen yıl”, *kelir cıl* “gelecek yıl”, *ür* “uzun zaman”.

2.5.3. Soru Zarfları

kayın “nasıl”, *çüge* “niçin, neden”, *çül* “ne”, *kandıg* “nasıl”, *kañçaar* “ne, nasıl”, *kayda* “nerede, nereden, nereye”, *çüden* “neden”, *kajan* “ne zaman”, *kandıg* “nasıl”.

2.5.4. Hâl Zarfları

mındıg “böyle”, *ındıg* “öyle”, *ınça* “öyle, böyle”, *dürgen* “hızlı, hızlıca, hemen”, *ıgıy-dıgıy* “zar zor, ıkına tıkına”.

²⁶ Metnimizde örneklerine rastlayamadığımız; ama burada yer verdiğimiz örnekler Ş. Ç. SAT: *age*. (Kızıl, ATLD, 1980) adlı eserinden alınmıştır: *daşkaar* “dışarı, dışarıdaki”, *daşkaar ün* “dışarı çıkmak”, *işkeer* “içeri”, *işkeer kırı* “içeri girmek”, *burungaar* “ileri” *burungaar köör* “ileri bakmak” *soñgaar artar* “geri kalmak” *atkaar* “geri” *atkaar baar* “geri gitmek” *inaar bariñar* “öte gidiniz” *aldı karakta-* “aşağı bakmak” *ında* “ötesinde”, *soñgaar* “geri”

²⁷ Metnimizde örneklerine rastlayamadığımız; ama burada yer verdiğimiz örnekler Ş. Ç. SAT: *age*. (Kızıl, ATLD, 1980) adlı eserinden alınmıştır: *ınçan* “o zaman”, *erten erte* “sabah erken, sabah erkenden”, *burungu* “önceki, evvelki” *düün* “dün” *bögün* “bugün”, *soñguzu hün* “öbür gün”, *doraan* “hemen”, *henerten* “aniden, ansızın”, *hondur* “bütün gece”, *dem* “az önce”, *ıya arazında* “hemen, şimdi” *küzün* “güzün”, *çazın* “bahar”, *cıl* “yıl”, *biyeede* “eskiden”, *bo hün* “bugün”, *kezeede* “daima”, *dü’ş* “öğlen”

2.5.5. Azlık-Çokluk Zarfları

eveeş “az”, *höy* “çok”, *bir dolgandır* “bir defa, bir kez”.

2.6. EDAT

Tuva Türkçesinde edat görevinde kullanılan kelimeler şunlardır: *çedir* “kadar”, *beer* “beri”, *deeeş* “için”, *işkaş* “gibi”, *deg* “gibi, kadar”, *bile* “+1A”, *öske* “özge, başka”, *ujun* “için”, *töleede* “için”, *angıda* “başka”, *hire* “kadar”, *yozuğaar* “göre”, *işti* “iç”, *daştı* “dış”, *ındı* “öte”, *beti* “ön”, *artı* “arka”, *soo* “arka”, *murnu* “ön”.

2.7. BAĞLAÇ

Tuva Türkçesinde bağlaç görevinde kullanılan kelimeler şunlardır. *baza* “ve”, *bile* “ile”, *harın* “yani”, *bir eves* “eğer”, *azı* “veya”, *a* “fakat”, *harın* “bilâkis”.

2.8. ÜNLEM

Tuva Türkçesinde kullanılan ünlemlerin bazıları şunlardır: *oo* “genellikle cümle sonunda yer alır. Bitirme, tamamlama anlamı vardır”, *kök deer* “seslendirme”, *hak* “seslendirme”, *halak* “dikkat et!, tamam mı!”, *oy* “oy”, *ee* “hey”, *çaa* “haydi, tamam, evet”, *çe* “haydi”, *çee* “tamam”, *şıyaan am* “haydi, evet, o zaman, tamam, şimdi, dinleyin hey”, *hoo*, *ooy-ooy*, *kök deer*, *ooy ekis*, *ekem-bolçuk*, *ooş*, *aa*, *ura*, *pa*, *er hey*, *uynu-uynu*, *ha-ha-ha* (gülme), *uyo*, *halak*, *ay*, *hak*, *ah*, *eh*, *pok*, *pok örşeezin*, *iñay*, *eve*, *halagım halak iñay*, *eçe halak*, *ii*, *dadayım*, *örşee hayırakan*, *oy*, *burgan örşee*, *ok*, *hı*, *örşeezin am*, *paa*, *ködek*, *ok ködek*, *eçigey*, *şo-şo*, *bogda*, *aa bogda*, *oy*, *ejen bo*, *ee-ta*, *daadım*, *daadıy*, *ee-hay*, *taam-daa*, *uu*, *ça-çaa*, *çaa*, *ay-ay*, *ana*, *şüñme*, *ö’k*, *tfu*, *fuu*, *tpük-hayt*, *piş*, *hoş*, *piş-daldırt*, *hamaan*, *huvurazın*, *uvaa*, *ekii*, *amur*, *bayırlıg*, *mendi*, *mendi-çaagay*, *çettirdim*, *uuçak*, *talaar*, *horjok*, *ohaay~ohalay*, *eey*, *ooy*, *oyt*, *eyt*, *allo*, *kuray*, *küş-ş*, *çu*, *ho-çu*, *ho-loo*, *tpr-r-uu*, *ha*, *sök-sök*, *çiip-çiip*, *kuruug-kuruug*, *çi-çi-çi-çi*, *höög-höög*, *ma*, *kay*, *çe*, *adır*, *ooş*, *şıyaan am*, *öpey-öpey*, *tpo*, *marş*, *kuug*, *çu-çuu*, *tootpa-tootpa*, *sak*, *çük*, *çaa-ta*, *şöö~şöge*, *holba-holba*, *küüs-küüs*, *biree-iyi-üş*²⁸

²⁸ Ş. Ç. SAT – E. B. SALZIDMAA: *age.*, Kızıl 1980 s. 245-250.

2.9. FİİL²⁹

2.9.1. Şahıs Ekleri

2.9.1.1. Birinci tipteki şahıs ekleri(zamir menşeli)

Teklik	Çokluk
1. şahıs <i>men</i>	1. şahıs <i>bis</i>
2. şahıs <i>sen</i>	2. şahıs <i>siler</i>
3. şahıs ____	3. şahıs (<i>-lar, -ler, -nar, -ner, -tar, -ter</i>)

2.9.1.2. İkinci tipteki şahıs ekleri(iyelik menşeli)

Teklik	Çokluk
1. şahıs <i>-m</i>	1. şahıs <i>-vıs, -vis, -vus, -vüs</i>
2. şahıs <i>-ñ</i>	2. şahıs <i>-ñar, -ñer</i>
3. şahıs ____	3. şahıs <i>-lar, -ler</i>

2.9.1.3. Üçüncü tipteki şahıs ekleri

Emir kipinde, şahıs ekleri ve kip ekleri birbirinden ayrılmadığı için burada gösterilmemiştir. Emir kipi bahsinde gösterilmiştir.

2.9.2. Kipler

2.9.2.1. Basit Kipler

2.9.2.1.1 Bildirme Kipleri

2.9.2.1.1.1. Geçmiş Zaman Kipleri

2.9.2.1.1.1.1. I. tip geçmiş zaman kipi :

Ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra *-dı / -di / -du / -dü*; tonsuz ünsüzlerden sonra *-tı / -ti / -tu / -tü* ‘dür. Bu kipi için yakın geçmiş zamanı karşılıyor diyebiliriz. Ayrıca önceden gerçekleşmiş oluş ve kılış hikâye edilirken de kullanılabilir.

<i>kel-</i> “gelmek”	<i>al-</i> “almak”
<i>keldim</i> “geldim”	<i>aldım</i> “aldım”
<i>keldiñ</i> “geldin”	<i>aldıñ</i> “aldım”
<i>keldi</i> “geldi”	<i>aldı</i> “aldı”
<i>keldivıs</i> “geldik”	<i>aldıvıs</i> “aldık”

²⁹ Fiil örnekleri için dizin haricinde şu eserlerden yararlandım: Sat, Ş. Ç. – E. B. Salzıdmaa, *Amgı Tıva Literaturlug Dıl*, Kızıl 1980; İshakov F. G., *Tuvinskiy Yazık* (Oçerk Po Fonetike), İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1957; İshakov F. G., Pal'mbah, A. A., *Grammatika Tuvinskogo Yazıka*, Moskva 1961; Ekrem Arıkoğlu, *Türk Lehçeleri Grameri*, Tuva Türkçesi, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.

keldiñer “geldiniz”

aldıñar “aldınız”

keldiler “geldiler”

aldı(lar) “aldılar”

Olumsuz çekim gövdeye olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılır. Olumsuzluk ekleri: ünlülerden sonra -va / -ve; m, n, ñ ‘den sonra –ma / -me; tonsuzlardan sonra -pa / -pe; l, g, r, y’den sonra -ba / -be şeklinde getirilir: *albadım* “almadım”, *albadıñ* “almadın”, *albadı* “almadı”; *işpedim* “içmedim”, *işpediñ* “içmedin”, *işpedi* “içmedi”; *körbedivis* “görmedik”, *körbediner* “görmediniz”, *körbedi(ler)* “görmediler”.

2.9.2.1.1.1.2. II. tip geçmiş zaman kipi: (-gan / -gen, -kan / -ken, -an / -en) Uzak geçmiş zamanı karşılayan kiptir. En çok kullanılan geçmiş zaman kipidir.

kör- “görmek”

ber- “vermek”

körgeñ men “gördüm / görmüşüm”

bergeñ men “verdim / vermişim”

körgeñ sen “gördün / görmüşsün”

bergeñ sen “verdin / vermişin”

körgeñ “gördüm / görmüş”

bergeñ “verdi / vermiş”

körgeñ bis “gördük / görmüşüz”

bergeñ bis “verdik / vermişiz”

körgeñ siler “gördünüz / görmüşsünüz”

bergeñ siler “verdiniz / vermişsiniz”

körgeñ(ner) “gördüler / görmüşler”

bergeñ(ner) verdiler / vermişler”

Ünlü ile biten fiil köklerine veya gövdelerine 2. tip geçmiş zaman eki eklendiği zaman ekin başındaki –g düşer. Ek –an / -en şeklini alır; fakat uzun ünlüyle biten fiillerde bu görülmez.

sögle- “söylemek”

başta- “başlamak”

sögleen men “söyledim / söylemişim”

baştaan men “yönettim / yönetmişim”

sögleen sen “söyledin / söylemişin”

baştaan sen “yönettin / yönetmişin”

sögleen “söyledi / söylemiş”

baştaan “yönetti / yönetmiş”

sögleen bis “söyledik / söylemişiz”

baştaan bis “yönettik / yönetmişiz”

sögleen siler “söylediniz / söylemişsiniz”

baştaan siler “yönettiniz / yönetmişsiniz”

sögleen(nar) “söylediler / söylemişler”

baştaan(nar) “yönettiler / yönetmişler”

Olumsuzluk şekli, olumsuzluk ekleriyle yapılır: *sunmaan men* “sunmadım / sunmamışım”, *sunmaan sen* “sunmadın / sunmamışın”, *sunmaan* “sunmadı / sunmamış”; *bilbeen men* “bilmedim / bilmemişim”, *bilbeen sen* “bilmedin / bilmemişin”, *bilbeen* “bilmedi / bilmemiş”; *barbaan bis* “gitmedik / gitmemişiz”, *barbaan siler* “gitmediler / gitmemişsiniz”, *barbaan(nar)* “gitmediler / gitmemişler”.

2.9.2.1.1.1.3. III. tip geçmiş zaman kipi

FİİL + -p, -(I)p + - t(I)r Genellikle hikâye ve masal anlatımlarında kullanılır. Oluş ve kılış görülmemiş, sadece duyulmuş ve dinlenmiştir.

<i>ber-</i> “vermek”	<i>udu-</i> “uyumak”
<i>berip-tir men</i> “vermişim”	<i>udup-tur men</i> “uyumuşum”
<i>berip-tir sen</i> “vermişsin”	<i>udup-tur sen</i> “uyumuşsun”
<i>berip-tir</i> “vermiş”	<i>udup-tur</i> “uyumuş”
<i>berip-tir bis</i> “vermişiz”	<i>udup-tur bis</i> “uyumuşuz”
<i>berip-tir siler</i> “vermişsiniz”	<i>udup-tur siler</i> “uyumuşsunuz”
<i>berip-tir(ler)</i> “vermişler”	<i>udup-tur(lar)</i> “uyumuşlar”

Bu şeklin olumsuz, olumsuz zarf-fiil eklerinin getirilmesiyle yapılır. (olumsuz zarf fiil eki –bayn). Olumsuz şekillerde eklerin –dır / -dir varyantları kullanılır. *berbeyn-dir men* “vermemişim”, *berbeyn-dir sen* “vermemişsin”, *berbeyn-dir* “vermemiş”; *körbeyn-dir bis* “görmemişiz”, *körbeyn-dir siler* “görmemişsiniz”, *körbeyn-dir(ler)* “görmemişler”.

2.9.2.1.1.2. Şimdiki Zaman Kipleri

2.9.2.1.1.2.1. I. tip şimdiki zaman kipi

FİİL +p +tur, olur ~ or, çor, çıdır, turar, olurar, çoruur, çıdar

<i>ap (<al-)</i> “almak”	<i>bar-</i> “gitmek”
<i>ap(<alıp) tur men</i> “alıyorum”	<i>bar çıdır men</i> “gidiyorum”
<i>ap tur sen</i> “alıyorsun”	<i>bar çıdır sen</i> “gidiyorsun”
<i>ap tur</i> “ alıyor”	<i>bar çıdır</i> “gidiyor”
<i>ap tur bis</i> “alıyoruz”	<i>bar çıdır siler</i> “gidiyoruz”
<i>ap tur siler</i> “alıyorsunuz”	<i>bar çıdır bis</i> “gidiyorsunuz”
<i>ap tur(lar)</i> “alıyorlar”	<i>bar çıdır(lar)</i> “gidiyorlar”

Bu kipi olumsuz şekli zarf-fiil eki –p yerine; olumsuz zarf-fiil eki –bayn getirilmesiyle yapılır: *bilbeyn tur men* “bilmiyorum”, *bilbeyn tur sen* “bilmiyorsun”, *bilbeyn tur* “bilmiyor”, *bilbeyn tur bis* “bilmiyoruz”, *bilbeyn tur siler* “bilmiyorsunuz”, *bilbeyn tur(lar)* “bilmiyorlar”; *satpayn tur men* “satmıyorum”, *satpayn tur sen* “satmıyorsun”,

satpayn tur “satmıyor”, *satpayn tur bis* “satmıyoruz”, *satpayn tur siler* “satmıyorsunuz”, *satpayn tur(lar)* “satmıyorlar”.

2.9.2.1.1.2.2. II. tip şimdiki zaman kipi:

FİİL + *-a-dır, -e-dir, -ı-dır, -i-dir, -u-dur, -ü-dür, -y-dir*

kör- “görmek”

boda- “düşünüyorum”

köre-dir men “görüyorum”

boday-dır men “düşünüyorum”

köre-dir sen “görüyorsun”

boday-dır sen “düşünüyorsun”

köre-dir “görüyor”

boday-dır “düşünüyor”

köre-dir bis “görünüz”

boday-dır bis “düşününüz”

köre-dir siler “görüyorsunuz”

boday-dır siler “düşünüyorsunuz”

köre-dir(ler) “görüyorlar”

boday-dır(lar) “düşünüyorlar”

Bu kipi olumsuz şekli zarf-fiil eki –p yerine; olumsuz zarf-fiil eki –bayn getirilmesiyle yapılır: *uduvayn-dır men* “uyumuyorum”, *uduvayn-dır sen* “uyumuyorsun”, *uduvayn-dır* “uyumuyor”, *uduvayn-dır bis* “uyumuyoruz”, *uduvayn-dır siler* “uyumuyoruz”, *uduvayn-dır(lar)* “uyumuyorlar”; *albayn-dır men* “almıyorum”, *albayn-dır sen* “almıyorsun”, *albayn-dır* “almıyor”, *albayn-dır bis* “almıyoruz”, *albayn-dır siler* “almıyoruz”, *albayn-dır(lar)* “almıyor”.

2.9.2.1.1.3. Gelecek Zaman Kipleri

2.9.2.1.1.3.1. I. tip gelecek zaman kipi

FİİL + *-r, -ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür*

al- “almak”

çi- “yemek”

alır men “alacağım”

çiiir men “yiyeyeceğim”

alır sen “alacaksın”

çiiir sen “yiyeyeceksin”

alır “alacak”

çiiir “yiyeyecek”

alır bis “alacağız”

çiiir bis “yiyeyeceğiz”

alır siler “alacaksınız”

çiiir siler “yiyeyeceksiniz”

alır(lar) “alacaklar”

çiiir(ler) “yiyecekler”

Bu kipin olumsuz şekli -mas, -mes, -bas, -bes, -pas, -pes, -vas, -ves ekleriyle yapılır. m, n, ñ ünsüzleriyle biten fiillere **-mas, -mes**; tonsuzlarla biten fiillere **-pas, -pes**; r, l, g, y ünsüzleriyle biten fiillere **-bas, -bes**; ünlüyle biten fiillere –vas, **-ves** getirilir: *albas men* “almayacağım”, *albas sen* “almayacaksın”, *albas* “almayacak”; *munmas bis* “binmeyeceğiz”, *munmas siler* “binmeyeceksiniz”, *munmas(lar)* “binmeyecekler”.

2.9.2.1.1.3.2. II. tip gelecek zaman kipi:

<i>al-</i> “almak”	<i>kel-</i> “gelmek”
<i>algı deg men</i> “alacak gibiyim”	<i>kelgi deg men</i> “gelecek gibiyim”
<i>algı deg sen</i> “alacak gibisin”	<i>kelgi deg sen</i> “gelecek gibisin”
<i>algı deg</i> “alacak gibi”	<i>kelgi deg</i> “gelecek gibi”
<i>algı deg bis</i> “alacak gibiyiz”	<i>kelgi deg bis</i> “gelecek gibiyiz”
<i>algı deg siler</i> “alacak gibiyiz”	<i>kelgi deg siler</i> “gelecek gibisiniz”
<i>algı deg(ler)</i> “alacak gibiler”	<i>kelgi deg(ler)</i> “gelecek gibiler”

Bu kipin olumsuzluğu olumsuzluk ekleriyle yapılır: *albaa deg men* “almayacak gibiyim”, *albaa deg sen* “almayacak gibisin”, *albaa deg* “almayacak”; *bilbee deg bis* “bilmeyecek gibiyiz”, *bilbee deg siler* “bilmeyecek gibisiniz”, *bilbee deg(ler)* “bilmeyecek gibiler”.

2.9.2.1.1.3.3. III. tip gelecek zaman kipi:

FİİL + *-galak, -gelek, -kalak, -kelek, -alak, -elek*

Bu gelecek zaman eki hem çekim hem de gelecek zaman partisip ekidir. Sedalı konsonantlardan sonra *-galak / -gelek*; sedasız konsonantlardan sonra *-kalak / -kelek*; vokallerden sonra da *g / k* düşmesiyle uzun vokalle *-aalak / eelek* eki gelir.

<i>kel-</i> “gelmek”	<i>huvaa-</i> “bölmek”
<i>kelgelek men</i> “henüz gelmedim; fakat gelmek üzereyim”	<i>huvaa-galag men</i> “henüz bölmedim; fakat birazdan böleceğim”
<i>kelgelek sen</i> “henüz gelmedin; fakat gelmek üzeresin”	<i>huvaa-galag sen</i> “henüz bölmedin; fakat birazdan böleceksin”
<i>kelgelek</i> “henüz gelmedi; fakat gelmek üzere”	<i>huvaa-galag</i> “henüz bölmedi; fakat birazdan bölecek”
<i>kelgelek bis</i> “henüz gelmedik; fakat gelmek üzereyiz”	<i>huvaa-galag bis</i> “henüz bölmedik; fakat birazdan böleceğiz”
<i>kelgelek siler</i> “henüz gelmediniz; fakat gelmek üzeresiniz”	<i>huvaa-galag siler</i> “henüz bölmediniz; fakat birazdan böleceksiniz”
<i>kelgelek(ler)</i> “henüz gelmediler; fakat gelmek üzereler”	<i>huvaa-galag(ler)</i> “henüz bölmediler; fakat birazdan bölecekler”

Bu kip, kendi içerisinde olumsuz bir anlam taşıdığı için bu kipi olumsuz bir şekli yoktur.

2.9.2.1.2. Tasarlama Kipleri

2.9.2.1.2.1. Şart Kipi

Kalınlık-incelik, tonluluk-tonsuzluk uyumları görülür. İyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır.

Teklik

Çokluk

1. şahıs	-zımza / -zimze / -zumza / -zümze -sımza / -simze / -sumza / -sümze	-zivıssa / -zivisse / -zuvussa / -züvüsse -sıvıssa / -sivisse / -suvussa / -süvüsse
2. şahıs	-ziñza / -ziñze / -zuñza / -züñze -siñza / -siñze / -suñza / -süñze	-ziñarza / -ziñerze / -zuñarza / -züñerze -siñarza / -siñerze / -suñarza / -süñerze
3. şahıs	-sa / -se / -za / -ze	-sa / -se / -za / -ze

Asıl cümledeki oluş veya kılışı yan cümleyle bir şarta bağlar.

<i>al-</i> “almak”	<i>ket-</i> “giymek”
<i>alzımza</i> “alsam”	<i>ketsimze</i> “giysem”
<i>alziñza</i> “alsan”	<i>ketsiñze</i> “giysen”
<i>alza</i> “alsa”	<i>ketse</i> “giyse”
<i>alzivıssa</i> “alsak”	<i>ketsivisse</i> “giysek”
<i>alziñarza</i> “alsanız”	<i>ketsiñerze</i> “giyseniz”
<i>alza(lar)</i> “alsalar”	<i>ketse(ler)</i> “giyseler”

Bu kipi olumsuz şekli olumsuzluk ekleriyle yapılır: *albazımza* “almasam”, *albazıñza* “almasan”, *albaza* “almasa”, *albazıvıssa* “almasak”, *albazıñarza* “almasanız”, *albaza(lar)* “almasalar”.

2.9.2.1.2.2. Gereklilik Kipi

FİİL + mastar eki(-ar) + *ujurlug / herek*

<i>bar-</i> “gitmek”	<i>ket-</i> “giymek”
<i>baar ujurlug men</i> “gitmeliyim”	<i>keder ujurlug men</i> “giymeliyim”
<i>baar ujurlug sen</i> “gitmelisin”	<i>keder ujurlug sen</i> “giymelisin”

baar ujurlug “gitmeli”

keder ujurlug “giymeli”

baar ujurlug bis “gitmeliyiz”

keder ujurlug bis “giymeliyiz”

baar ujurlug siler “gitmelisiniz”

keder ujurlug siler “giymelisiniz”

baar ujurlug(lar) “gitmeliler”

keder ujurlug(lar) “giymeliler”

Bu yapının şahıs zamiri almadan kullanıldığı örnekler de mevcuttur. *baar ujurlug / baar herek* “gitmeli”

Olumsuz şekli m, n, ñ ünsüzleriyle biten fiillere *-mas / -mes*; tonsuzlarla bitenlere *-pas / -pes*; r, g, l, y ünsüzleriyle biten fiillere *-bas / -bes*; ünlüyle biten fiillere *-vas / -ves* şekilleri getirilir: *albas ujurlug men* “almamalıyım”, *albas ujurlug sen* “almamalısın”, *albas ujurlug* “almamalı”, *albas ujurlug bis* “almamalıyız”, *albas ujurlug siler* “almamalısınız”, *albas ujurlug(lar)* “almamalılar”; *kezives ujurlug men* “gezmemeliyim”, *kezives ujurlug sen* “gezmemelisin”, *kezives ujurlug* “gezmemeli”, *kezives ujurlug bis* “gezmemeliyiz”, *kezives ujurlug siler* “gezmemelisiniz”, *kezives ujurlug(lar)* “gezmemeliler”.

2.9.2.1.2.3. İstek Kipi

Tonsuz konsonantlardan sonra *-kay / -key*, tonlu konsonantlar ve vokallerden sonra *-gay / -gey* eki kullanılır. Çoğu zaman da bu çekime *la, aan* ve *daa* kelimeleri eklenir.

muñ- “binmek”

olur- “oturmak”

muñgay men “bineyim”

olurgay men “oturayım”

muñgay sen “binesin”

olurgay sen “oturasın”

muñgay “bine

olurgay “otura”

muñgay bis “binelim”

olurgay bis “oturalım”

muñgay siler “binesiniz”

olurgay siler “oturasınız”

muñgay(lar) “bineler”

olurgay(lar) “oturalar”

Çoğu zaman istek çekimine *la, aan* ve *daa* kelimeleri eklenir: *bargay men aan* “gideyim”, *bargay sen aan* “gidesin”, *bargay aan* “gide”, *bargay bis aan* “gidelim”, *bargay siler aan* “gidesiniz”, *bargay(lar) aan* “gideler”.

Bu kipin, olumsuz olumsuzluk ekleri ile yapılır. Olumsuzluk ekleri ünlü harf ile bittiği için eklerin -ay / -ey varyantları gelir. sögleveey men “söylemeyeyim”, sögleveey sen “söylemeyesin”, sögleveey “söylemeye”, sögleveey bis “söylemeyelim”, sögleveey siler “söylemeyesiniz”, sögleveey(ler) “söylemeyeler

2.9.2.1.2.4. Emir Kipi

	Teklik	Çokluk
1. şahıs	-ayn, -ıyn, -üyn -eyn, -iyn, -uyn	-aalıñar, -eeliñer, -uuluñar -uluñar, -iiliñer, -üülüñer
2. şahıs	_____	-iñar, -iñer, -uñar, -üñer -ñar, -ñer
3. şahıs	-sın, -sin, -sun, -sün -zın, -zin, -zun, -zün	-sın(nar) / -zın(nar) -sin(ner) / zin(ner) -sun(nar) / zun(nar) -sün(ner) / zün(ner)
İkilik	-aal(i), -ul(i), -uul(u); -alı, -eli, -ili, -ılı, -ulu, -ülü	
(Dual)	-eel(i), -iil(i), -üül(ü); -al, -el, -ıl, -il, -ul, -ül	

Bu kipin olumsuz çekimi şöyledir: *berbeeyn* “vermeyeyim”, *berbe* “verme”, *berbezin* “vermesin”, *berbeeliñer* “vermeyelim”, *berbeñer* “vermeyiniz”, *berbezin(ner)* “vermesinler”. İkili/(dual) kullanım ise şöyledir: *berbeel(i)* “iki kişi vermeyelim”.

2.9.2.2. Birleşik Kipler

Diğer lehçelerde *er-* fiiliyle yapılan düzenli birleşik çekimler yoktur. N. F. Katanov, Tuva Türkçesinde istek ve şimdiki-gelecek zaman kiplerinin 3. teklik şahıslarında “erdi” şeklinin kullanıldığından bahsederse de günümüz Tuva Türkçesinde bu şekil bulunmamaktadır. (OIUY 123)

Şart kipinin birleşik çekimleri düzenli olarak *bol-* fiiline şart ekinin getirilmesiyle yapılır. Tuva Türkçesinde *bol-*, *tur-*, *çor-* yardımcı fiileriyle hikâye ve rivayet birleşik çekimlerinin yapıldığı görülür. Bu şekillerden en çok *tur-* yardımcı fiili kullanılır. Hikâye çekimi için bu yardımcı fiillere *-DI* geçmiş zaman eki, rivayet çekimi için ise *-GAN* geçmiş zaman eki getirilir. *-GAN* ekiyle yapılan rivayet şekli, anlam olarak bazen hikâye şeklini de karşılar. Bu durum *-gan* geçmiş zaman ekinin hem görülen, hem de öğrenilen geçmiş zaman

kiplerine karşılık gelmesinden kaynaklanmaktadır. Bütün bunlara rağmen , bu lehçede bu yapılar Türkiye Türkçesindeki gibi muntazam çekim örnekleri değildir.

Tuva Türkçesinde üç birleşik çekim dışında, dördüncü bir birleşik çekim şekli olarak kabul edilebilecek bir yapı vardır. Bu yapı, basit kip eki almış esas fiilden sonra bol- fiiline – ar gelecek zaman eki getirilerek yapılır. Türkiye Türkçesinde “gelmiş olacak, geliyor olacak” örneklerine benzeyen bu şeklin de yaygın bir kullanımı vardır.

Birleşik çekimlere şahıs eklerinin gelişi basit çekimlerdeki gibidir. Şahıs ekleri birleşik çekim işlevi gören yardımcı fiilden sonra gelir.³⁰

2.9.2.2.1 Hikâye

2.9.2.2.1.1. Şimdiki Zamanın Hikâyesi

FİİL *tur-*, *çor-*, *bol-* +DI

ap < *al-* “almak”

ıgla- “ağlamak”

ap turar boldum / turdum / çordum “alırdım / *ıgla turar çordum* “ağlıyordum”
alıyordum”

ap turar bolduñ / turduñ / çorduñ “alırdın / *ıgla turar çordum* “ağlıyordun”
alıyordun”

ap turar boldu / turdu / çordu “alırdı / *ıgla turar çordum* “ağlıyordu”
alıyordu”

ap turar bolduvus / turduvus / çorduvus “alırdık / alıyorduk”
alıyorduk”

ap turar bolduñar / turduñar / çorduñar “alırdımız / alıyordunuz”
alıyordunuz”

ap turar boldu(lar) / turdu(lar) / çordu(lar) “alırdılar / alıyordular”
alıyordular”

2.9.2.2.1.2. Belirsiz Geçmiş Zamanın Hikayesi (I. ve II. Tip geçmiş zaman kiplerinin hikâyesi)

FİİL +GAN *bol-*, *tur-*, *çor-* +*-du* (geçmiş zaman eki)

al- “almak”

harıla- “cevaplamak”

³⁰ Ekrem Arıkoğlu, Tuva ve Hakas Türkçelerinde Fiil, (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1996.

<i>alğan boldum / turdum / çordum</i> “aldıydım / almıştım”	<i>harılaan çordum</i> “cevapladıydım / cevaplamıştım”
<i>alğan bolduñ / turduñ / çorduñ</i> “aldıydım / almıştım”	<i>harılaan çorduñ</i> “cevapladıydım / cevaplamıştım”
<i>alğan boldu / turdu / çordu</i> “aldıydı / almıştı”	<i>harılaan çordu</i> “cevapladıydı / cevaplamıştı”
<i>alğan bolduvus/turduvus/çorduvus</i> “aldıydık / almıştık”	<i>harılaan çorduvus</i> “cevapladıydık / cevaplamıştık”
<i>alğan bolduñar / turduñar / çorduñar</i> “aldıydınız / almıştınız”	<i>harılaan çorduñar</i> “cevapladıydınız / cevaplamıştınız”
<i>alğan boldu(lar) / turdu(lar) / çordu(lar)</i> “aldıydılar / almıştılar”	<i>harılaan çordu(lar)</i> “cevapladıydılar / cevaplamıştılar”

2.9.2.2.1.3. Gelecek Zamanın Hikayesi

2.9.2.2.1.3.1. I. tip gelecek zamanın hikâyesi Gelecek zaman kipinin hikâyesinin bu tipi ve istek kipinin birleşik çekimi diğer çekimlerden farklılık gösterir. Bu farklı şekiller “şartlı birleşik cümlelerde” esas cümlenin yüklemi olarak kullanılır. Ekin “-ar iyik > -arık (TRS 1955 s. 705) şeklinde olması çekimin henüz oluşum safhasında olduğunu gösterir.

2.9.2.2.1.3.2. II. tip gelecek zamanın hikâyesi ise -er / -mas ekini almış esas fiilden sonra tur-, çor-, bol- yardımcı fiillerine -du geçmiş zaman ekinin getirilmesiyle yapılan bu şeklin de yaygın bir kullanımı vardır.

oyna- “oynamak”

kir- “girmek”

oynaar iyik men / oynaarık men “oynardım / oynayacaktım”

kirer turgan iyik men “girecektim”

oynaar iyik sen / oynaarık sen “oynardın / oynayacaktın”

kirer turgan iyik sen “girecektin”

oynaar iyik / oynaarık “oynardı / oynayacaktı”

kirer turgan iyik “girecekti”

oynaar iyik bis / oynaarik bis “oynardık / oynayacaktık”

kirer turgan iyik bis “girecektik”

oynaar iyik siler / oynaarik siler “oynardınız / oynayacaktınız”

kirer turgan iyik siler “girecektiniz”

oynaar iyik / oynaarik “oynardılar / oynayacaktılar”

kirer turgan iyik(ler) “girecektiler”

2.9.2.2.1.4 Şartın Hikâyesi

-*gan* eki almış esas fiile *bol-* fiilinin şart çekiminin ilâvesiyle yapılır.

al- “almak”

kör- “görmek”

alğan bolzumza “alsaydım”

körgeñ bolzumza “görseydim”

alğan bolzuñza “alsaydın”

körgeñ bolzuñza “görseydin”

alğan bolza “alsaydı”

körgeñ bolza “görse”

alğan bolzuvussa “alsaydık”

körgeñ bolzuvussa “görseydik”

alğan bolzuñarza “alsaydınız”

körgeñ bolzuñarza “görseydiniz”

alğan bolza(lar) “alsaydılar”

körgeñ bolza(lar) “görseydiler”

2.9.2.2.1.5. Gerekliliğin Hikayesi

Gereklilik kiplerinden sonra *tur-* yardımcı fiiline –*gan* geçmiş zaman eki getirilerek yapılır.

bar- “gitmek”

ket- “giymek”

baar ujurlug turgan men “gitmeliydim”

keder ujurlug turgan men “giymeliydim”

baar ujurlug turgan sen “gitmeliydin”

keder ujurlug turgan sen “giymeliydin”

baar ujurlug turgan “gitmeliydi”

keder ujurlug turgan “giymeliydi”

baar ujurlug turgan bis “gitmeliydik”

keder ujurlug turgan bis “giymeliydik”

baar ujurlug turgan siler “gitmeliydiniz”

keder ujurlug turgan siler “giymeliydiniz”

baar ujurlug turgan(nar) “gitmeliydiler”

keder ujurlug turgan(nar) “giymeliydiler”

2.9.2.2.2. Rivayet

2.9.2.2.2.1. Şimdiki Zamanın Rivayeti

Şimdiki zaman şekillerinden sonra bol- yardımcı fiiline –*gan* ekinin getirilmesiyle yapılır:

oyna- “ynamak”

bar- “gitmek”

oynaar turar / çoruur / olurar / çıdar bolgan
men “oynuyormuşum”

baar turar / çoruur / olurar / çıdar bolgan
men “gidiyormuşum”

oynaar turar / çoruur / olurar / çıdar bolgan
sen “oynuyormuşsun”

baar turar / çoruur / olurar / çıdar bolgan
sen “gidiyormuşsun”

oynaar turar / çoruur / olurar / çıdar bolgan
“oynuyormuş”

baar turar / çoruur / olurar / çıdar bolgan
“gidiyormuş”

oynaar turar / çoruur / olurar / çıdar bolgan
bis “oynuyormuşuz”

baar turar / çoruur / olurar / çıdar bolgan
bis “gidiyormuşuz”

oynaar turar / çoruur / olurar / çıdar bolgan
siler “oynuyormuşunuz”

baar turar / çoruur / olurar / çıdar bolgan
siler “gidiyormuşunuz”

oynaar turar / çoruur / olurar / çıdar
bolgan(nar) “oynuyormuşlar”

baar turar / çoruur / olurar / çıdar
bolgan(nar) “gidiyormuşlar”

2.9.2.2.2.2. Belirsiz Geçmiş Zamanın Rivayeti

–*gan* geçmiş zaman eki almış fiilden sonra *bol-*, *tur-*, *çor-* yardımcı fiillerine –*gan* eki getirilerek yapılır.

al- “almak”

düş- / *düj-* “düşmek”

alğan bolğan / turgan / çoraan men
“almışmıışım”

düjürgen bolğan / turgan / çoraan men
“düşürmüşmüşüm”

alğan bolğan / turgan / çoraan sen
“almışmıışsın”

düjürgen bolğan / turgan / çoraan sen
“düşürmüşmüşsün”

alğan bolğan / turgan / çoraan “almışmıış”

düjürgen bolğan / turgan / çoraan
“düşürmüşmüş”

alğan bolğan / turgan / çoraan bis
“almışmıışız”

düjürgen bolğan / turgan / çoraan bis
“düşürmüşmüşüz”

alğan bolğan / turgan / çoraan siler
“almışmıışsınız”

düjürgen bolğan / turgan / çoraan siler
“düşürmüşmüşsünüz”

alğan bolğan(nar) / turgan(nar) / çoraan(nar)
“almışmıışlar”

düjürgen bolğan / turgan / çoraan(nar)
“düşürmüşmüşler”

2.9.2.2.3. Gelecek Zamannın Rivayeti

-ar gelecek zaman eki almış fiilden sonra *tur-*, *çoru-*, *bol-* yardımcı fiillerinden birine –GAN geçmiş zaman eki getirilerek yapılır.

ayıt- “göstermek”

bil- “bilmek”

aytır bolğan / turgan / çoraan men
“gösterecekmişim”

bilir bolğan / turgan / çoraan men
“bilecekmişim”

aytır bolğan / turgan / çoraan sen
“gösterecekmişsin”

bilir bolğan / turgan / çoraan sen
“bilecekmişsin”

aytır bolğan / turgan / çoraan
“gösterecekmiş”

bilir bolğan / turgan / çoraan “bilecekmiş”

aytır bolğan / turgan / çoraan bis
“gösterecekmişiz”

bilir bolğan / turgan / çoraan bis
“bilecekmişiz”

aytır bolgan / turgan / çoraan siler
“gösterecekmışsiniz”

bilir bolgan / turgan / çoraan siler
“bilecekmışsiniz”

aytır bolgan / turgan / çoraan(nar)
“gösterecekmışler”

bilir bolgan / turgan / çoraan(nar)
“bilecekmışler”

2.9.2.2.2.4. Şartın Rivayeti

2.9.2.2.2.4.1. I. ve II. tip geçmiş zaman kiplerinin şartı

1. tip geçmiş zamanın şart kipinin –*DI bolza* şeklinde olması gerekirdi. Ancak –*DI* ile yapılan geçmiş zaman sınırlıdır. Bu yüzden birleşik çekimleri görülmez. –*GAN* eki birleşik çekimlerde kullanılır.

al- “almak”

kör- “görmek”

alğan bolzumza “aldıysam / almışsam”

körgeñ bolzumza “gördüysem / görmüşsem”

alğan bolzuñza “aldıysan / almışsan”

körgeñ bolzuñza “gördüysen / görmüşsen”

alğan bolza “aldıysa / almışsa”

körgeñ bolza “gördüyse / görmüşse”

alğan bolzuvussa “aldıysak / almışsak”

körgeñ bolzuvussa “gördüysek / görmüşsek”

alğan bolzuñarza “aldıysanız / almışsanız”

körgeñ bolzuñarza “gördüyseniz / görmüşseniz”

alğan bolza(lar) “aldıysalar / almışsalar”

körgeñ bolza(lar) “gördüyseleler / görmüşseleler”

2.9.2.2.2.4.2. Şimdiki zaman kipinin şartı

Şimdiki zaman şeklinden sonra *bol-* fiiline şart eki getirilerek yapılır.

bil- “bilmek”

olur- “oturmak”

bil turar bolzumza “biliyorsam”

olur turar bolzumza “oturuyorsam”

bil turar bolzuñza “biliyorsan”

olur turar bolzuñza “oturuyorsan”

bil turar bolza “biliyorsa”

olur turar bolza “oturuyorsa”

bil turar bolzuvussa “biliyorsak”

olur turar bolzuvussa “oturuyorsak”

bil turar bolzuñarza “biliyorsanız”

olur turar bolzuñarza “oturuyorsanız”

bil turar bolza(lar) “biliyorsalar”

olur turar bolza(lar) “oturuyorsalar”

2.9.2.2.4.3. Gelecek zaman kipinin şartı

Gelecek zaman kipi eki –Ar almış esas fiilden sonra *bol-* “ol-” yardımcı fiiline şart ekinin getirilmesiyle yapılır.

al- “almak”

kel- “gelmek”

alır bolzumza “alırsam / alacaksam”

kelir bolzumza “gelirsem / geleceksam”

alır bolzuñza “alırsan / alacaksan”

kelir bolzuñza “gelirsen / geleceksen”

alır bolza “alırsa / alacaksa”

kelir bolza “gelirse / gelecekse”

alır bolzuvussa “alırsak / alacaksak”

kelir bolzuvussa “gelirsek / gelecekeksek”

alır bolzuñarza “alırsanız / alacaksınız”

kelir bolzuñarza “gelirseniz / gelecekseniz”

alır bolza(lar) “alırsalar / alacaklalar”

kelir bolza(lar) “gelirseler / gelecekseler”

2.9.3. Birleşik Fiiller

İki şekilde kurulur:

a. İsim + Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller:

al- “almak” *çuragayın al-* “sihri al-”, *tının al-* “canımı kurtarmak”.

sal- “salmak, bırakmak” *çarış sal-* “yarışmak”, *aytırıg sal-* “soru sormak”.

ün- “çıkılmak” *a'ttanıp ün-* “ata binmek”, *taraa ün-* “ekin bitmek”.

ber- “vermek” *sös ber-* “söz vermek”, *çöpşeerel ber-* “rıza göstermek”.

b. Fiil + Zarf Fiil Eki + Yardımcı Fiilden Oluşan Birleşik Fiiller:

-p al- *büdürip al-* “tamamlamak”, *çedip al-* “ulaştırmak”.

-a ber sala ber- “salmak”, *uduy ber-* “uyumak”.

-p tur- / **çıt-** / **olur-** / **çor-** *udup çıtkan* “yatmak, uyumak”, *mañnap çor* “koşmak”.

-p kör *aytıp berip kör* “gösteriver”, *sımuranıp kör-* “söyleşmek”

-p bol- *ırlap bol-* “şarkı söylemek”, *çurup bol-* “resim çekmek”

2.9.4. Fiilimsiler

2.9.4.1. Sıfat-Fiiller

Tuva Türkçesinde kullanılan sıfat-fiil ekleri şunlardır:

2.9.4.1.1. geçmiş zaman sıfat-fiilleri

-gan, -gen, -kan, -ken, -an, -en: *turgan haan* “duran han”, *olurgan Demir-Mögege* “*oturan Demir-Möge’ye*”.

2.9.4.1.2. gelecek zaman sıfat-fiilleri

-r, -ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür: olumlu; *-bas, -bes, -mas, -mes, -pas, -pes, -vas, -ves:* olumsuz olarak kullanılır: *baar kiji* “gidecek kişi”, *öşpes möñgün çulan* “sönmez gümüş kandil”.

2.9.4.2. Zarf-Fiil

Zarf-fiil ekleri şunlardır:

2.9.4.2.1. asıl zarf-fiil ekleriyle yapılanlar zarf-fiiller

-p, -ip, -ıp, -up, -üp: *kecip* “geçip”, *ajıp* “aşmak”.

-a, -e, -ı, -i, -u, -ü, -y: *kire beer* “girivermek”, *tura hal-* “ayaklanmak”.

-bayn, -beyn, -mayn, -meyn, -payn, -peyn, -vayn, -veyn: *arttırayn* “bırakmadan”, *çorbayn* “gitmeden”.

-gaş, -geş, -kaş, -keş, -aş, -eş: *şaynı hayındırğaş* “çayı kaynatıp”, *arnın çara tepkeş* “yüzünüze patlatarak”.

2.9.4.2.2. birleşik zarf-fiil ekleriyle yapılan zarf-fiiller³¹

-rda, -rde, -arda, -erde, -ırda, -irde, -urda, -ürde: *ajıp çorda* “geçerken”, *törüttünerde* “doğduğunda”.

³¹ Metnimizde örneklerine rastlayamadığımız zarf-fiil ekleri şunlardır: *-ganda, -gende, -kanda, -kende, -anda, -ende; -gije, -gije, -guja, -güje, -kije, -kije, -kuja, -küje; -bışaan*

-rga, -rge, -arga, -erge, -irga, -irge, -urga, -ürge: *çugaalajirga* “konuştuğunda”,
olurarga “durduğunda”.

2.9.4.3. İsim-Fiil

Tuva Türkçesinde isim-fiil, fiil-kök veya gövdelerine gelecek / geniş zaman sıfat-fiil eki -Ar / -Ir ‘ın getirilmesiyle yapılır: *bilir* “bilecek”, *tarur* “ekmek”, *bodaar* “düşünmek”.

METİN

HAAN-TÖGÜLDÜR

- Çaa, Haan-Tögüldür dep eres er-daa çoraan çüveñ irgin.
Ortaa dipti ejelep töreen,
Oorgazınıñ çüzü çok,
Eegiziniñ toonu çok,
- 5** Ergelig Kañ-Hüreñ a'ttıg-daa er çüveñ irgin.
Çaa, baarınıñ ödü deg,
Karaanıñ şoo deg
Añgır-Çeçen duñmalığ-daa çüveñ irgin.
Haan-Tögüldür üş adanıñ dujundan beer
- 10** Agıp-dagıp kelgen,
Arzaytıniñ kırında
Arın-Şever ovaalığ-daa çüveñ irgin.
Bir erten Haan-Tögüldür
On üş harlıg duñmazın
- 15** Kıygırıp-daa organ çüveñ irgin.
On üş harlıg Añgır-Çeçen duñmazı
Kılaştan-daa kelgen çüveñ irgin.
– Çee, duñmam, adanıñ adazınıñ dujundan beer
Dagın kelgen Arın-Şever ovaavısgı dagılı,
- 20** Ara-albatını on muñ çedir
Haaldırıp, çıldırıp aar-dır– dep,
Çugaalap organ Haan-Tögüldür çüveñ irgin.
– Çaa, Sen ara-albatını çııp-bölüp algaş,
Arın-Şever ovaanı barıp dagı.
- 25** Men barın başkı çükte
Demir-Kurlug haannıñ bodu bütken
Toylu-Buduk dañınanıñ
Çarışka salır a'dınıñ,
Hüreşke calır mögeleriniñ

- 30** Dının tudup berip baraan boluyn– dep organ
Haan-Tögüldür çüveñ irgin.
– Çee, çarışka munar a’t dını tudar kiji,
Adıgınıñ ogun dajur kiji,
Meeñ akım Haan-Tögüldür sen boor sen be?
- 35** Çarışka a’t-möge çazap munar a’t
Haan-Tögüldürnüñ oorga-moynunuñ çüzü çok,
Eegiziniñ toonu çok,
Arta-Hüreñ bolur boor be, akım?– dep organ
Añgır-Çeçen duñmazı çüveñ irgin.
- 40** Çee, Haan-Tögüldür:
– Men maar ıyaap-la baar ujurlug men.
Amıtanniñ maga-hölün köör men– dees,
A’t karaa deg öşpes möñgün çulanı
Möñgün aptıra iştiige sukkaş,
- 45** Aldı keştig aldım ertine oktu etkeş,
Sırtık bajınga şańçıp bergeş,
Tos keştig aldın-ala oktu
Homdu kırınga etkeş,
Salıp berip-daa turgan
- 50** Haan-Tögüldür-daa çüveñ irgin.
– Tos keştig aldın-ala ogum
Bo üede bodum çayaanım,
Kelir üede keşik-buyan ogu – dep turgan-dir evespe.
Aldı keştig aldın-ala ok,
- 55** Bo üede ada-ieziniñ çalamazı,
Kelir üede ölgen kijiniñ
Salam ogu bolur ok çüve– dep
Mindig çugaalap organ çüveñ irgin.
– Aldı keştig aldın-ala ok,

- 60** Tos kestig aldın-ala ok
Ortuzundan dort sinar bolza,
Eki akıñ meni ölgen dep bil,
Bir eves onça-mendi turar bolza,
Eki akıñ onça-mendi çoruur dep bil,
- 65** Bir eves aldı kestig aldın-ala,
Tos kestig aldın-ala oktarnıñ
Çüü hıralı beer bolza, eki akıñ Haan-Tögüldür
Borajıp, çudajıp çoraan dep bil.
Çaa, Haan-Tögüldür oorgada çüs çok,
- 70** Egeziniñ tonu çok
Ergelig Kañ-Hüreñ a'dın
Tudup ap-daa turgan çüveñ irgin.
Eki aynıñ egezinde,
Eki hünnüñ egezinde,
- 75** Eki idik-hevin ketkeş,
A'ttanıp ünüp-daa turgan çüveñ irgin.
Bir hemni kejjip,
Bir arttı ajıp çorda,
Haan-Tögüldürnü ay, hünnüñ herelin duglap turar
- 80** Haan-Hereti kuş a'dın-daa tep kaa deg,
Bodun-daa tep kaa deg,
Deerbedep turgan çüveñ irgin.
– Çop horannıg kulugurul!
Özü-baarın üze adıntayı! – deeş,
- 85** Haan-Tögüldür ok, çazın kezenin
Turgan çüveñ irgin.
– Çaa, argalagar, çugaalajıp, höörejjip köreeli– dep,
Haan-Hereti kuş çugaalap kelgen
Mindıg çüveñ irgin.

- 90** – aa, aal-urtuñ kaydal,
Adıñ-şolañ kımıl?
Kayın üngen sen,
Kayı sunup ederıñ ol? – dep,
Haan-Hereti kuş aytırıp turgan üveñ irgin.
- 95** – Men bolza ige ortaakı dipti ejeley töreen
Haan-Tögüldür dep,
On uş harlıg Añgır-een duñmalıg,
Oorganıñ üzü ok,
Toonunuñ üzü ok,
- 100** Kañ-Hüreñ a'ttıg kiji men.
Barın başkı ükte Demir-Kurlug haannıñ
Tuñdan ak diştig,
uñgu deg kızıl şıraylıg
Toylu-Buduk dañgına
- 105** Adaan-möörey, adıg-arış boor deen.
Inaar bar ıdır men – dep organ üveñ irgin
– ee, üge mene ok-kes tırttıdıñ, oglum? – dep
Turgan üveñ irgin.
– Siler baştayında a'dımnı tep kaa deg,
- 110** Bodumnu tep kaa deg,
üge evirip-avırıp turduñar? – dep olurgan
Haan-Tögüldür üveñ irgin.
– ee, eki erliin köör deeş,
Inap turdum, oglum – dep
- 115** Turgan üveñ irgin.
– ee, <<İeniñ oglu iyi deñ bolur,
Adanıñ oglu ağır-dagır bolur>>
Dep üve ol-dur – dep
ugaalap turgan Haan-Tögüldür üveñ irgin.

- 120** – Çee, erte bolza erte apargan men,
Kejee bolza oray apargan men,
Nazın hemçeelim çede bergen kiji men.
Ölöp çıdar ada-ieñçe
Inçap söglep çetkey mende – dep,
- 125** Haan-Hereti kuş çugaalap organ çüveñ irgin.
Çee, bireezi barın başkı çükçe çorup kaan.
Bireezi ında olurup kalgan
Mindig çüveñ irgin.
Çee, ol çorup orarga,
- 130** Eki a'dı Kañ-Hüreñ tura düjüp
Turgan çüveñ irgin.
– Çaa, Demir-Kurlug haannıñ
Oruunuñ doskuulu çüs ses azıglıg
Kañ bolat buuranı kañçap erter sen?
- 135** A'dıñ-daa ölür çadavas,
Boduñ-daa ölür çadavas – dep
Turgan çüveñ irgin.
– Çaa, kiji azıraan aktıg-düktüg mal bolza,
Bodum bilgey men aan, eki a'dım, – dep
- 140** Turgan Haan-Tögöldür çüveñ irgin.
– Çee, çoruvu-la orarga,
Çambı-dipti eeelen
Düdüskektig kara-kök tañdı turgan-dır.
Çüs ses azım kañğıratkan,
- 145** Deer ıškaş kıldır kañğıradır-keñgiredir,
Azıg-dijin şalıp turgan buura çüveñ irgin.
Eki a'dım tak kıldır kastaaş,
Daga kıldır sootkaş,
İyi çeñin töjünge oraagaş,

- 150** Aldın dopurjak kımçızın tutkaş,
Utkup kıştap kaan er çüveñ irgin.
Çee, dopurjak kımçızın
Buuraniñ aksınçe kagıy itkeş,
Bir holu-bile buuraniñ çaagından tutkaş,
155 Bir holu-bile buuraniñ kulaandan tutkaş,
Buuraniñ moynun hençe anay deg
Kıre kıldır sıy tırtın turgan çüveñ irgin.
Çee, buurazın ölüргеş,
Üş hemni keşip,
160 Üş arttı ajıp
Çoruvu-la kalgan çüveñ irgin.
Eki-le a'dı tura düjüp,
Çugaalan turup turgan-dır evespe:
– Çee, Haan-Tögöldür,
165 Demir-Kurlug haanniñ oruk doskuulu
Kojagar-Sarıg a'ttıg
Koşkulday-Mergen mögeni
Kañap erter sen?
Ölbeen boduñ ölür-daa çadavas,
170 Öşpeen oduñ öjer-daa çadavas – dep
Turgan Kañ-Hüreñ çüveñ irgin.
– İe oglu iyi deñ,
Ada oglu ağır-dagır çüve ıynaan.
Körjüp-le körgey-le bis, a'dım – dep
175 Turgan Haan-Tögöldür çüveñ irgin.
İyi hemni keşkeş,
İyi arttı aşkaş, hap olurarga,
Murnunda Kojagar-Sarıg a't köstüp kelgen.
Ooñ çanında üzün kara oorga deg er

- 180** Oorgalan udup çıtkan çüveñ irgin.
– Çee, oruk kijige saat apaar,
Olut kijige çugaa apaar çüvezi be? – dees,
Oyzu-kıyızı çortup bar çıtkan er çüvezi irgin.
Kojagar-Sarıg a't dirigeyndir silgilengeş,
- 185** Çerni sirtigeyndir despegilepterge,
Udup çıtkan er aňgarlın
Turup kelgen çüveñ irgin.
Kojagar-Sarıg a'dın muna kaapkaş,
Utkuy halıp keen:
- 190** – Çüge kiji oyun-kıym ertip çıdar çüve sen?
Seni erttiripkeş, Demir-Kurlug haanga
Çünü sögleer men? – dep,
Çöp-buruu çokka monu sögleen çüveñ irgin.
– Çoruk çoraan kijini ölüргеş,
- 195** Çünü alır sen?
Bo bütken Toylu-Buduktu olçalap algaş,
Kelirimge, am olçalap-üptep
Turbas sen be? – dep harılap
Turgan er çüveñ irgin.
- 200** – Doşkun kara çañ, azar-bajıñ saadaañ-daa,
Eki a'dıñ – ergelig Kañ-Hüreñ a'dıñ-daa
Olça bolbas çüve be, ejim? – dep
Monu söglep turgan er çüvezi irgin.
– Çee, bolbas-la apargan,
- 205** Döspes-le apargan kiji-dir sen.
Irmañ sınımazın, çajıñ çanmazın
Boduñnu boduñ bil,
Moynuñnu bajıñ bil – dep
Harılap turgan Haan-Tögöldür çüveñ irgin.

- 210 Şıyaan am, iyi a'dın kastagılaaş,
Daş kıldır baglaaş,
Daga kıldır sootkaş,
Sezen buur keji seriin çaagay sodak-şudaktarnı
İştinden ıgıy-dıgıy ketkeş,
- 215 Tozan buur keji doşpuluur çaagay sodak-şudaan
Daştından ıgıy-dıgıy kettegeş,
İyi taladan evii-devii keen turgan
Erler çüveñ irgin.
Bir devirjip kelgeş,
- 220 Buganıñ hıyirtajırı-bile hıyirtajın,
Dittinçip çadap ertip,
İyi ulay devip kelgeş,
Buuranıñ çöveejiri-bile çöveejip
Ertip turgaş,
- 225 Üş ulay devip kelgeş,
Hartıganıñ kaşpagayı-bile,
Ezirniñ şüürgezi-bile
Kap-şak kıldır segirjip ap
Turgan çüveñ irgin evespe.
- 230 Şıyaan am.
İyi er segirjip algaş,
Bir aynıñ üjen honukta
Doktaamal çok tutçup turup-tur evespe oñ.
Üş aynıñ tozan honukta tutçup kelirde,
- 235 Aldı oranıñ aragay-horagay
Kurt-kımiskayaa çıglıp,
Üstüü oranıñ üvür-çivir kuju çıglıp kelirge,
Haan-Tögüldür Koşkulday-Mergen mögeniñ
Çarın arazından tutkaş,

- 240 Çeden bir dolgandır kiiskip-kiiskip,
Işkına salıp düjürgen turgan çüveñ irgin.
İyi a'ttñ soon orta
Ças oytur barıp düjürgeş,
Belinden munup algaş:
- 245 – Ölüрге eki be, özerge eki be? – dep
Aytırıp olurgan Haan-Tögüldür çüveñ irgin.
– Ölüрге eki çüve çüü boor,
Özer-törüürü deg eki çüve kayda boor,
Haan çarlı küüsedip çoraan kiji
- 250 Am kançaar – dep harılap
Çıtkan çüveñ irgin.
Inça deer orta Koşkulday-Mergenniñ
Boskun odura kezip kaaş:
– Çaa, eki a'dı bolzuñza,
- 255 Eeñni dirgizip al.
Dirgizip ap şıdavazıñza
Kel çıda ap alır men.
Dirgizip ap şıdazıñza,
Moon soñgaar baskan izim baspayn,
- 260 Meeñ çoraan çerimge çorbayn
Çoruur siler – deeş, çoruy bargan.
Şıyaan am, Haan-Tögüldür
Barın-başkı çügünçe hap-la kaan.
Ol kakkaş, Demir-Kurlug haanniñ
- 265 Kürüzünñ kızınga hap çedip kelgeş,
Ak saldıg aşakka ujuraşkaş, çugaalajırğa,
Demir-Kurlug haanniñ albatızı aşak bolgan.
– Çaa, aşak, Demir-Kurlug haanniñ
Bodu bütken Toylu-Buduk dañğınazı

- 270** Kandıg ordu-şilde saadap olurarıl,
Meñee aytıp berip kör! – deen.
– Ee, onu kijige çugaalap bolbas,
Bir eves onu çugaalaptar bolza,
Onu çugaalaan kijiniñ
- 275** Adın adadıp, arnın tanıdıp kelir
Beş çuragaçı bar.
Inçangaş argıktıg aldı moyun kırında
Doñga baş turbas apaar-dır – dep,
Ak baştıg aşak monu sögleen.
- 280** – Çaa, aşak, onu çugaalavas bolzuñza,
Mal ıdı, kiji ıdı çetpes çer-dir,
Ölür apaar sen – dep çugaalap turup
Turgan çüveñ irgin.
– Çaa, oglum, kijiniñ tını aldın çüve bolgay
- 285** Bir eves meni çugaalazın dep küzeer bolzuñza,
Bir moy paş, bir hola naş sug,
Hola büree, çes büree, bülgeer
Tıp ekkel, oglum – dep aşak,
Çugaalap turgan çüveñ irgin.
- 290** Çee, ol dañmı atısı bir moy paş,
Bülgeer, bir hola paş sug,
Bir hola büree, bir çes büree tıp ekkep
Turgan çüveñ irgin.
Çaa, soy paş, hola paş, bülgeer,
- 295** Bir hola, bir çes büreezin ekkeerge,
Şoy pajın tikkeş, aşak
Şoy paştıñ iştinge olurup algaş,
Kırında bülgeer olurturup ap turgan çüveñ irgin.
Çee, bülgeerniñ kırında hola paştı salgaş,

- 300** Hola paştıñ kırınga sug kudup
Turgan çüveñ irgin.
– Çee, oglum, meñee çes büreeni aas kılıp ber,
Hola büreeni damçıştır sımıranıp köreyn – dep
Turup-tur evespe.
- 305** Hola büreeni şorga kılıp-daa turgan çüveñ irgin.
Hola büreeni damçıştır:
– Çüs ses ka't şil bajıñnıñ eñ kırında
Tos ka't aldın şil bajıñnıñ işinde olurar – dep
Sımıranıp olurgan çüveñ irgin.
- 310** Çaa, çüü boor, ol aşaktıñ şoy paş,
Hola paş, bülgeer, doskaarın,
Çes büreezin, hola büreezin
Algap-algap çerleringe
Apparıp bergen-daa çüveñ irgin.
- 315** Çaa, Ergelig Kañ-Hüreñ a'dın
Oorgazı çedi kertik taagılıg
Hüreñ çavaa kıldır huuldurup,
Bodu kara bıdı haakka halıp çoruup,
Oy bıdı orukka halıp çoruup,
- 320** Kidis hevenektig, iriñnig karaktıg
Ool bool huulup ap turgan çüveñ irgin.
Tos kertik taagılıg hüreñ çavaazın
Demir- Kurlug haannıñ demir baglaajında
Koñguluur ıdıktıg bora a'ttıñ çanınga
- 325** Öl doñ-bile ölür baglaaş,
Çüs ses ka't bajıñnıñ çadazın
Çağıstap bazıp üngeş,
Oon kırında tos ka't aldın şil bajıñga
Kire beerge, düne-daa hündüs-daa deg,

- 330** Hündüs-daa düne deg,
Aldın dañgıma tos ka't olbuk kırında udup çıtkan.
Bodu bütken Toylu-Buduk dañgımanıñ hoynunçe
Kastından han dırılaan,
Karaandan iriñ dırılaan
- 335** Bagay ool kirip barıp çıdıp ap-tır evespe.
Dañgıma ottup keerge,
Hoynunda oy bıdı orukka tögülgen,
Kara bıdı haakka halışkan
Bagay ool çıdarga, hörüçeen-kögeereen uu-bile
- 340** Çıdıp-la algan çüveñ irgin.
Demir-Kurlug haan erten turup keerge,
Koñguluur ıdıktıg bora a'ttıñ çanında
Oorgazı tos kertik,
Taagılıg hüreñ çavaa baglap kaan,
- 345** Bora a'ttı üze tever çede bergen turgan.
<<Haan a'dından öske a't baglavas
Uyaan baglaaşa oorgazı tos kertik,
Taagılıg hüreñ çavaanı kim baglaan?>> – dees,
Barıp salıptar deerge,
- 350** Öl doñ-bile ölür baglap kaan,
Çeştinmes bolgan çüveñ irgin.
– Çe, çüü kiji baglaan,
Çayaan şinçiiir kıdattı ekkeliñer,
Şinçider çüve üger-tergeni algaş,
- 355** Çalap keliñer – dep çarlık bolgan.
Çee, üger-tergeni söörtken,
Çayaan şinçiiir kıdattı
Söörtüp ekkep turgan çüvezi irgin.
Oorgazı çedi çirik çavaanı

- 360** Çañgıs dolgandır kılaştaaş,
Çayaan şinçiiir kıdat:
– Çige soñgu çüktü, ortaakı dipti ejeley töreen
Haan-Tögüldürnüñ Kañ-Hüreñiniñ
Türüzü deg türü-le-dir – dep
- 365** Turgan kıdat çüveñ irgin.
Ol mçap turda:
<<Toylu-Buduk dañgınanıñ
Hoynunda, kastında han dırılaan,
Karaandan iriñ dırılaan,
- 370** Kidis hevenektig ool udun çıtkan>> – dep
Çugaa dıñnalğan çüveñ irgin.
– Çee, urug-darıgnıñ hovu be,
Haya-daştıñ çañgızı be?
Beş çuragaçı çünü bilip,
- 375** Çünü duyup turgannar, ekkeliñer! – dep
Turgan haan çüveñ irgin.
Beş çuragaçını a't mañı-bile ekken
Turgan çüveñ irgin.
Beş çuragaçı çuragayın
- 380** Tırtıp egeleen çüveñ irgin.
Çee, beş çuragaçı:
– Şoy beldig, ıyaş hörektig hola baştıg,
Sug meelig, çes aastıg kiji çugaalaan – dep
Çuragaylap turgan çüveñ irgin.
- 385** – Çee, silerniñ oonardan mege çüve çok:
Şoy beldig, ıyaş hörektig, hola baştıg,
Sug meelig, çes aastıg kiji
Kayaa turar çüvel? – dep,
Beş çuragaçını haan buruu şaap,

- 390** Hörektep turgan-daa çüveñ irgin.
– Şokar saazın-bile kiji megelep turar
Kulugurlar! – deeş, beş çuragaçınıñ
Tırtkan çuragayın algaş,
Töre dalayje kiir oktadıptarga,
- 395** Ol tırkan çuragayınıñ şınarınga
Töre dalay savazın aja halıp,
Çalgıp çıtkan çüveñ irgin.
– Çe, kandıg aaylıg çüve apaadı,
Sen barıp kör – deeş,
- 400** Demir-Kurlug haan Uzun-Sarıg mögezin
Çüs ses ka't bajiñ kırıñçe ündürgen.
Tos ka't aldın şil bajiñniñ
Dört ka'dınıñ iştinden kirip,
Beş ka'dınıñ daştından kirip turda,
- 405** Uzun-Sarıg mögeniñ anay ökpezi
Aksından uştunup, çaştan turar apaarga,
Şıdaşpayn: – Çadan kagdım – dep,
Dedir keep turgan çüveñ irgin.
Bodu bütken Toylu-Buduk dañgına bolza
- 410** Deerlerniñ Demir-Mögeniñ
Erten bolza erten,
Kejee bolza kejee ködürer çetken,
Dalay bolgan aragazın ijirtip,
Tañdı bolgan e'din çirtin,
- 415** Dört hereen büdürüp algan
Kadayı çüveñ irgin.
Demir-Möge Tenek-Sarıg mögezin:
– <<Sen barıp kör>> – deeş, çorudarga
Beş ka'dın ertkeş,

- 420 Dört ka'dınıñ daştından dedir çedip kelgen
– Çee, neleen barıp köreeli – dees,
Demir-Kurlug haan Demir-ool möge küdeezin
Edertip algaş nelee kirgen çüveñ irgin.
İyi katışkı kire beerge,
- 425 Toylu-Buduk dangımanıñ hoynunda
Oy bıdı orukka tögülgen,
Kara bıdı haakka halışkan,
Kastııdan hanı dırılaan,
Karaandan iriñ dırılaan
- 430 Bagay ool serte çok
Haarıktap çıtkan çüveñ irgin.
– Kijiniñ dört hereen büdürüp ap,
Alır-beerniñ kırında kadayınıñ
Hoynunda çıdar çüü mindıg
- 435 Sugnuñ suksaa, çerniñ çeskee çüve sen? – dees,
Oolduñ bileenden algaş,
Turguzu şelip keerge:
– Udaan kiji udutpas:
Çıtkan kiji çıttırbas,
- 440 Kiji işti-baarı kırlap turar! – dees,
Azırğaş, dükpürerge, hüreñ çavaa
Çüs ses ka't bajiñni bazarga,
Aksinga barıp düjüp turgan çüveñ irgin.
Udatkan-düdetken çok-la:
- 445 – Udaan kiji udutpas,
Udaan kijiniñ iştin dirbaktap,
Düvüredin turar! – dees,
Azırıp ündürer orta,
Hüreñ çavaa ušta halaaş,

- 450 Tos ka't şil bajıñnı
Çara-buza deggeş, bozaga aksinga
Barıp düşken çüveñ irgin.
– Çee, emin erttir ududum be? – deeş,
Tura halıp kelirge,
- 455 Haan-Tögüldür bodu boop huulup turgan çüveñ irgin.
Çaa, Demir-Kurlug haan,
Deerlerniñ Demir-ool möge:
– Haan-Tögüldür par ejikke sıñmas,
Day a't ugbas er dep çüü iyik,
- 460 Onu e'ttep, şayla! – dep keldirtkeş,
Hevir şinçizin körze, kandıgıl? – dep,
Sümelejip turgannar çüveñ irgin.
Çiñ şaynı hayındırğaş,
Çağlıg e'tti düldürgeş:
- 465 – Eki eş, e'tteñer, şaylañar! – deeş,
İyi haa çügürtüp turgannar çüveñ irgin.
Biee iyi haa barıp sögleerge,
Am idik-hevin kettinşeş,
Üjen kulaş kara ildizin azingaş,
- 470 Çorup turgan Haan-Tögüldür çüveñ irgin.
Haannıñ ordu-şilinge kelgeştiñ,
Haannıñ ööñge kirip turgan çüveñ irgin.
Haannıñ öönüñ ejiinge sıñıspayn,
Haannıñ öönüñ ejiin
- 475 Üjen kulaş kara ildi selemezi-bile
Çara-çire çütküp turgan çüveñ irgin.
Çee, doñ çerni dovuk çedir,
Kadıg çerni kajık çedir çara baskaş,
Haanga baraalgap turgan er çüveñ irgin.

- 480** A't bajı aldın höörgezin uştup,
Sunup taakpılaarga:
– Çee, oglum, seeñ taakpıñ tırtar hamaançok,
Dört közürüm uglu beer çazıp tur.
Konçug aar azar et çüve-dir! – dep
- 485** Dedir sunup turgan.
Höörgezin dedir algaş,
Çanında olurgan Demir-Mögege sunarga:
– Çaa, ejim, seeñ taaknıñ tırtar hamaançok,
Işkınp düjürer çedirip tur men! – dep,
- 490** Dedir sungan.
Demir-Kurlug haan bile Demir-ool
Börü bajı deg möñgün höörgelerin
Karıştır sunarga, iyi höörgeni
İyi salaazınıñ arazınga kışkaş,
- 495** Ajık çok sezikke tırtıp, sunup
Turgan çüveñ irgin.
Şıyaan am, Haan-Tögüldür
Çiñ şayın işkeş,
Çağlıg e'din çigeş,
- 500** Olurup-daa turgan er çüveñ irgin.
– Çee, tañdı deg e'dim çirtken,
Dalay deg suumnu ijirtken
Toylu-Buduk dañgınamnı
Señee kayın beer men, ejim! – dep
- 505** Organ Demir-ool möge çüveñ-daa irgin.
– Çaa, çerniñ iraandan
Sunup-adap kelgen men-daa,
Toylu-Buduk dañgımanı
See-daa kayın beer men – dep

- 510** Olurgan Haan-Tögüldür çüveñ irgin.
Çaa, haan olurğaş:
– Anıyak ulus-tur siler, ooldarım.
Inçanmas çoor.
İyi er arazında adaan-möörey,
- 515** Adış-çarış kılğaş,
Kayı tiileeniñer Toylu-Buduk dañgmanı
Alır-dır – dep olurgan çüveñ irgin.
– Çaa, ındıg çüve bolza,
Haan çarlından çörütçüür ujup bar eves,
- 520** Adaan-möörey, adış-çarıştan
Kılır apaar ulus-tur bis – dep
Olurgan Demir-ool möge çüveñ irgin.
– Men ses dayaktıg Belder-Ala a't,
Deer öñnüg Kök-Bora a't,
- 525** Çeden şokar a't
Mındıg a'ttarnı çarışka salır men – dep
Baza çugaalap organ Demir-ool möge çüveñ irgin.
– Çee, ejim, sen a'dıñ salırında
Men ıdım salır eves men.
- 530** Oorgazınıñ çüzü çok,
Egiziniñ toonu çok,
Ergelig Kañ-Hüreñ a'dımnı
Salır men – dep organ
Haan-Tögüldür çüveñ irgin.
- 535** Çee, Demir-ool möge:
– Deer öñnüg Kök-Bora a'ttı,
Ses dayaktıg Belder-Ala a'ttı,
Çeden şokar a'ttı badırınar! – dep
Deerlerniñ iyi haa kaksıp turgan çüveñ irgin.

- 540** Çaa, iyi haa çede bergeş,
Deer öñnüg Kök-Bora a'ttı,
Ses dayaktıg Belder-Ala a'ttı,
Çeden şokar a'ttı badırıp turgannar irgin.
– Çaa, Haan-Tögüldür, çayın-kıjın doñmas
- 545** Sook kara suglarını
Meeñ een e'dimçe kudup turgaş soot – dep
Turgan ergelig Kañ-Hüreñ a't çüveñ irgin.
– Çaa, men kaşpık soyaalañ turar şaamda,
Üjen üş deerniñ çeringe
- 550** Ulug dançık bolgan.
Añaa ses davannıg
Belder-Ala a't-bile inçaarda
Bir tavarışkan men.
Añaa Belder-Ala a't
- 555** Bir dugaarında kelgen.
Men ooñ soondan kuduruk ızırtı
Kelgen men – dep turgan
Kañ-Hüreñ çüveñ irgin.
– Çaa, a'diñ çarijın boduñ munar sen be,
- 560** Kijige mundurar sen be, Haan-Tögüldür? – dep
Organ Demir-ool möge çüveñ irgin.
– Boduñ mañnap kel deey men,
Boş mal mañnap keldi deey siler.
Bodum muñgay men,
- 565** Haan-Tögüldür ilbi-şidizi-bile
Erttirip keldi deey siler.
Haan katım, meeñ bagay a'dım
Bajın munar kijiden hayırlap körüñer – dep
Olurgan Haan-Tögüldür çüveñ irgin.

- 570** – Bo munup çoraay aan – dep
Paştançı kara kıdadınçe
Aytıp organ haan çüveñ irgin.
– İyi holunda paş tutkuuju kararıp kalgan
Bo küjür meeñ ergelig hüreñ a’ dımnıñ
- 575** Mañıp kayıp şıdaar – dep organ
Haan-Tögüldür çüveñ irgin.
Haan-daa sös, harızın berbeyi
Inda duybus olurup bergen çüveñ irgin.
Şıyaan am,
- 580** İyi er ıñay-beer kılaştajın
Çorup turgan çüvezi irgin.
Ulus hozay beer arazında
Bodu bütken Toylu-Buduk dañgına
Ada-ieziniñ öönge kire çügürüp keep
- 585** Turgan çüveñ irgin.
– Çee, avay, açay.
Kiji tölü kayaa-daa çoruur,
Kuş üreni kayaa-daa ujar-la bolgay.
Haan-Tögüldürnüñ çañgıs a’ dımnıñ
- 590** Çarıjın munar kiji
Bo beglig kojuun işinde
Çok bolur çüve be? – dep
Aytırıp turgan urug irgin.
– Çee, döspeen, bolbaan kulugur,
- 595** Çoruksaaş, barıksaaş şıdavayn tur sen be? – dep
Uruun konçup olurgan haan irgin.
– Çaa, kiji bolganga kiji aytır, kulugur,
Seeñ askırlarga çarıp bergen
Emdik kızıraañ eves-tir men.

- 600** Dika mčan kejeeleer bolzuña,
Pajıñnıñ üstüg kara çülgüjünden örü
Çüve arttırbayn köjürüp
Çoruy baar kiji ol evespe, Haan-Tögöldür - dees,
Çana kılaştay bergen urug çüveñ irgin.
- 605** Bodu bütken Toylu-Buduk çana bergeş,
Çanında bijik bijip olurar
Bijeeçizi urugga:
– Haan-Tögöldürnüñ a’dıñıñ çarıjın
Munup köör sen be? – dep aytırgan.
- 610** Şıyaan am,
Bijeeçi dañgına oon Haan-Tögöldürge
Mañnan çede bergeş,
– Çaa, silerniñ a’dıñar bajın
Men munar kiji-dir men,
- 615** A’dıñarnıñ aygı-baybızı çül,
Aajı-çañı çül?
Çugaalap berip kör – dep turgan
Urug çüveñ irgin evespe.
– Çee, meeñ a’dımnıñ çañm kiji bilbes,
- 620** Bodu bilir çüve, duñma – dep
Olurgan çüveñ irgin.
Urug çana bergen çüvezi-daa irgin.
Haan-Tögöldürnüñ olurgan öönge
Dorzuundan tonnug,
- 625** Dovuundan ediktig,
Ool kılaştap kelgen çüveñ irgin.
Çee, ool Haan-Tögöldürnüñ
Amır-mendizin aytırıp,
Baraalgan turgan çüvezi irgin.

- 630** – Çaa, akım, çay boorga,
Bo çonnuñ boja-hoytpaan dilep ijer,
Kış bolurga,
Bıdaa-höleezin keden-manan ijer kiji men.
Silerin mında kelgen dep dıñnaaş, keldim.
- 635** Çangıjanarje a’ dıñar ap,
Bodugar alızma, kandıg irgi? – dep
Aytırıp turgan çüveñ irgin.
– Çee, çañgıs kijige karak kayda boor,
Çadag kijige a’t kayda boor,
- 640** Harın bolgay-la! – deeş,
Hönekte şayın kudun berip
Organ çüveñ irgin.
– Haan bile Demir-ool möge
Meni kara-bora bodaar eves,
- 645** Çünü çugaalajır eves,
Men barıp körüp dıñnap keliyn – deeş,
Çorup turgan ool çüveñ irgin.
Ool çedip kelgeş:
– Çañgıs bodunga üş çüs aldan mögeni
- 650** Salıp, mogadıp-şıladıp algaş,
Adak soonda bodum tutçup köreyn dep olur, akım – deen.
– Çaa, kiji çugaalajıp tanıjar,
Mal kiştejip tanıjar çüve bolgay.
Adıñ-şolañ kım dep kiji boor sen, duñmam? – dep
- 655** Organ Haan-Tögöldür çüveñ irgin.
– Bo haan albatızı
Bokuştay –Höö dep kiji men, akım – dep
Olurgan ool çüveñ irgin.
Inçap olurda, iyi haa mañnajıp kelgeştiñ

- 660** – Am daarta a't çariji bolur,
A'diñni, kijiñni beletke! – dijip
Turgan-dir eves.
Haan-Tögüldür bijik bijeeş,
<<Am daarta a't çariji bolur dep baadı,
- 665** Çaniñda urugnu döğertiniñ tur dep
Söglep kör>> – dep, Toylu-Buduk dañgınaje
Sözün berin turgan çüveñ irgin.
Biee bijikti körgeş,
Toylu-Buduk adar dañnı atı
- 670** Çigir-çimizin, boova-boorzaan
Bijirip turgan çüveñ irgin evespe.
– Çaa, azar deerniñ hortan dayzın şivişkinleri
Kandıg-daa optug-ovuuzunnug boorun çadavas,
Ovaarnıp, kiçeenip çoruur sen.
- 675** <<Boova, boorzak ma, çı>> – dijip kelir evespe,
<<Silerniñ kara-bora boova, boorzaañar çiiir hamaançok,
Toylu-Buduktuñ boova-boorzaan çin
Tötpeyn çor men deer sen şüve>> – dep
Çagın, söglep turgan Toylu-Buduk dañgına çüveñ irgin.
- 680** Çaa, dañ sarınında:
– A't çariji çoruur dep baadı,
A'diñ ekkel, Haan-Tögüldür! – dep
İt-daaş-da izeen turgan çüveñ irgin.
Kañ-Hüreñni algaştıñ,
- 685** Demgi dañgına urugga a'dın
Çedip algaş, çügürüp çede bergen çüveñ irgin.
Çee, Toylu-Buduktuñ bijirip kaan
Boova- boorzaan, çigir-çimizin
Arttıp-la turgan urug çüveñ irgin.

- 690** A't çarjı bolgan çerge kelirge,
Haanniñ tümen hoyunuñ arazından
Bora-kalçan irtterin kiji bürüzünge
Hünezin kılıp berip turgan.
Demir-ool möge çüveñ irgin.
- 695** – Çee, ol ulus şuptu hünezinnig-dir.
Men hünezin çok kançaar men, akım? – dep
Turgan dañgına urug çüveñ irgin.
– Çee, men turumda ajırar boor be, duñmam? – deş,
Haanniñ sayan-daynıñ daanda
- 700** Saya-tümen inektiñ arazından
Doşkun kara şarını oyladıp kelgeş,
Hünezin kılgaş, бүdünü-bile
Kañ-Hüreñge arttıdırıp berip-tir evespe.
– Çaa, çer arazı irak boldur evespe, duñmam,
- 705** Çedi aylıktıg çerden salır – dep
Çagıp turgan er çüveñ irgin.
Bir ay on beş honukta çorup kelgen
Ulus çüveñ irgin.
– Çee, çigir-çimisten, boova-boorzaktan
- 710** Çives sen be, dañgına? – dep
Belder-Ala a'ttı mungan
Şivişkin çugaalan turgan çüveñ irgin.
– Silerniñ kara-bora çigir-çimis,
Boova-boorzaañar hamaançok,
- 715** Toylu-Buduk dañgımanıñ
Çigir-çimis, boova-boorzaan çin
Tötpeyn çor men, eşter! – dep
Çoraan urug çüveñ irgin.
– Çaa, eşter, çer arazı irak çerге

- 720** Kijiniñ çañgıs a'dınıñ kur-çilin üstü beer,
Kulun e'di ara beer,
Hün bürü mınçap çorbas men – deeş,
Kañ-Hüreñniñ a'ttanır talakı çırın
Azıg diş çaynadır,
- 725** Ajırgı çarıkı çodazın
Kajık, söök çaynadı çara şaapkaş,
Kovaş ıñay bolgan urugnuñ
Soonda doozunu daş dolu düjüp,
Murnunda doozunu kızıl tuman düjüp çorup olurgan.
- 730** Urug a't salır çerge
Ulustu çedi aylık murnan çede bergeş,
Kañ-Hüreñni tak kıldır baglaaş,
Daga kıldır sootkaş,
Doşkun kara şarınıñ e'din
- 735** Dün-hün çokka uldurtun çin ap
Turgan çüveñ irgin.
Soonda uluzu tos hongaş çedni kelirge,
Urug doşkun kara şarınıñ e'din
Doozazın uldurtup çip algan
- 740** Turgan çüveñ irgin.
– Kara deerniñ a'dınıñ e'din
İzidip şıdavas ulus
A'dıñar, katkanıñar bajıp soktan,
A't bajı munup kelgen siler be?
- 745** Kara çerniñ kara kuyak kijizi
Men silerni manap olurbas men – deeş,
A'dınıñ tının çeje bergen
Toylu-Buduk dañgına çüveñ irgin.
– Çee, çer arazı irak çüve bolgay.

- 750** Şalıp-kaşpagay a'ştanıp-çemnenip
Alıl – dep turgan çüveñ irgin.
– Çee, dañgına, meeñ şuup-şurap mañnaan
Mañım şıdaar irgi sen be? – dep
Turgan Kañ-Hüreñ a't çüveñ irgin.
- 755** – Silerniñ mañıñar şıdavas kiji
Toylu-Buduk dañgınanı
Aldın sonarınga kançap
Baraan boop çoruur dep bodaar siler, eki a't – dep
Turgan dañgına urug çüveñ irgin.
- 760** Çaa, üstüü oranniñ ulustarı şalıp-kaşpagay
A'ştanıp-çemnenip algan çüveñ irgin.
Aldı orappıñ kijizi a'ştanıp-çemnenip algan
Şagda-la manap turgan çüveñ irgin.
Am-na a't-höldü dıştandırgaş,
- 765** Çarıştırıp-la ündürgenner çüveñ irgin.
Çee, a'dı-daa tanıttınmas,
Kijizi-daa tanıttınmas,
Deerniñ sıldızı çerde burtulaan,
Çerniñ kara dovuraa deeringe tulup turgan çüveñ irgin.
- 770** İyi aynıñ aldan honuk çerге bar çıtkaş,
Dañgına urug menen körün çoruurga,
Deer öñnüg Kök-Bora a't-bile
Çeden-Şokar a'ttı ertip algan bolgan.
Ses dayaktıg Belder-Ala a't
- 775** Ay çartı on beş honuktuñ çerinden
Saarın dögep bar çıdıp-tır evespe.
– Çee, kadık baldırımıdan
Kajık-söök kajarañnadır çara kakkaş,
Kadık çırımnı kulak dözünge çedir, çara tırtkaş,

- 780** Çügenniñ uzun dımın boduñga üş oraagaş,
Muñgaş-dınıp salgaş,
Idık çelden tutungaş, çıdıpkas,
Amı-tınıñ kiçeenip, tutunup bijıgıan! – dep
Turgan Kañ-Hüreñ a't çüveñ-daa irgin.
- 785** – Men Belder-Alanı erter bolzumza,
Huraganday kara hovunuñ
Kudurgayinga erter boor men
Ol barıp erterimde Belder-Alanıñ
Ses davanınıñ dörtün kırıgıy tepkeş,
- 790** Arnın çara tepkeş erter men.
Ooñ çarıjın mungan şivişkinniñ arnın
Kalçan-şilgi kıldır şapkaş erter sen, halak – dep
Çagın çoraan Kañ-Hüreñ çüveñ irgin.
Kañ-Hüreñ a'ttı kakkaş salıptarga,
- 795** Çırta-tırtna şırgay arıg-daa dives,
Çara kaknas çalım-haya-daa dives,
Uju-bajı-bile kinekni organ çüveñ irgin.
Kañ-Hüreñ Belder-Alanı on beş-le minut işinde
Barıp çedin turgan çüveñ irgin.
- 800** Belder-Ala a't ol-bo saar dögeeş,
Erttireri-daa çok çorup organ.
Huraganday kara hovunuñ kudurgayın orta keen,
Aray boorda kojalançıp kelgeş:
– Kara çerniñ kara kuyak kijiziniñ
- 805** A'dı dört davannıg bolur be,
Deerlerniñ Belder-Ala a'dınıñ
Davanı ses bolur be? – deeş,
Belder-Ala a'dınıñ davanınıñ dörtün
Kırıgıy tep kaaş,

- 810** Barıp turgan çüveñ irgin.
Dañgına urug şivişkinniñ arnın
Kımçı-bile kalçan-kızıl kıldır
Çara şapkaş, ertip turgan-daa çüveñ irgin.
Çaa, Kañ-Hüreñ am kırından uşkan kuşka-daa
- 815** Çettirer arga çok,
Soondan uşkan kuşka-daa
Çettirer arga çok,
Çoruvu-la organ çüveñ irgin.
Demir-Kurlug haanniñ oran-çurtunuñ
- 820** Kıdıg sagızın şınarladıñ keen
Turgan-daa çüveñ irgin.
A't çarıjı çedni keer çetken, deeş,
Demir-Kurlug haan. Demir-ool möge baştaaş,
Bedik dagnıñ bajından baraan haraar deeş,
- 825** Çorup turgan çüveñ irgin.
Çaa, a't-daa Demir-Kurlug haanniñ
Aalınıñ iştinge çedni kelgen.
Kañ-Hüreñniñ iyi karaa
İyi çüktüñ ayı-hünü deg çorup organ.
- 830** Dañgına urugnuñ algı-kışkızı
Muñ kıstıñ algı-kışkızınga deñ,
Kañ-Hüreñniñ doozunu
Muñ a'ttıñ doozunu deg şinçilig
Çorup organ çüveñ irgin.
- 835** Çaa, Kañ-Hüreñ Demir-Kurlug haanniñ
Aal-çurtupga, ordu-şilinge kiir
Mañnap kelgen çüveñ irgin.
– Bir mööreyy meeñii boldu, haan katım – den
Ekiniñ ektinge, bagaynıñ bajınga

- 840** Mõgeyni kalgan Haan-Tõgüldür çüveñ irgin.
– Bir mööreý seeñni bolganı ol-dur, oglum.
Üş çüs aldan mögeniñ
Hürejinge şüglüp üngeş,
Demir-ool mögeni şüglüp ünzüñze,
- 845** Am iyi mööreyniñ kırına ünegeniñ ol-dur – dep
Olurgan haan çüveñ irgin.
– Çeri bölük-daa bolza çurttuğ,
Bökpek-daa bolza maldıg kiji-le bolgay men.
Dürgeni kerek – dep turgan
- 850** Haan-Tõgüldür çüvezi irgin.
– Çee, üş çüs aldan mögeniñ hürejin
Üş hün bir düştük-bile hüreşkey-le sen – dep
Turgan haan çüveñ irgin.
Daartazında üş çüs aldan mögeniñ hürejin
- 855** Egelep sala bergen.
Üş hün bir düştük deen hüreşti Haan-Tõgüldür
Üş şak üjen minut işinde
Üş çüs aldan mögeni
Çangıs çerге чıп каар turgan çüveñ irgin.
- 860** – Çee, çoruum dalaş deer kiji çordu,
İyi küdeeni mööreylep oynadıп turuñar! – dep
Turgan haan-daa çüveñ irgin iyin.
Deer oğlu Demir-Mõgeni şüüp,
Daan ekkep salırğa,
- 865** İyi er hap-şak segirjip algaş,
Bir ayniñ üjen honuk,
İyi ayniñ aldan honuk tutçup turda,
Haan-Tõgüldür bir dap bergeş,
Süvür çan bajırğa çedir,

- 870** İyi dap bergeş,
Emig kara çedir küdükten,
Üş dap bergeş,
Süder töş bajınga ündür küdükteeş,
Kök deerin hök kıldır,
- 875** Kara çerni hak kıldır
Düjürüp algan çüveñ irgin.
– Ölürü eki be?
Özeri eki be? – dep aytırım organ
Haan-Tögüldür irgin.
- 880** – Ölürü deg bagay çüve kayda boor,
Özeri deg eki çüve kayda boor,
Amı-tınım ooçulan-örşeen kör,
Malçı-kulçuñ-daa bolgay-la men – dep
Dilep çıtkan çüveñ irgin.
- 885** – Eki ejin kañap malçı-kulçu kılır boor,
Ektiñ ergezi-bile, çöptüñ ortuzu-bile boluulu – deeş,
Ejin turguza tırtıp ekkelgeş,
Çarınıñ dovuraan aştıaş,
Salıp çorudup turgan çüveñ irgin.
- 890** Kadir dagniñ oduruu deg
Aldın-sarıg çeleejin tırtıngaş,
Deer oglu Demir-ool möge haldıp
Çanıp turgan çüveñ irgin.
Haan-Tögüldür aalına haldıp çanıp kelgeş:
- 895** – Een maldıg, een çurtıug kiji bolgay men;
Bodu bütken Toyly-Buduktu
Beer bolza beerin,
Berbes bolza berbezin
Çugaalañar, haan katım – dep,

- 900** İyi haa ıdın turgan çüveñ irgin.
– Bistiñ beerivis-daa çöp,
Haan-Tögüldürnüñ alırı-daa çöp – dees,
Ak maldı dört huulaaş,
İyi huuzun üzüp berip,
- 905** Ulug edin-daa dört huulaaş,
İyi huuzun üzün berip,
Ulug edin-daa dört huulaaş,
İyi huuzun üzün berip turgan.
Aldı hana ak ögnü-daa
- 910** Küüsedip dögerip berip turgan çüveñ irgin.
Çee, beglig kojuunnuñ uluzu
Aldı hana ak ögnü
Bir şaktıñ işinde küüsedip,
Beletkep turgan çüveñ irgin.
- 915** Çaa, Toyly-Buduktuñ üş doyun doylaaş,
Üş nayırın nayırllaaş,
Doylap erttirip kalgan irgin.
– Çaa, Bakıştay-Mergenni
Örü-daa tırtıp alırımını,
- 920** Kudu-daa tırtıp alırımını
Bodum bilir men.
Ap alır men – dep olurgan
Haan-Tögüldür çüveñ irgin.
– Çaa, eki küdee, kijini-daa alırıñını,
- 925** Maldı-daa alırıñını
Boduñ küzeliñ bilzin! – dep olurgan.
Demir-Kurlug haan-daa çüveñ irgin.
– Çaa, bayır-naadımın çerge salıp erttirip çoruur sen,
Çaa bolgan çerge munup çoruur sen – dees,

- 930** Haan bodunuñ Çiñge-Şilgi dep a'dın
Berip turgan çüveñ-daa irgin.
Çaa, Haan-Tögüldür:
– Mende eki bolur, ko'ş bolur çüvem bar eves – dep
Dünde uygu çok, hündüs dış çok
- 935** Beletkeni bergen er çüveñ irgin.
– Çaa, eki aynıñ egezinde,
Eki hünnüñ ergizinde
Aldı hanalığı ak ön
Adaktaldır çüdürüp turgan er çüveñ irgin.
- 940** Bakıştay-Höö aşak-bile kadı buskaş,
Köjüp ünüp turgan-daa çüveñ irgin.
Çaa, Haan-Tögüldür
Ulustuñ ertejizi turup turda,
Aldı hana ak ön
- 945** Adaktaldır çüdürüp turgan er çüveñ irgin.
Çaa, bir eves Haan-Tögüldürnü
Çaa-çakpan alır bolza,
Demir-ool möge soon salgaar,
İzin isteer boop,
- 950** Avın-dañgırak çugaalajıp turgan
Katişkılar çüveñ-daa irgin.
Am-na çige soñgu çüktü körüvü-le algaş,
Çorup bergen çüveñ irgin.
Ta çejege, kajaga çorup kelgen çüveñ ıynaan.
- 955** Inçan çoraaş, Kojagar-Sarıg a'ttıg
Köşkendey-Mögeni ölüngen çerinde çedip kelirge.
Kojagar-Sarıg a'dı-daa çok,
Köşkendey-Sarıg Möge bodu-daa çok
Bolgan çüveñ irgin.

- 960** Çaa, Haan-Tögüldür aalinga çedip kelirge,
O't çiri onça-mendi çaagay,
E't çiri eze-mendi çaagay turgan.
Çaa, ög hondurar çerenge ög turguzup,
Bajıñ turguzar çerenge bajıñ turguzup,
- 965** Mal çalaar çerenge malın çalap,
Et-sep salır çerenge edin-sevin salıp
Turgan er çüveñ irgin.
– Çee, kijige kiji nemejirinden eki çüve.
Malga mal nemejirinden eki çüve kayda boor? – deeş,
- 970** Beglig kojuun iştinden
Araga-hımızın çıldırıp turgan çüveñ irgin.
Çee, kögeerligin kösküden kıldır,
Doskaarlıgını doldur araga-hımızın
Doldurup turgan ulus çüveñ irgin.
- 975** Ulug-biçe, sayıt-düjümet, arat-kuyak-daa
Kiji hamaan çok,
Beş çüzün maldı bögüt-bögütü-bile bijımın,
Beletkep turgan ulus çüveñ irgin.
– Çee, çañgıs kijee karak boop çoraan,
- 980** Çadag kijee a't boop çoraan,
Bakıştay-Hööge baarımınñ ödü deg,
Karaamnıñ şoo deg
Añgır-Çeçen duñmamnı
Üş hereen büdürgeş beer men – dep
- 985** Uluunga-biçezinge, höyünge-eveejinge
Çugaalap organ Haan-Tögüldür çüveñ irgin.
Çaa, ol nayırnıñ kırınga
Añgır-Çeçen duñmazınñ üş çajın çaşkaş,
Üş doyun kılgaş, Bakıştay-Hööge

- 990** Berip turgan çüveñ irgin.
Çaa, am bayır eves bayırıp,
Nayır eves nayırın nayırlan,
Çırgal eves çırgalın çırgan,
Erttirin turgan ulus çüveñ irgin.
- 995** Üş malından anaynı-daa artık-duduu çokka,
Edin-sevin-daa artık-duduu çokka,
Çañgıs duñmazı-bile deñge
Ülejip ap turgan Haan-Tögüldür çüveñ irgin.
Haan-Tögüldür ulug ön
- 1000** Añgır-çeçen duñmazı-bile Bakıştay-Hööge bergeş,
Üjelee ulug çurtun tudup,
Uyalıg malın azırap,
Aji-tölün törüdüp,
Ak malın azırap bargan-dır oo!

AKTARMA

HAAN-TÖGÜLDÜR

- Tamamdır, Haan-Tögüldür adında cesur yürekli bir yiğit varmış.
Orta Kıtay'ı istilâ ederek doğan
Omurgasının bileşkesi olmayan
Kaburga kemikleri çok güçlü olan
- 5** Şefkâtli Kañ-Hüreñ adında bir ata sahipmiş.
Gerçekte ise bağrının ödü gibi
Gözünün bebeği gibi
Añgır-Çeçen kız kardeşiyle yaşarmış.
Haan-Tögüldür üç atanın zamanından beri
- 10** Kutsal sayılan
Arzaytı dağının üstünde,
Arıın-Şever ovasında,
Bir sabah Haan-Tögüldür,
On üç yaşındaki kardeşini
- 15** Dinlenirken yanına çağırılmış.
On üç yaşındaki Añgır-Çeçen kardeşi
Gelmiş.
– Haydi kardeşim, babamın babasının zamanından beri
Kutsal sayılan Arıın-Şever ovamızı kutsayalım.
- 20** Ulusumuzu on bine kadar çoğaltıp
Bir araya gelmelerini sağlayalım diyerek
Haan-Tögüldür oturduğu yerden konuşmuş.
– Tamam, sen ulusu bir araya toplayıp
Arıın-Şever ovasına var ve kutsa!
- 25** Batı tarafına ilk defa
Kendisini adanmış Demir-Kurlug Han'ın
Toylu-Buduk güzeller güzelliği uğruna
Yarışa salacağı atının
Güreşe salacağı pehlivanlarımın

- 30** Dizginini tutup, göz önünde bulunayım diyen
Haan-Tögüldür' müş.
– Haydi, yarışa girecek atın dizgini tutacak kişi,
Avcının okunu taşıyacak kişi,
Benim ağabeyim Haan-Tögüldür, sen mi olacaksın?
- 35** Yarışı kahramanca, ustaca, kazanacak at,
Haan-Tögüldür'ün sırt-boynunun bileşkesi olmayan
Kaburgaları çok güçlü olan
Arta-Hüreñ olur mu, ağabeyciğim diye
Añgır-Çeçen kardeşi sormuş.
- 40** Haydi, Haan-Tögüldür:
– Ben oraya mutlaka gitmeliyim,
Hayvan sürülerini görmeliyim diyerek
At gözü gibi sönmez gümüş kandili
Gümüş sandık içine koyup
- 45** Altı keskili altın inci oku düzeltip
Yastık başına yerleştirmiş.
Dokuz keskili altın-ala oku,
Kutu üzerinde düzelterek
Koyuveren
- 50** Haan-Tögüldür' müş.
Dokuz keskili altın-ala okum,
Bu zamanda kendimin var ettiği
Gelecek zamanda uğur şans oku olacak diye
Altı keskili altın-ala ok,
- 55** Şimdi anne-babasının çaputu gibi
Gelecek zamanda ölecek kişinin
Kader oku olacak okmuş diye
Böylelikle oturduğu yerden konuşmuş.
Altı keskili altın-ala ok,

- 60 Dokuz keskili altın-ala ok,
Ortasından dümdüz kırılırsa
İyi ağabeyin, beni öldü diye bil,
Eğer sağ salim olursa
İyi ağabeyin sağ salim yaşıyor diye bil
- 65 Eğer altı keskili altın-ala,
Dokuz keskili altın-ala okların,
Bir şeyi dökülüp bozulursa iyi ağabeyin Haan-Tögüldür'ün
İstirap çektiğini bil.
Tamam, Haan-Tögüldür sırtında bileşkesi olmayan
- 70 Kaburgası çok güçlü olan
Şefkatli Kañ-Hüreñ atını
Tutuyormuş.
İyi ayın başında,
İyi günün başında,
- 75 İyi giysilerini giyerek,
Atına binip yola çıkıvermiş.
Bir nehri geçip
Bir dağ geçidini aşarken
Ay, güneş ışığını kapatan Haan-Tögüldür,
- 80 Haan-Hereti kuş atı yakalar gibi
Haan-Tögüldür'ü yakalar gibi saldırıyormuş.
Zoraki konuşmuş:
– Ne hilekârsın!
Ödü-bağrını yırtarak atayım diye
- 85 Haan-Tögüldür ok ve yayını nişan almaya
Hazırlamış.
– Tamam, sakince konuşalım deyip
Haan-Hereti kuş konuşmuş.
Böylelikle.

- 90** – Evet, evin-yurdun nerede,
Adın- lakabın nedir?
Nereden çıktın sen?
Nereye varacaksın? diye
Haan-Hereti kuş sormuş.
- 95** – Ben ise doğrudan orta dünyayı istila ederek doğan
Haan-Tögüldür denen
On üç yaşında Añgır-Çeçen kardeşli,
Sırtının bileşkesi olmayan
Bileşkesinin güçsüzlüğü olmayan
- 100** Kañ-Hüreñ atlı kişiyim.
Batı baş tarafta Demir-Kurlug hanın,
Tuñdan ak dişli,
Dağ yamacı gibi kızıl, şirin yüzlü
Toylu-Buduk güzeller güzelliği uğruna
- 105** Düzenlenecek müsabakaya, atış-yarışına
“Gidiyorum” diye söylemiş.
– Evet, benim üzerime neden ok-keskini çektin, oğlum? diye
Söyleyip durmuş.
– Sizler ilk önce atımı öldürecek gibi
- 110** Kendimi öldürecek gibi
Niçin evirip-çevirip durdunuz? deyip oturan
Haan-Tögüldürmüş.
“– Haydi, iyi erliğini görmek için
Öyle yaptım, oğlum” diyerek
- 115** Durmuş.
– Hee, “Annenin oğlu ikisi denk olur,
Babanın oğlu bükük olur”
Denen şey işte budur diyen
Haan-Tögüldürmüş.

- 120** – Evet, sabah olursa erken olurum ben,
Gece olursa geç olurum ben,
Yaşamımın süresi dolmak üzere olan kişiyim ben.
Ölmek üzere olan ana-babana,
Öyle söyleyip varacağım ben de demiş,
- 125** Haan-Hereti kuş.
Evet, birisi baş batı tarafına yola çıkmış.
Diğeri orada oturup kalmış.
Böyleymiş.
Evet, o yoluna devam ederken
- 130** İyi atı Kañ-Hüreñ yolda düşe kalka
Gidiyormuş.
– Evet, Demir-Kurlug Han'ın
Yolunun devriyesi yüz sekiz köşeli,
Polat, çelik erkek deveyi nasıl geçersin?
- 135** Atının ölmesi mümkündür,
Senin de ölmen mümkündür deyip
Duruyormuş.
– Evet, kişi(yi) besleyen temiz tüylü hayvan ise
Kendim bilirim bunu, iyi atım deyip
- 140** Duran Haan-Tögüldürmüş.
– Evet, daha ileri gittikçe
Tüm dünyayı sahiplenen
Puslu, lâcivert yüksek uludağmış.
Yüz sekiz köşesini şingirdatan
- 145** Gök gürültüsü kadar şingirdatan-çınlatan
Azı dişini bileyip duran deveymiş.
İyi atını çok güzel süsleyip
Nal gibi soğutup
İki yenini göğsüne bağlamış.

- 150** Altın küçük kamçıyı tutup
Karşılama için yürüyen ermiş.
İşte, küçük kamçıyı
Devenin ağızına zorla sokmuş,
Bir koluyla devenin yanağından tutup,
- 155** Diğer koluyla devenin kulağından tutup,
Devenin boynunu yumuşak oğlak gibi
Çıt diye kırmış.
Evet, deveyi öldürüp
Üç nehri geçip
- 160** Üç dağ geçidini aşıp
Yoluna devam etmiş.
İyi (bir) atı yolda düşe kalka giderken
Söylemiş.
– Haydi, Haan-Tögüldür,
- 165** Demir-Kurlug hanın yol devriyesi
Kojagar-Sarıg atlı,
Koşkulday-Mergen güreşçiyi
Nasıl geçersin?
Ölmeyen senin ölmen mümkün,
- 170** Sönmeyen ateşin sönmesi mümkün diye
Söyleyen Kañ-Hüreñ’miş.
– Anne oğlu ikisi denk,
Baba oğlu bükük olur ki
Karşılaşınca görürüz, atım diye
- 175** Söyleyen Haan-Tögüldürmüş.
İki nehri geçip
İki dağ geçidini aşıp, at üzerinde hızla ilerlerken
Önünde Kojagar-Sarıg at gözükmüş.
Onun yanında uzun kara sırt gibi er,

- 180** Sirt üstü yatıp uyuyormuş.
– Evet, yolda kişiye gecikme
Oturan kişiye konuşma mı olacak? diyerek
Etrafından dolaşarak yavaşça ilerleyen ermiş.
Kojagar-Sarıg at silkelenmiş,
- 185** Yere ayaklarını vurup eşinmiş.
Uyuyup yatan er sallanarak
Kalkmış.
Kojagar-Sarıg atın üzerine binerek
Karşılama hızla gelmiş.
- 190** – Neden benim etrafımdan dolaşarak geçiyorsun?
Seni kaçırsam Demir-Kurlug Han’a
Ne söylerim ben? diyerek
Çekinmeden bunu söylemiş.
– Yolculuk yapan kişiyi öldürüp
- 195** Ne elde edersin?
Kendi yaratılmış Toylu-Buduk’u elde edip
Geri döndüğümde yağmalarsan,
Daha iyi olmaz mı? diye cevaplayıp
Durmuş er.
- 200** – Vahşi kara karakter, asılır-ev sadağın da,
İyi atın şefkatli Kañ-Hüreñ atın da
Kazanç olmaz mı arkadaşım? diye
Bunu söyleyen ermiş.
– Tamam, başka çare yok
- 205** Yaramaz olan kişiymişsin.
İrade gücün bitmesin, coşkunun gitmesin
Kendini kendin bil,
Boynunu başın bil! diye
Cevaplayan Haan-Tögüldür.

- 210** Evet!!! İki atını süsleyip
Taş gibi bağlayıp
Nal gibi soğutup
Seksen deve derisi serin yepyeni güzel kışpetlerin
İçine zar zor girmiş,
- 215** Doksan deve derili doşpuluur yepyeni kışpetin
Dışından zar zor giyinip
Her iki taraftan kartal dansı yaparak gelen
Erlermiş.
Bir devrilerek gelen
- 220** Boğanın yan bakışı gibi bakışıp
Tutuşamayıp
İki kez kartal dansı ile gelerek,
Devenin vuruşması gibi vuruşup
Durmuşlar,
- 225** Üç kez kartal dansı ile gelerek
Doğanın (Aladoğanın) süratiyle
Kartalın keskinliğiyle
Kap-şak aniden tutuşup
Durmuşlar.
- 230** O zaman!
İki er tutuştuktan sonra
Bir ayın otuz gününde
Hiç durmadan güreşmişler
Üç ayın doksan gününde güreşe devam ettiklerinde
- 235** Alt dünyanın çok sayıda
Kurt-karıncası toplanıp
Üst dünyanın perişan kuşları bir araya geldiğinde
Haan-Tögüldür Koşkulday- Mergen güreşçinin
Kürek kemiğinin arasından tutup

- 240** Yetmiş bir kez çevresinden döndüre döndüre
(Elinden) Bırakıp düşürmüş(müş).
İki atın arkasına
Ças! Varıp düşürmüş,
Beline binip
- 245** Ölmek mi iyi, büyümek mi iyi ? diye
Soran Haan-Tögüldürmüş.
– Ölürse ne olur ki
Büyümek- doğurmak gibi iyilik nerededir,
Hanın emrini icra eden kişi
- 250** “Şimdi ne yaparım.” diye söylenip
Yatmış.
Bunu söylediğinde Koşkulday-Mergen’in
Boğazını kesip atmış:
– Tamam, iyi at isen
- 255** Sahibini dirilt,
Diriltmeyi başaramazsan
Geri gelirken seni alırım.
Diriltmeyi başarırsan
Bundan sonra bastığım izlere basmadan
- 260** Benim gittiğim yerlere gitmeden
Gidersiniz deyip gitmiş.
Dinleyin hey o zaman! Haan-Tögüldür
Batı tarafının ucuna hızla ilerlemiş.
O vurarak, Demir-Kurlug Han’ın
- 265** Devletinin yanına hızla yaklaşmış.
Bir aksakallı ile karşılaşmış konuştuğunda
Demir-Kurlug Han’ın tebaasından ihtiyarmış.
– Tamam, ihtiyar, Demir-Kurlug Han’ın
Kendi kendine meydana gelmiş Toylu-Buduk güzeller güzeli

- 270** Hangi sarayda oturuyor.
Bana gösteriver! demiş.
– Hey, onu kişiye söylemez,
Eğer onu söylerse
Onu bilen kişinin
- 275** İsmi söyleyip yüzünü gösterecek
Beş sihirbazcı var.
Ondan dolayı boyun üzerinde
Baş durmaz olur,
Aksakallı bunu söylemiş.
- 280** – Tamam, ihtiyar, onu söylemezsen
Hayvan bağırması, insan sesi ulaşamayan yerdir,
Ölürsün diye söyleyerek
Durmuş imiş.
– Tamam, oğlum, kişinin canı altın gibi olurmuş,
- 285** Benim onu söylememi istiyorsan
Bir demir tencere, bir bakır tencere su
Beyaz bakır borazan, sarı bakır borazan, imbik
Bulup getir, oğlum, diye ihtiyar,
Söylemiş.
- 290** Tamam, tan vaktine kadar bir demir tencere
İmbik, bir beyaz bakır tencere suyu
Bir beyaz bakır borazan, bir sarı bakır borazan bulup, getirip
Durmuş.
Evet, demir tencere, beyaz bakır tencere, imbik
- 295** Bir beyaz bakır, bir sarı bakır borazanı getirdiğinde
Demir tencereyi ateşe koymuş, ihtiyar
Demir tencerenin içine oturup
Kendi üzerine borazanı koydurmuş.
Haydi, Borazanın üzerine beyaz bakır tencereyi yerleştirip

- 300** Beyaz bakır tencerenin içine de su döküp
Durmuş.
– Haydi, oğlum, bana sarı bakır borazanı kapak yapıver,
Beyaz Bakır borazanla söyleşip göreyim diye
Duruyormuş.
- 305** Beyaz bakır borazını kaval gibi kullanmış.
Beyaz Bakır borazan sayesinde
– Yüz sekiz kat cam evin en üstünde
Dokuz kat altın cam evin içinde oturuyormuş, diyerek
Fısıldanmış.
- 310** Tamam, nasıl olur, o ihtiyarın demir tenceresini
Bakır tenceresini, borazanı, fiçıyı ve
Sarı bakır borazanı, beyaz bakır borazanı
Teşekkür ederek yerlerine
Götürüvermiş.
- 315** Tamam, şefkatli Kañ-Hüreñ atı
Omurgası yedi kertik darmadağın
Kahverengi tay gibi değiştirip
Kendisi kara bit yolunda koşup gider
Çukur biti yolunda koşup gider
- 320** Kepeneği keçeli, gözü irinli
İnsan oğluna dönüşmüş.
Dokuz kertik darmadağın saçlı kahverengi tayın
Demir-Kurlug Han'ın demir kazığında
Çanlamayla kutsal gri atın yanına
- 325** Ölünceye kadar bağlayıp
Yüz sekiz kat evin merdivenini
Tek tek basarak çıkmış,
Onun üstünde dokuz kat altın cam eve
Girdiğinde, gece gündüz gibi

- 330** Gündüz gece gibi,
Altın güzeller güzeli dokuz kat minder üstünde uyuyormuş.
Kendisi meydana gelen Toylu-Buduk güzeller güzelinin kucağına
Şakaklarından kan dökülmekte
Gözünden irin dökülmekte
- 335** Zavallı oğul girip yanına uzanmıştır.
Güzeller güzeli uyandığında
Koynunda çukur biti yolunda dökülen,
Kara biti hızlı yolda koşulan
Zavallı oğlun yattığı, kibirlendiği tarafa
- 340** Yatmıştır.
Demir-Kurlug han ertesi gün uyandığında,
Çanlanıp kutsanan gri atın yanında
Sırtı dokuz kertik
Darmadağın saçlı kahverengi tayı bağlanmış,
- 345** Gri atı koparıncaya kadar varmış.
“Han atından başka at bağlanmaz
Mükemmel kazıkta sırtı dokuz kertik,
Darmadağın kahverengi tayı kim bağladı?” diyerek,
Gidip salmak isterken
- 350** Kördüğümle sonuna kadar bağlanmış(mış)
Çözülmezmiş.
– Haydi, hangi kişi bağladı,
Marifetli Çinliyi getirin
Değerlendirecek şeyi at arabasını alıp
- 355** Davet edin diye emretmiş.
Tamam, at arabasını taşıyarak
Marifetli Çinliyi
Taşıyarak getirmişler.
Sırtı yedi çentik tayın

- 360** Bir kez etrafında dolanıp
Marifetli Çinli:
– Uzak kuzey yönünde, orta kıtayı istila ederek doğan
Haan-Tögüldür’ün Kañ-Hüren’inin
Türü gibi türdür diyen
- 365** Çinliymiş.
O öyle durduğunda:
“Toylu-Buduk güzeller güzelinin
Kucağında, şakaklarından kan dökülen
Gözünden irin dökülen,
- 370** Kepeneği keçeli insanoğlu uyumakta” diye
Söylenti duyulmuş.
– Tamam, çocukların dedikodusu mu?
Kaya taşın yankısı mı?
Beş sihirbazcı neyi anlayıp
- 375** Neyi duymuşlar getirin diye
Duran hanmış.
Beş sihirbazcıyı at hızıyla getirip
Durmuşlar.
Beş sihirbaz sihrini
- 380** Çekmeye başlamış
Tamam, beş sihirbazcı:
– Dökme demir belli, ağaç göğüslü, beyaz bakır başlı,
Su beyinli, sarı bakır ağızlı kişi söylemiş diye
Sihirleyip durmuşlar.
- 385** – Evet, sizin yaptığınızda (sihirinizde) hile yok:
Dökme demir belli, ağaç göğüslü, beyaz bakır başlı,
Su beyinli, sarı bakır ağızlı kişi
Olur mu? diye
Beş sihirbazcıyı han suçlayıp

- 390** Sesini yükselterek konuşmuş.
– Çizgili kağıtla kişiyi kandırıp duran
Alçaklar! diyerek, beş sihirbazcıya
Çektiği sihiri alıp
Nizam denizine bıraktığında
- 395** O sihirin doğruluğunda
Nizam deniz kabını aşarak
Dalgalanıyormuş.
– Haydi, hangi anlamlı şey olmaktadır,
Sen gidip gör demiş,
- 400** Demir-Kurlug Han, Uzun-Sarıg güreşçisini
Yüz sekiz kat evin üstüne çıkartıp
Dokuz kat altın cam evinin
Dört katının içinden girip
Beş katın dışından girdiğinde
- 405** Uzun-Sarıg güreşçinin oğlak akciğeri
Ağzından çıkıp, fişkirınca
Dayanamayıp başaramadım diye
Geri gelip durmuş.
Kendi oluşan Toylu-Buduk güzeller güzeli ise
- 410** Göklerin Demir-Möge'sini
Sabah olsa sabah
Gece olsa gece kaldırmaya çalışmış.
Deniz olan içkisini içirtip
Tañdı olan etini yedirip
- 415** Dört işini tamamlayan
Eşiymiş.
Demir-Möge Tenek-Sarıg güreşçisini
– “Sen gidip gör” diyerek, gönderdiğinde
Beş katını geçerek,

- 420 Dört katının dışından geri gelmiş.
– Tamam, ikimiz gidip görelim deyip
Demir-Kurlug Han Demir – Oğul güreşçi damadının
Beraberinde ikisi girmişler
İkisi girdiğinde,
- 425 Toylu-Buduk güzeller güzelinin koynunda
Çukur saç (At rengi) biti yola dökülen
Kara biti söğüte koşan
Şakaklarından kanı dökülen
Gözünden irin dökülen
- 430 Zavallı oğul umursamadan
Horlayarak uyuyormuş.
– Kişinin dört işini tamamlayan,
Alır-verir üzerinde eşinin
Koynunda yatan ne öyle
- 435 Suyun susaması, yerin çöpü şeysin? diyerek
Oğlunun bileğinden tutup,
Ayağa kaldırdığımda:
– Uyuyan kişiyi uyutmayan:
Yatan kişiyi yatırmayan,
- 440 Kişinin içini-bağrını basan! diyerek,
Hapşırarak tükürdüğünde kahverengi tay
Yüz sekiz katlı evi bastığımda
Evin girişine varıp düşüyormuş.
Hemen uyuyan kişiyi uyutmayan
- 445 – Uyuyan kişiyi uyutmayan,
Uyuyan kişinin içini tırmalayan
Rahatsız eden diyerek
Hapşırıldığımda
Kahverengi tay boşanarak

- 450 Dokuz kat cam evi
Dokunarak kırmış, eşiğin ağzına
Gelip düşmüş.
– Haydi, çok fazla uyudum mu? diyerek,
Ayaklanıp geldiğinde
- 455 Haan-Tögüldür kendine gelmiş.
Tamam, Demir-Kurlug Han,
Göklerin Demir-Oğul güreşçisi:
“– Haan-Tögüldür kaplan kapısına sığmayan
Tay atı kaldıramayan er denilen neymiş?
- 460 Onu etleyip, çayını iç!” deyip getirerek
“Şeklini görse, nasıldır?” demiş,
Birbirlerine öğüt verip durmuşlar.
Sütlü çayı kaynatıp
Yağlı eti kavurup:
- 465 “– İyi arkadaşlar, yiyin, için!” demiş
İki haberci koşturmuşlar.
İşte iki haberci gidip söylediklerinde
Şimdi elbiselerini giyip,
Otuz kulaç kara kılıcını asarak
- 470 Yürüyen Haan-Tögüldürmüş.
Hanın cam sarayına gelip,
Hanın huzuruna giriyormuş
Hanın çadırının kapısına sığmayıp
Hanın çadırının kapısını
- 475 Otuz kulaç kara kılıcıyla
Yararak ilerlemeye çalışmış.
Haydi, donmuş yeri diz kapağına kadar,
Sert yeri aşık kemiğine kadar basarak
Hanın huzurunda kendini bulan ermiş.

- 480** At başı altın tabaka çıkarıp
Sigara sunup içmeye başladığımda:
– Haydi, oğlum, senin sigaranı çekecek durumum yok
Dört uzvum bükülecek kadar
Çok ağır asılan eşyaymış! demiş
- 485** Geri sundu.
Tabakayı geri alarak
Yanında oturan Demir-Möge'ye verdiğiinde:
– Tamam, arkadaşım, senin sigaranı çekecek durumum yok
Kaldıramayıp düşürecek durumdayım! diye
- 490** Geri sunmuş.
Demir-Kurlug Han ve Demir-Oğul
Kurt başı gibi gümüş tabakalarını
Çapraz olarak sunduğunda, iki tabakayı
İki parmak arasında kıştırıp
- 495** Çekinmeden çekerek geri uzatıp
Durmuş.
Dinleyin Hey, Haan-Tögüldür
Sütlü çayını içip
Yağlı eti yiyip
- 500** Oturan ermiş.
– Evet, Tañdı gibi etimi yediren,
Deniz gibi suyunu içirten
Toylu-Buduk güzeller güzelliğimi
Sana neden vereceğim, arkadaşım! diyen
- 505** Demir-oğul güreşçiymiş.
– Tamam, uzak yerden
Öğrenip gelen ben ise,
Toylu-Buduk güzeller güzeliğini
Sana da ben neden vereyim, deyip

- 510** Otururmuş Haan-Tögüldür.
Tamam, han oturarak:
“– Sizler gençsiniz, oğullarım.
Öyle yapılmaz.
İki er arasında müsabaka,
- 515** Atış-yarış yapın,
Hanginiz galip gelirse Toylu-Buduk güzeller güzelliğini
Alır.” deyip oturmuş.
– Tamam, öyle bir şey olursa
Han buyruğuna uymayacak halim yok
- 520** Düzenlenecek müsabakaya, atış-yarışa
Katılmak zorunda olan ulusuz biz diyerek
Oturan Demir-Oğul güreşçiymiş.
– Ben sekiz ayaklı Belder-Ala at
Gök renkli Kök-Bora at
- 525** Yetmiş alaca renkli at
Böyle atları yarışa salacağım diye
Tekrar söyleyip oturan güreşçi Demir-Oğul’muş.
– Tamam, arkadaşım, sen atını saldığında
Ben köpeğimi mi salacağım.
- 530** Sırtının çüzü olmayan
Kaburga kemiği çok güçlü olan
Şefkâtli Kañ-Hüreñ atımı
Salarım diye oturan
Haan-Tögüldürmüş.
- 535** Haydi, Demir-oğul güreşçi
—Gök renkli Kök-Bora atı
Sekiz ayaklı Belder-Ala atı
Yetmiş alaca renkli atı aşağıya getirin! diye
Göklerin iki habercisi koşuşturup durmuş

- 540** Tamam, iki haberci gidip
Gök renkli Kök-Bora atı
Sekiz ayaklı Belder-Ala atı
Yetmiş alaca renkli atı indirmişler
– Haydi, Haan-T g ld r, yaz-kış donmayan
- 545** Soğuk kara suları
Benim naciz vücuduma döküp soğut, deyip
Duran Şefkâtli Kaņ-H reņ atmiş.
– Tamam, ben diņ olduğum zaman
Otuz üç göğün yerinde
- 550** Büyük barış bayramı olmuştu.
Orada sekiz ayaklı
Belder-Ala atla
O zaman karşılaşmıştım.
Orada Belder-Ala at
- 555** Birinci olarak gelmişti.
Ben onun arkasından bir kuyruk mesafesiyle
Gelmiştim, deyip duran
Kaņ-H reņmiř.
– Tamam, yarışta atına kendin mi bineceksin,
- 560** Başka bir kişiyi mi bindirecek, Haan-T g ld r ? diye soran
Oturan güreşçi Demir-Oğul'muş.
– Kendin gel atım derim.
Başiboş hayvan koşup geldi dersiniz.
Kendim bineyim derim.
- 565** Haan-T g ld r sihirbazlıkla
Geçip geldi dersiniz
Han kayımbabam, benim zavallı atıma
Y netip binecek kişiyi bana bağışlayım diye
Oturan Haan-T g ld rmuş.

- 570** – Bu binip gidebilir diye
Aşçı kara Çinlisini
Gösterip oturan hanmış.
– İki kolunda kara tencere paçavrası kararmış
Bu zavallı, benim şefkâtlı kahverengi atımın
- 575** Koşmasına nasıl dayanır diyerek oturan
Haan-Tögüldürmüş.
Han ise sözünü, cevabını vermeden
Orada duymadan oturuyormuş.
Haydi o zaman!
- 580** İki er oraya-buraya yürüyüp
Dolaşıp durmuşlar.
Kişiler azaldığında
Kendi oluşmuş Toylu-Buduk güzeller güzeli
Ana-babasının evine koşarak gelip
- 585** Durmuş.
– Haydi, anneciğim, babacığım.
Kişi oğlu nerede yürür
Kuş yavrusu nerede uçar
Haan-Tögüldür'ün tek atına
- 590** Yarışta binecek kişi
Bu zengin mıntıka içinde
Yok mudur? diye
Sorup duran kızmış.
– Haydi, yaramaz, sabırsız çocuk
- 595** Gitmeye varmaya sabredemiyor musun? diyerek
Kızına sövüp oturan hanmış.
– Tamam, kişi olana kişiyi gösteren, hilekâr
Senin aygırlara ayrılan
Vahşi kısrağın değilim ben.

- 600** Zorla yaptırmaya hırslanırsan
Tencerenin yağlı siyah ağzından yukarı
Hiçbir şey bırakmadan göçüp
Gidecek kişi odur, Haan-Tögüldür deyip,
Evine gitmiş kız.
- 605** Kendi oluşmuş Toylu-Buduk evine gidip,
Yanında yazı yazıp oturan
Yazar kıza:
– Haan-Tögüldür’ün atına yarışta
Biner misin? diye sormuş.
- 610** O zaman,
Yazıcı güzeller güzeli sonra Haan-Tögüldür’e
Koşup gelerek
– Tamam, sizin atınıza
Binecek kişi benim
- 615** Atınızın gidişi ne?
Huyu ne?
“Söyleyiver” diye duran
Kızmış.
– Peki, benim atımın huyunu insan bilmez,
- 620** Kendisi bilir, kardeş diyerek
Oturuyormuş.
Kız evine geri gitmiş.
Haan- Tögüldür’ün oturduğu eve
Şalvarından paltolu
- 625** Paçasından ayakkabılı
İnsanoğlu yürüyerek gelmiş
Böylece, oğul Haan-Tögüldür’ün
Selamlayarak, sorusunu sorarak,
Huzurunda durmuş.

- 630** – Tamam, abicim, yaz olduğunda,
Bu halkın yoğurt-ayranını isteyerek içen,
Kış olduğunda,
Çorbasını, bekleyerek içen kişiyim ben.
Sizin buraya geldiğinizi duyunca geldim.
- 635** Yurdunuza geri dönene kadar atınızı alıp
Kendinizi alsam, nasıl olur? diye
Sorup durmuş.
– Tamam, tek kişiye göz nerede olur,
Yürüyen kişiye at nerede olur,
- 640** Yani olsun! diyerek
Çaydanlıktaki çayı doldurarak uzatıp
Oturmuş.
– Han ile Demir-Oğul savaşçı
Benden şüphelenmez ki
- 645** Neyi konuşacakmış.
Ben varayım, göreyim, dinleyip geleyim diye
Gidip duran oğulmuş.
Oğul döndüğünde:
– Sadece ona üç yüz altmış güreşçiyi
- 650** Salıp, yorulmasını sağlayıp
“En sonunda kendim güreşeyim diyerek oturuyor, ağabeyciğim.” demiş.
– Tamam, kişi konuşarak
Hayvan kişneşerek tanışır.
Adın lakabın nasıl çağrılan kişisin, kardeşim? deyip
- 655** Oturuyormuş Haan-Tögüldür.
– Bu haan tebaası
Bokuştay-Höö denen kişiyim, abicim diye
Oturmuş.
Öylece otururken, iki haberci koşup gelerek

- 660** – İşte yarın at yarışı olacak,
Atını, binicini hazırla! deyip
Durmuş.
Haan-Tögüldür yazı yazıp,
“Şimdi yarın at yarışı olacağı söylendi
- 665** Yanındaki kıza, hazırlansın diye
Söyle” demiş, Toylu-Buduk güzeller güzelliğine
Sözünü yöneltip durmuş.
Bu yazıyı görüp,
Toylu-Buduk sabaha kadar
- 670** Yemiş-meyvesini, börek-çöreğini
Pişirip durmuş.
– Tamam, asılan göğün hain düşman casusları
Her türlü kurnazlıklar yapabilirler.
Dikkatli ol!
- 675** “Börek, çörek, al! ye!” deyip geleceklerdir,
“Sizlerin kara-bora börek, çöreklerini yiyecek halim yok
Toylu-Buduk’un börek-çöreğini yiyorum,
Doydum artık yiyemiyorum ben, diyeceksin tamam mı?” demiş,
Tavsiyesini veren Toylu-Buduk güzeller güzeliymiş.
- 680** Evet, sabahın sarısında
– At yarışına gidiyor
Atını getir, Haan-Tögüldür! Denen
Gürültü kaynıyormuş
Kañ-Hüreñi alıp,
- 685** Deminki güzeller güzeli kıza atını
Ulaştırap, koşa koşa yanına varmış.
Haydi, Toylu-Buduk’un pişirmiş olduğu
Börek-çörek, yemiş-meyveyi
Çoğaltıp duran kızmış.

- 690** At yarışı olacak yere geldiğinde
Hanın on bin koyununun arasından
Bora-Kalçan koçları her kişiye
Erzak olarak dağıtan
Demir-oğul güreşçiymiş.
- 695** – Tamam, tüm ulus(un) erzağı var
Ben erzak olmadan ne yapacağım, abicim? deyip
Duran güzeller güzeli kızmış.
– Haydi, ben buradayken üzülme, kardeşim? diyerek
Hanın Sayan- Day'ın dağında
- 700** Yüz on bin ineğin arasından
Vahşi kara öküzü kovmuş,
Erzağı yapıp tamamıyla
Kaň-Hüreň'e yükleyip vermiştir?
– Tamam, yerler arası çok uzak, kardeşim,
- 705** Yedi aylık yerden yarışa başlarlar diyerek
Nasihat edip duran ermiş.
Bir ay on beş gün boyunca ilerleyen
Uluslarmış.
– Haydi, yemiş-meyveden, börek-çörekten
- 710** Yemeyecek misin güzeller güzeli? diye
Belder-Ala ata binen
Caus söylemiş.
– Sizin kara-bora yemiş-meyvenize,
Börek-çöreğinize gerek yok,
- 715** Toylu-Buduk güzeller güzelinin
Yemiş-meyve, börek-çörek yiyip
Doydum, artık yiyemiyorum arkadaşlar! deyip
Giden kızmış.
– Tamam, arkadaşlar, yer arası uzak yere

- 720** Kişinin tek atının kemeri kopar,
Tay eti zayıflar,
Her gün böyle ilerleyemem, diyerek
Kaň-Hüreň'in atına binecek tarafını
Azı dişini parlatıp ışıldatıp
- 725** Başka tarafında yaka bacağını
Kaşık, kemik parçalayarak
Hızla uzaklaşıp giden kızın
Arkasında tozu taş dolu düşüp
Önünde tozu kızıl duman düşüp ilerliyormuş.
- 730** Kız at yarışının başlayacağı yere
Ulusundan 7 ay önce varmış
Kaň-Hüreň'i sımsıkı bağlayıp,
Nal gibi soğutmuş
Vahşi kara öküzün etini
- 735** Dün-gün demeden etini ateşte pişirip yiyip
Durmuş.
Sonunda ulusu dokuz gün sonra geldiklerinde
Kız vahşi kara öküzün etini
Tamamıyla ateşte pişirip yiyip bitirip
- 740** Durmuş.
– Kara göğün atının etini
Isıtamayan ulus
Atınızın, kurduğunuzun başını vurup
At başı binip geldiniz mi?
- 745** Kara yerin kara bayan kişisi
Ben sizleri bekleyip oturmam, deyip
Atının dizgini sökmeye başlamış
Toylu-Buduk güzeller güzeliymiş.
– Haydi, yerler arası çok uzak ki

- 750** Hızlıca temizlenip yemeğimizi yiyelim.
Diye konuşmuş.
– Haydi, güzeller güzeli, benim devamlı zıplayarak koşumu
Becerebilir misin? diye
Duran Kañ-Hüren atmış.
- 755** – Sizin koşunuzu beceremeyecek kişi
Toylu-Buduk güzeller güzelliğinin
Altın taşlarına
Hizmet ettiğimizi nasıl düşünürsünüz, iyi at deyip
Duran güzeller güzeli kız imiş.
- 760** Tamam, üst dünyanın ulusu hızlıca
Yemeğini yemişler.
Alt dünyanın kişisi temizlenip yemeklerini yiyip
Çok önceden bekleyip durmuş.
Şimdi ise at sürüsünü dinlendirdikten sonra
- 765** Yarışa çıkartmışlar.
Haydi, atı da tanınamayan
Kişisi de tanınamayan
Gökteki yıldızı yerde
Yerin kara tozu göğe kadar yükselmiş.
- 770** İki ayın altmış günü bir yere vardığında
Güzeller güzeli kızımız durumu öğrenip devam ettiğinde
Gök renkli Kök-Bora atla
Çeden-Şokar atı geçmişmiş.
Sekiz ayaklı Belder-Ala atın
- 775** Ay yarısı on beş günün yerinden
Arkası gözücüyormuş.
– Haydi, sağlıklı baldırımdan
Aşık kemiğine kurnazca parçalayarak vurmuş
Sağlıklı ışığımı kulak içine kadar, kopartarak sökmüş,

- 780** Dizginin, uzun dizgini(ni) kendine üç kere dolayıp
(Kapalı) dizgini bırakıp
Kutsal yeleden (atın yelesi) tutunup yat
Kendine dikkat et, sıkı tutun! diye
Duran Kañ-Hüreñ atmış.
- 785** – Ben Belder-Alanı geçersen
Huraganday kara ovanın
Çukurluğunda geçerim,
Ordan geçerken Belder-Ala'nın
Sekiz bacağıının dördü(nü) kırarım.
- 790** Yüzüne patlatarak geçerim.
Ona binen casusun yüzüne
Kıpkırmızı olacak şekilde vurup geçeceksin, tamam mı? diye
Akılvererek giden Kañ-Hüreñ'miş.
Kañ-Hüreñ atını kamçıladıktan sonra
- 795** Çıtır çıtır sıkı orman demeden
Kırılmayan yalçın kayalar demeden
Her tarafı bile dalgalanıp duruyormuş, başını sunarak ilerliyormuş
Kañ-Hüreñ Belder-Ala'ya on beş dakika içinde
Yetişip durmuş.
- 800** Belder-Ala at, o, bu arkasını engelleyip
Geçirmeyecek şekilde ilerliyormuş.
Huranganday kara ovanın çukurluğuna gelip
Zar zor başbaşa geldiğinde
– Kara yerin kara bayan kişisinin
- 805** Atı dört ayaklı olur mu?
Göklerin Belder-Ala atının
Ayağı sekiz olur mu? diye
Belder-Ala atın ayağının dördünü
Vurup kırmış.

- 810** Devam etmiş.
Güzeller güzeli kız casusun yüzünü
Kamçı ile kıpkırmızı yapıp
Yardıktan sonra geçerek devam etmiş.
Tamam, Kañ-Hüreñ'e şimdi üzerinde uçan kuşun da
- 815** Yetişecek imkânı yok.
Arkasından uçan kuşun da
Yetişecek imkânı yok.
İlerleyerek gidiyormuş.
Demir-Kurlug Han'ın vatanının
- 820** Sınırını gelerek
Durmuşlar.
At yarışı bitecek kadar olmuş diyerek
Demir-Kurlug Han, Demir-oğul güreşçi başta olarak
Atlıların silüetine bakmak için büyük dağa
- 825** Çıkmışlar.
Tamam, at ise Demir-Kurlug Han'ın
Yaylasının içine ulaşmış.
Kañ-Hüreñ'in iki gözü
İki tarafın ayı-güneşi gibi ilerliyormuş.
- 830** Güzeller güzeli kızın bağırip çağırması
Bin kızın bağırip çağırmasına eşit,
Kañ-Hüreñ'in tozu
Bin atın tozuna eşit gibi
İlerliyormuş.
- 835** Tamam, Kañ-Hüreñ Demir-Kurlug Haanın
Yaylasının, sarayına girip
Koşarak gelmiş.
– Bir yarış benimki oldu, han kayınbabam deyip
İyinin omzuna, kötünün başına

- 840** Başını eğen Haan-Tөгүлдүр' müş.
– Bir yariş seninki olmuştur, oğlum.
Üç yüz altmış güreşçinin
Güreşinde galip gelip
Demir-Oğul güreşçiyi yenersen
- 845** şimdi iki yarişın üzerine çıkmış olursun, diye
Oturan hanmış.
– Yeri bölünmüş olan yurtlu olsa da
Yığın da olsa mal sahibi kişiyim ben.
Çabuk gerek diye duran
- 850** Haan-Tөгүldürmüř.
– Tamam, üç yüz altmış güreşçinin güreşi
Üç yarım gün sürecek diye
Duran hanmış.
Ertesi gün üç yüz altmış güreşçinin güreşi
- 855** Başlayıvermiş.
Üç gün bir öğle vakti denilen güreşi Haan-Tөгүldür
Üç saat otuz dakika içinde
Üç yüz altmış güreşçiyi
Bir yere yığmış imiş.
- 860** – Haydi, yolum acele diyen kişiydi.
İki damat adayını yariştırın, diyen
Duran hanmış.
Gök oğlu Demir-Möge'yi getirip
Hemen salınca
- 865** İki er büsbütün şak şak kapışıp
Bir ayın otuz günü
İki ayın altmış günü kapışınca
Haan-Tөгүldür biraz daha bastırđında
Sürükleyerek yan eve kadar

- 870** İkinci defa biraz daha fazla bastırduğında
Göğsü simsiyah kararınca kadar
Üçüncü kez biraz daha fazla bastırduğunda
Göğüs üstüne kadar kaldırıp
Mavi göğü hök diye
- 875** Kara yeri hak diye
Düşürmüş.
– Ölmesi mi iyi?
Büyümesi mi iyi? diye soran
Haan-Tögüldür imiş.
- 880** – Ölmesi gibi kötü bir şey nerededir,
Büyümesi gibi iyi bir şey nerededir,
Canımı bağışlayıver,
Kulun da olurum ben diye
Yattığı yerden yalvarıyormuş.
- 885** – İyi arkadaşını nasıl kul yapar ki
Omzunun hakkıyla, hakikatın ortasıyla olalım diyerek
Arkadaşını elinden tutarak kaldırmış.
Kürek kemiğinin tozunu temizleyerek
Bırakmış.
- 890** Dik dağın sırası
Altın-Sarı yelesini çekerek
Gök oğlu Demir-Oğul güreşçi
Atını evine doğru doludizgin sürmüş.
Haan-Tögüldür (atıyla) köyüne geri döndüğünde
- 895** – Sahipsiz kalan hayvanlı, yurtlu kişiyim ben
Kendisi oluşan Toylu-Buduk'u
Verecek ise versin
Vermeyecek ise vermesin
Söyleyiniz, han kayınbabam diyerek,

- 900** İki haberci göndermiş.
– Bizim vereceğimiz gerçek
Haan-Tögüldür'ün alması haklı diye
Ak hayvanı dörde bölerek
İki parçasını koparıvermiş.
- 905** Ulu etin dört parçasının
İki parçasını kesivermiş.
Ulu etin dört parçasının
İki parçasını kesivermiş.
Altı duvar ak çadırı,
- 910** Kuruvermiş.
Evet, beyli mıntıkası, ulusu
Altı duvar ak çadırı,
Bir saat içinde kurup
Tamamlamışlar.
- 915** Tamam, Toylu-Buduk'un üç şenliği olmuş
Üç bayramı kutlanmış
Şenlik yapılmış.
– Tamam, Bakıştay-Mergen'i
Yukarı çekip alacağımı
- 920** Aşağı çekip alacağımı
Kendim bilirim.
Alırım, diye oturan
Haan-Tögüldürmüş.
– Tamam, iyi damat, kişiyi alacağımı
- 925** Hayvanı alacağımı
Kendin karar ver! deyip oturan
Demir-Kurlug hanmış.
– Tamam, kutlama bayramlı yerlerde salacaksın
Savaş olan yerde bineceksin, diye

- 930** Han kendinin Çiñge-Şilgi denilen atını
Vermiş.
Tamam, Haan-Tögüldür:
– Bende iyi olacak, yoldaş olacak bir şeyim yok ki diyerek
Gecede uyku yok, gündüzde dinlenme yok
- 935** Hazırlanmaya başlayan ermiş.
– Tamam, iyi ayın başlangıcında
İyi günün eskisinde
Altı duvarlı ak evi
Yere kadar yüklüyormuş.
- 940** Bakıştay-Höo ihtiyarla birlikte çadırı parçalayıp
Göçüp çıkmış.
Tamam, Haan-Tögüldür
Ulusun erkencisi kalktığı zamanda
Altı duvar ak evi
- 945** Yere kadar yüklüyormuş.
Tamam, Eğer Haan-Tögüldür’ü
Balık yüzgeci yakalarsa
Demir-oğul güreşçi sonucuna benzeyecek
İzi takip edecek olur.
- 950** Yemin ederek konuşan
Kayınbabayla damatmış.
Şimdi ise tam kuzey tarafına doğru yönelip
İlerlemeye başlamışlar.
Ta nereye, ta ne zamana kadar ilerlemişler
- 955** Tam öyle giderken, Kojagar-Sarı atlı
Köşkendey-Möge’nin öldüğü yere geldiğinde
Kojagar-Sarı atı da yok
Köşkendey-Sarı güreşçinin kendisi de yok
Olmuştur.

- 960** Tamam, Haan-Tögüldür yurduna geldiğinde
Ot yiyeceği büsbütün lezzetli
Et yiyeceği taptaze lezzetli duruyormuş.
Tamam, konaklanacak çadır yerine çadır kurup
Ev kurulacak yere ev kurup,
- 965** Hayvanları toplayacak yere hayvanları toplayıp,
Eşya konulacak yere eşya koyup
Duran ermiş.
– Haydi, kişiye kişi katılması iyi şey,
Hayvana hayvan katılması gibi iyi şey nerededir? diyerek
- 970** Beyli mıntıka içinden
İçki-kımızını toplattırıp duruyormuş.
Haydi, içki mataralarını(kaplarını)
Ağzına kadar içki-kımızıyla
Doldurup duran ulusmuş.
- 975** Büyük-küçük, soylu-memur, halk-köylü olan
Fark etmez.
Beş tür hayvanı büsbütünüyle pişirip
Hazırlayan ulusmuş.
– Haydi, yalnız kişiye göz olup
- 980** Yaya kişiye at olup hizmet eden
Bakıştay-Höö'ye bağrımın ödü gibi,
Gözümün bebeği gibi
Añgır-Çeçen kızkardeşimi
Üç işini halledip vereceğim diyerek
- 985** Büyüğüne-küçüğüne, çoğuna-azına
Oturduğu yerden söyleyen Haan-Tögüldürmüş.
Tamam, o kutlamanın üzerine
Añgır-Çeçen kızkardeşinin üç çayını saçıp
Üç şenliğini yapıp, Bakıştay-Höö'ye,

- 990** Vermiş.
Haydi, Őimdiye kadar kutlanmayan kutlamayı
Bayram olmayan bayramı
Yaşanılmamış mutluluğu yaşıyan
Ulusmuş.
- 995** Üç hayvandan oğlağı da fazla-noksan olmadan
Etin de fazlası-noksanı olmadan
Kardeşi ile eşit
Paylaşan Haan-Töğüldürmüş.
Haan-Töğüldür büyük çadırını
- 1000** Añır-Çeçen kardeşi ile Bakıştay-Höö'ye vermiş,
Üçü büyük yurtlarını kurup
Evcil hayvanları besleyip
Soyunu devam ettirip
Ak hayvanları besleyip yaşamıştır!!!

DİZİN

Dizin kısmı 3 bölüme ayrılmaktadır:

- I. Destan metni içindeki özel ad, ova ve dağ isimlerinin haricindeki madde başlarının yer verildiği dizin kısmı.
- II. Özel adlar dizini.
- III. Ova ve dağ isimleri dizini.

“Kelimeler Dizini” bölümünde kelimeler Türkiye Türkçesi alfabesine göre sıralandı. Dizde kelimeler ve birleşik isimler madde başı yapıldı. Bazı kelimelerin ekle birlikte değişik şekil almaları parantez içinde gösterildi. Moğolca, Rusça, Arapça ve Farsçadan ödünç kelimeler, kelimedden hemen sonra, alındıkları dilin kısaltmasıyla gösterildi. Moğolca kelimeleri tespit etmek için V.İ. Rassadin’in *Mongolo-Buryatskiye Zaimstvovaniya v Sibirskih Tyurkskih Yazıkah*(Sibirya Türk Dillerinde Moğolca-Buryatça Alıntılar) adlı çalışmadan yararlanılmıştır. Dizin bölümü hazırlanırken istifade edilen diğer kaynaklar şunlardır: S. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish*³², Mehmet Ölmez, *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen / Tuvacanın Sözarlığı, Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle ((VdSUA)*³³ ve V. I. Tatarinsev, *Etimologičeskiy Slovar’ Tuvinskovo Yazıka*³⁴.

³² S. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

³³ Mehmet Ölmez, *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen / Tuvacanın Sözarlığı, Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle((VdSUA)*. Wiesbaden, 528 s.).

³⁴ V. I. Tatarinsev, *Etimologičeskiy Slovar’ Tuvinskovo Yazıka*, Tom I. A-B (Etymological dictionary of the Tuvan language. Volume I. A-B). Novosibirsk: Nauka, 2000.

V. I. Tatarinsev’in *Etimologičeskiy Slovar’ Tuvinskovo Yazıka*, Tom II. D-YO-İ-Y (Etymological dictionary of the Tuvan language. Volume II. D-YO-İ-Y). Novosibirsk: Nauka, 2002.

V. I. Tatarinsev’in *Etimologičeskiy Slovar’ Tuvinskovo Yazıka*, Tom III. K, L (Etymological dictionary of the Tuvan language. Volume III. K, L). Novosibirsk: Nauka, 2004 ad.

A

aaĵi-çañ Mo. <i>aĝaşı cañ</i> huy	açay babacıĝım
a.+ı 616	a. 586
aal Mo. <i>ayil</i> köy; yayla	ada baba, ata
a.+ınga 894, 960	a. 173
a.+ınıñ 827	a.+nıñ 9, 18, 117
aal-çurt ev-yurt, köy	a.+zınıñ 18
a.+uñ 90	ada-ie anne-baba
a.+upga 836	a.+ñçe 123
aan sonra	a.+ziniñ 55, 584
a. 139, 570	adaan müsabaka
aar ağır	a. (adaan-möörey) 105, 514, 520
a. 484	adak son, nihayet; uç
aas I aĝız, ev girişi	a. 651
a. (aksınçe) 153	adaktal (yere) kadar
a. (aksından) 406	a.+dır 939, 945
a. (aksınga) ev girişi 443, 451	adar sabah
aas II kapak	a. 669
a. 302	adat- adını söylemek
aastıĝ aĝızlı	a.-ıp (adadıp) 275
a. 383, 387	adıĝ-çarış atış-yarış
aaylıĝ anlamlı	a. 105
a. 398	adıĝı avcı
	a.+nıñ 33

albatı tebaa	a. 197, 210, 230, 250, 262, 468, 497, 579, 610, 660, 664, 814, 845, 991
a.+zı 267, 656	
aldan altmış	am-na şimdi
a. 649, 770, 842, 851, 854, 858, 867	a. 764, 952
aldı altı	amı-tın Mo. <i>ami(n)</i> can
a. 45, 54, 59, 65, 277, 909, 912, 938, 944	a.+ım 882
aldı alt	a.+ıñ 783
a. 235, 762	amır-mendi selam
aldın altın	a.+zin 628
a. 45, 60, 150, 284, 308, 328, 331, 402, 480, 757	amıtan Mo. <i>amitu</i> hayvan
aldın-ala altın-kırmızı	a.+nıñ 42
a. 47, 51, 54, 59, 65, 66	anay oğlak
aldın-sarığ altın-sarı	a. 156, 405
a. 891	a.+nı-daa 995
alga- teşekkür etmek	anıyak genç
a.-p (algap-algap) 313	a. 512
algı-kışkı bağırıp çağırma	añaa orada
a. +zı 830	a. 551, 554
a.+zınga 831	añgarlın sallanma
am şimdi	a. 186
	ap → almak
	a. 228, 256, 257, 258, 298, 321, 432, 635, 735, 922, 998

- a. 72 (tudup ap-daa)** (–p zarf-fiil eki alan fiillerden sonra kullanılan yardımcı fiil)
- a. 335 (barıp çıdıp ap-tır)** (–p zarf-fiil eki alan fiillerden sonra kullanılan yardımcı fiil)
- apaar-** 1. olmak 2. dönüşmek
- a. 181, 182, 282, 521**
- a. (apaadı) 398**
- a. (apaar-dır) 278**
- a. (apaarga) 406**
- a. (apargan) 120, 121, 204, 205**
- appar-** götürmek
- a.-ıp 314**
- aptıra** Moğ. *abdara* sandık
- a. 44**
- ara** ara
- a. 721**
- a.+zı 704, 719, 749**
- a.+zında 514, 582**
- a.+zından 239, 691, 700**
- a.+zınga 494**
- ara-albatı** ulus
- a.+nı 20, 23**
- araga** (<Ar. *'araḳî*) içki
- a.+zın 413**
- araga-hımız** içki-kımız
- a.+ın 971, 973**
- aragay-horagay** çok sayıda
- a. 235**
- arat-kuyak** halk, köylü
- a. (arat-kuyak-daa) 975**
- aray** Mo. *aray* zar zor
- a. 803**
- arga** Mo. *arġa* imkan
- a. 815, 817**
- argala-** sakince konuşmak
- a.-gar 87**
- argıktıg** boyun
- a. 277**
- arıg** her tarafı ağaçlı orman, sık orman
- a. (arıg-daa) 795**
- arın** yüz
- a.+ın (arın) 275, 790, 791, 811**
- art** dağ
- a.+tı 78, 160, 177**
- artık-duduu** fazla-noksan

a. 995, 996	a. 750, 761, 762
arttın- çoğaltmak	a't at
a.- ıp-la 689	a. 32, 35, 43, 178, 184, 346, 377, 459, 480, 523, 524, 525, 547, 554, 639, 660, 664, 681, 690, 730, 744, 754, 758, 774, 784, 800, 822, 980
arttıdır- çoğalttırmak	
a.- ıp 703	
arttır- yüklemek	a. (a't-bile) 552, 772
a.- bayn 602	a.+ ı-daa (a'dı-daa) 957
as- asılmak	a.+ ı (a'dı) 130, 162, 254, 805
a.- ar (azar) 484, 672	a.+ ım (a'dım) 139, 174, 567
a.- ar (azar-bajıñ) 200 (asılır ev, asılan ev)	a.+ ımnı (a'dımnı) 109, 532
aş- 1. açmak 2. aşmak 3. atlamak	a.+ ımnıñ (a'dımnıñ) 574, 619
a.- a (aja) 396	a.+ ım (a'dım) 71, 147, 188, 275, 210, 315, 685, 930
a.- ıp (ajıp) 78, 160	a.+ ındaa (a'dındaa) 80
a.- kaş 177	a.+ ından (a'dından) 346
aşak ihtiyar, yaşlı	a.+ ımnıñ (a'dımnıñ) 28, 589, 608, 720, 741, 747, 806, 808
a. 267, 268, 279, 280, 288, 296	a.+ ıñ-daa (a'dıñdaa) 135
a.- bile (aşak-bile) 940	a.+ ıñ (a'dıñ) 201, 528, 559, 682
a.+ ka 266	a.+ ıñ (a'dıñ-daa) 201
a.+ tıñ 310	a.+ ıñar (a'dıñar) 613, 635, 743
ašta- yemek yemek	a.+ ıñarnıñ (a'dıñarnıñ) 615
a.- aş 888	a.+ ıñnı (a'dıñnı) 661
a.- nıp (a'stanıp-çemnenip) (temizlenip) yemek yemek	

a.+daa (a't-daa) 826	a. 79, 707, 775
a.+tanır 723	a.+niñ 73, 232, 234, 770, 866, 867, 936
a.+tarnı 526	
a.+tı 345, 536, 537, 538, 541, 542, 543, 711, 773, 794	aygı-baybı gidiş
a.+tıñ 242, 324, 342, 833	a.+zı 615
a't-höl at sürüsü	ay-hün ay-güneş
a.+dü 764	a. (ayı-hünü) 829
a't-möge Mo. <i>böke</i> kahramanca	ayıt- göstermek, işaret etmek
a. 35	a.-ıp (ayıp) 271, 572
atsı kadar	a.-ır (aytır) 597
a. 290, 669	aylık aylık
a'ttan- ata binmek	a. 731
a.-ıp 76	aylıktıg aylık(lı)
a'ttıg atlı	a. 705
a. 100, 166, 955	aytır- sormak, sordurmak
attıg adlı	a.-gan 609
a.-daa (attıg-daa) 5	a.-ın 878
avay anneciğim	a.-ıp 94, 246, 593, 628, 637
a. 586	azıg I azı
avın-dañırak yemin	a. 724
a. 950	azıg II köşe
ay ay	a. (azın) 144
	azıg-diş azı dişi

a.+in (azıg-dişin) 146	badır- indirmek, aşağıya getirmek
azıglıg köşeli	b.-ınar 538
a. 133	b.-ıp 543
azın- asmak	bagay Mo. <i>mağuy</i> zavallı, kötü
a.-gaş 469	b. 335, 339, 430, 567, 880
azır- hapşırmaq	b.+nıñ 839
a.-gaş 441	bagla- bağlamak
a.-ıp 448	b.-an 348, 352
azıra- Mo. <i>asara-</i> beslemek	b.-aş 211, 325, 732
a.-an 138	b.-p 344, 350
a.-p 1002, 1004	b.-vas 346
baadı söylenmek	baglaaş kazık
b. 664, 681	b.+ında (baglaajında) 323
baar I bağır	b.+ta 347
b.+ımınñ 981	bajınga üstüne
b.+ınıñ 6	b. 873
baar II / bar- gitmek, geçmek	bajıñ Mo. <i>bayışın</i> ev
b. 41	b. 401, 964, 964
b. (baar) 603	b.+ga 328, 869, 873
b.-gan 261	b.+nı 442, 450
b.-gan-dır 1004	b.+nıñ 307, 308, 326, 402
b.-ıp 24, 243, 335, 349, 399, 418, 421, 443, 452, 467, 646, 788, 799, 810	bajı- başına vurmak
	b.-p 743

baldır baldır

b.+ımdan 777

bar var

b. 106, 183, 276, 519, 770, 776, 933

baraalga- önünde durmak, huzuruna çıkmak

b.-n 629

b.-p 479

bara- Mo. *barağ-a(n)* 1. hizmet etmek 2. silüetine bakmak 3. göz önünde bulunmak

b.-an 30, 758, 824

barın Mo. *barağın* batı

b. 25, 101, 126

barın-başkı batı tarafı(ucu)

b. 263

barıksa- varmak

b.-aş 595

bas- basmak

b.-arga (bazarga) 442

b.-ıp (bazıp) 327

b.-kan 259

b.-kaş 478

b.-payn 259

baş baş, üst

b. 278

b.+ı (bajı) 480, 492, 744

b.+ın (bajın) 568, 613

b.+ımdan (bajımdan) 824

b.+ınga (bajınga) 46, 839

b.+ıñ (bajıñ) 208

başkı baş(tarafa)

b. 25, 101, 126

başta- öncülüğü devam etmek, başta olmak

b.-aş 823

baştay ilk önce

b.+ında 109

baştıg başlı, aksakallı

b. 279, 382, 386

bayır Mo. *bayar* kutlama

b. 991

bayır-naadımñıg Mo. *nağadum* kutlamalı-bayramlı

b. 928

bayır- kutlamak

b.-ıp 991

baza tekrar	b.-ip 30, 271, 617, 641, 693, 904, 906, 908, 910, 931, 990
b. 527	b.-ip-daa 49
be mi? (soru eki)	b.-ip-tir 703
b. 34, 38, 182, 198, 202, 245, 245, 372, 373, 453, 559, 560, 592, 595, 609, 698, 710, 744, 753, 805, 807, 877, 878	beer II kadar
bedik yüksek	b. 483, 720, 721
b. 824	beer III beri, sırası
beer I / ber- 1. vermek 2. (-a / -e, -y zarf fiil eki alan fiillerden sonra kullanılan yardımcı fiil)	b. 9, 18, 582
b. 302	beglig beyli
b. (beer) 67, 504, 509, 984	b. 591, 911, 970
b. (beerge) 329, 424	bel bel
b. (beerin) 897	b.+inden 244
b. (beerivis-daa) 901	beldig belli
b.-bes 898	b. 382, 386
b.-beyi 577	belekte- Mo. <i>beledke-</i> hazırlamak, hazırlanmak, tamamlamak
b.-bezin 898	b. 661
b.-gen 122, 345, 578, 598, 604, 622, 686, 747, 855, 935, 953	b.-ni 935
b.-gen-daa 314	b.-p 914, 978
b.-geş 46, 540, 605, 612, 731, 868, 870, 872, 1000	berin yöneltmek
	b. 667
	beş beş
	b. 276, 374, 377, 379, 381, 389, 392, 404, 419, 707, 775, 977

b.+le (beş-le) 798	b.+ti 668
bıdaa-hölee Mo. <i>budağ-a(n)</i> çorba	bil- bilmek
b.+zin 633	b. 62, 64, 68, 207, 208
bıdı bit	b.-bes 619
b. 318, 319, 337, 338, 426, 427	b.-gey 139
bıjıgla- sıkı tutmak	b.-ip 374
b.-n 783	b.-ir 620, 921
bıjır- pişirmek	b.-zin 926
b.-ıp 671, 687	bile ile
bıj- / bış- pişmek	b. 491, 643
b. (bıjının) 977	bilek bilek
biee I işte, bu	b. (bileenden) 436
b. 467, 668	bir bir
biee II eski	b. 13, 63, 65, 77, 78, 154, 155, 219, 232, 240, 273, 285, 286, 286, 290, 291, 292, 292, 295, 295, 553, 555, 707, 838, 841, 852, 856, 866, 868, 913, 946
b. (biyee) 668	biree biri, diğeri
bijeeçi Çin. <i>biji-eeçi</i> yazıcı, yazar	b.+zi 126, 127
b. 611	bis biz
b.+zi 607	b. 174, 521
biji- yazmak	b.+tiñ 901
b. (bijeş) 663	bo bu
b.-p 606	
bijik yazı	
b. 606, 663	

b. 52, 55, 196, 570, 574, 591, 631,
656

boda- Mo. *bodu-* düşünmek

b.-ar 644, 758

boja-hoytpaan yoğurt-ayran

b. 631

bol- 1. olmak, meydana gelmek, oluşmak
2. bir durumdan başka bir duruma
geçmek, dönüşmek 3. (bazı
isimlerle birlikte kullanılarak
birleşik fiil veya deyim oluşturur.)

b. (bool) 321

b. (boop) 455, 758, 949, 979, 980

b. (boor) 638, 639, 654, 698, 787,
880, 881, 885, 969

b. (boorda) 803

b. (boorga) 630

b. (boorun) 673

b.-baan 594

b.-bas 202, 272

b.-bas-la 204 (başka çare yok)

b.-du 838

b.-dur 704

b.-gan 267, 351, 355, 413, 414,
550, 690, 727, 773, 929, 959

b.-ganga 597

b.-ganı 841

b.-gay 284, 588, 653, 749, 848,
895

b.-gay-la 640, 883

b.-ur 38, 57, 116, 117, 592, 660,
664, 805, 807, 933, 933

b.-ur (boor) 34, 38, 105, 247, 248,
310

b.-urga 632

b.-uulu 886

b.-uyn 30

b.-za 61, 63, 67, 95, 120, 121, 138,
273, 409, 411, 412, 518, 847, 848,
897, 898, 947

b.-zumza 785

b.-zuñza 254, 280, 285, 600

bolat Far. *pulat* çelik, polat

b. 134

boorzak çörek

b. 675

b.+ñar (boorzaañar) 676

boos boğaz

b.+n (boksun) 253

boova börek	b.+unuñ (bodunuñ) 930
b. 675, 676, 688	b.+uñ-daa (bodunñdaa) 136
boova-boorzaan börek-çörek	b.+uñ (bodunñ) 169, 207, 559, 562, 926
b. 670, 677, 688, 716	b.+uñga (bodunñga) 780
b. (boova-boorzaktan) 709	b.+uñnu (bodunñnu) 207
b.+ar 714	
bora Mo. <i>boru</i> gri	bozaga eşik
b. 324, 342, 345	b. 451
bora-kalçan hayvan ismi	bökpek yığın
b. 692	b. (bökpek-daa) 848
boraş- / boraj- ıstırap çekmek	bölük-daa bölünmüş
b.-ıp 68	b. (bölük-daa) 847
boş başıboş	börü kurt
b. 563	b. 492
bot Mo. <i>boda</i> kendi	buga boğa
b.+u-daa (bodudaa) 958	b.+nuñ 220
b.+u (bodü) 26, 269, 318, 332, 409, 455, 583, 605, 620, 896	bura deve
b. +ugar (bodugar) 636	b.+nuñ 153, 154, 155, 156
b.+um (bodum) 52, 139, 564, 651, 921	b.+zın 158
b.+umnu (bodumnu) 110	buruu suç
b.+un-daa (bodundaa) 81	b. 389
b.+unga (bodunga) 649	bus- parçalamak
	b.-kaş 940

buur deve

b. 146, 213, 215

b.+nı 134

b.+nıñ 223

büdün Mo. *bütün* tamamıyla

b.+ü-bile 702

büdür- halletmek, tamamlamak

b.-geş 984

b.-üp 415, 432

bügüt-bügüt Mo. *bügüde* büsbütünyle

b.+ü-bile 977

bük- adamak

b.-ten 26

bülgeer imbik

b. 287, 291, 294, 298, 311

b.+nıñ 299

büree Mo. *büriy-e(n)* borazan

b. 287, 287, 292, 292

b.+ni 302, 303, 305, 306

b.+zin 295, 312, 312

bürü Mo. *büri* her

b. 722 **hün bürü** her gün

b.+züñge 692 **kiji bürüzüñge** her

büt- yaratılmak

b.-ken 196, 269, 332, 409, 583,
605, 896

ça yay

ç.+zın 85

caa I savaş

caa II Mo. 1. *ca - za* tamamdır!, gerçekte
ise, tamam!, evet, haydi!, o!, ya!,
peki

ç. 1, 6, 23, 69, 87, 90, 132, 138,
254, 268, 280, 284, 294, 310, 315,
456, 488, 506, 511, 518, 540, 544,
548, 559, 597, 613, 630, 652, 672,
680, 704, 719, 760, 814, 826, 835,
915, 918, 924, 928, 929, 932, 936,
942, 946, 960, 963, 987, 991

caa-çakpan balık yüzgeci

ç.+n 947

çaagay Mo. *ca* yepyeni, lezzetli

ç. 213, 215, 961, 962

çaak yanak

ç.+ından (çaagından) 154

çada merdiven

ç.+zın 326

çada- Mo. *yada-* başaramamak

ç.-n 407

ç.-p 221	ç. 86
çadag yürüyen, yaya	ç.+ında 179, 342, 487, 606
ç. 639, 980	ç.+ınga 324
çadavas (<Mo. <i>yada-</i>) mümkün, -e bilmek	ç.+ında 665
ç. 135, 136, 169, 170, 673	çan- (çan-a bergeş) evine gitmek, geri dönmek, gitmek
çağı- Mo. <i>caki-</i> akıl vermek, nasihat etmek	ç.-a 604, 605, 622
ç.-n 793	ç.-ıp 893, 894
ç.-p 706	ç.-mazin 206
çagın Mo. <i>çağı-n</i> tavsiye	çangıjanarje yurda geri dönmek
ç. 679	ç. 635
çaglıg yağlı	çangıs - çañgıs (Metinde hem n hem de ñ 'li şekilde geçmektedir.) bir, tek, bir kez
ç. 464, 499	ç. 360, 589, 638, 649, 720, 859, 979, 997
çala- Mo. <i>cala-</i> toplamak	çañ Çin. <i>yang</i> ; Mo. <i>cañ</i> karakter, huy
ç.-ar 965	ç. 200
ç.-p 355, 965 (çalap kelines: davet etmek)	ç.+ın 619
çalama çaput	çañgı yankı
ç.+zı 55	ç.+zı 373
çalgı- Mo. <i>dolgi-</i> dalgalanmak	çañgısta- tek tek basmak
ç.-p 397	ç.-p 327
çalım-haya kaya	
ç. (çalım-haya-daa) 796	
çan yan	

çar- parçalamak, kopartmak, yarmak, patlatmak, kırmak, kırılmak	ç. (çarlundan) 519
ç.-a 478, 726, 778, 779, 790, 813	çartık yarı
ç.-a-buza (çara-buza) 451	ç. (çartı) 775
ç.-ip 598	ças ünlem
çara yalçın(kaya)	ç. 243
ç. 796	ças- bükülmek
çara-çire yarararak	ç.-ip (çazıp) 483
ç. 476	çaş çoşkunluk
çarı kürek kemiği	ç.+ıñ (çajıñ) 206
ç. 239	çaş- saçmak
ç.+nıñ 888	ç.-kaş 988
çarık	çašta- fişkirmek
ç.+ı 725	ç.-n 406
çarış yarış	çavaa tay
ç.+ı (çarıjı) 660, 664, 681, 690, 822	ç. 317, 344, 441, 449
ç.+ın (çarıjın) 559, 590, 608, 791	ç.+nı 348, 359
ç.+ka 28, 32, 35, 526	ç.+zın 322
çarıştır- yarışa çıkmak, yarıştırmak	çay yaz
ç.-ip-la 765	ç. 630
çarlık Mo. <i>carlıg</i> emir, buyruk	ç.+ın (çayın kıjın) 544
ç. 355	çayaa- Mo. <i>cayağa-</i> var etmek
ç. (çarlı) 249	ç.-nım 52
	çayaan Mo. <i>cayağa(n)</i> marifetli

ç. 353, 357, 361	çel yele
çayınnat- parlatmak, ışılatmak	ç.+den 782
ç.-ır (çaynadır) 724	ç.+eejin 891
çaynadı parlamak	çeñ yen
ç. 726	ç.+in 149
çaza- Mo. <i>casa-</i> kazanmak	çer yer
ç.-p 35	ç. 704, 719, 749
çe haydi	ç.+de 768
ç. 352, 398	ç.+den 705
çeden yetmiş	ç.+ge 690, 719, 730, 770, 859, 928, 929
ç. 240, 525, 538, 543	ç.+i 847
çedi yedi	ç.+imge 260
ç. 316, 359, 705, 731	ç.+inden 775
çedir kadar	ç.+inge 549, 956, 963, 964, 965, 966
ç. 20, 477, 478, 779, 869, 871	ç.+leringe 313
çedni son	ç.+ni 185, 477, 478, 875
ç. 737, 822, 827	ç.+niñ 435, 506, 745, 769, 804
çee evet, haydi!, böylece	çer yerdir
ç. 18, 32, 40, 107, 113, 116, 120, 126, 129, 141, 152, 158, 164, 181, 204, 290, 299, 302, 356, 372, 381, 385, 421, 453, 477, 482, 501, 528, 535, 586, 594, 619, 627, 638, 687, 695, 698, 709, 749, 752, 766, 777, 851, 860, 911, 968, 972, 979	ç.-dir (çer-dir) 281
	çes sarı bakır
	ç. 287, 292, 295, 302, 312, 383, 387

çeskee çöp	çid- / çit- yatmak, durmak uyumak, uzanmak, hareketin şimdiki zamanda yapıldığını bildiren yardımcı fiil
ç. 435	ç.-a (çıda) 257
çeş nere(ye)	ç.-ar (çidar) 123, 190, 434
ç.+ege (çejege) 954	ç.-arga (çidarga) 339
çeş- sökmek	ç.-ar (çıdır) 106
ç.-e (çeje bergen) 747	ç.-ıp-la (çıdıp-la) 340
çeştin- çözülmek	ç.-ıp-tır (çıdıp-tır) 776
ç.-mes 351	ç.-ıp (çıdıp) 335
çet- ulaşmak, yetişmek, yetmek, erişmek; hareketin şimdiki zamanda yapıldığını bildiren yardımcı fiil	ç.-kan 180, 183, 186, 251, 331, 370, 397, 431, 439, 884
ç.-e (çede) 122, 345, 540, 612, 686, 731	ç.-kaş 770
ç.-eriñ (çederiñ) 93	çıdıp- yatmak
ç.-in (çedin) 799	ç.-kaş 782
ç.-ıp (çedip) 265, 420, 648, 686, 956, 960	çığ- yığmak, toplanmak (bir araya gelmek)
ç.-ken 412, 822	ç.-(çup) 859
ç.-key 124	ç.-lıp 236, 237
ç.-pes 281	çıldır- bir araya gelmek, toplattırmak
çettir- yetişmek	ç.-ıp 21, 971
ç.-er 815, 817	çırğa- Mo. <i>cirğa-</i> yaşamak, yaşanılmak
çı- bir araya toplamak	ç.-l 993
ç.-ıp (çıp-bölüp) 23	ç.-n 993

çirgal mutluluk, şölen	ç.+in 670, 688
ç.+ın 993	ç.+ten 709
çırık I ışık	çiñ sütlü
ç. (çırımın) 779	ç. 463, 498
çırık II taraf	çirik yarık, çentik
ç. (çırın) 723	ç. 359
çırta-tırtna ünlem	çirt- yedirmek
ç. 795	ç.-in 414
çittir- yatırmak	ç.-ken 501
ç.-bas 439	çoda bacak
çi- yemek	ç.+zın 725
ç. 675	çok yok
ç. (çiiir) 676	ç. 3, 4, 36, 37, 69, 70, 98, 99, 233, 385, 430, 495, 530, 531, 592, 696, 801, 815, 817, 934, 934, 957, 958, 976
ç.-geş 499	
ç.-iri 961, 962	
ç.-n 677, 716, 735	ç.+ka 193, 735, 995, 996 olmadan
ç.-p 739	ç.+la 444
ç.-ves 710	çon Mo. <i>con</i> halk
çige doğrudan, uzak, tam	ç.+nuñ 631
ç. 95, 362, 952	çop ne?
çigir-çimis (Mo. <i>çikir</i> , <i>şikir</i> < Far. <i>şeker</i> = Skr. <i>sarhara</i>) yemiş-meyve	ç. 83
ç. 713, 716	çor- gitmek, yoluna devam etmek, yola çıkmak, ileri gitmek

ç.-aan 1	ç. (çorudarga) ç. 418
ç.-bayn 260	ç. (çoruvu-la) 161
ç.-up 126, 129	ç. (çoruy) 261, 603
ç.-uvu-la 141	ç.-aan (çoraan) 68
çorda aşarken	ç.-p 470, 647, 707, 729, 801, 825, 829, 834, 953, 954
ç. 78	ç.-ur 64, 758, 928, 929
çort- ilerlemek	ç.-urga 771
ç.-up 183	ç.-vu-la 818
çoru- gitmek, ilerlemek, dolaşıp durmak, yürümek, salmak, yoluna devam etmek, yapılmak, yaşamak, göndermek	çoruk yolculuk
ç. (çoor) 513	ç. 194
ç. (çor) 678, 717	çoruksa- gitmek
ç. (çoraan) 194, 249, 260, 718, 793, 979, 980	ç.-aş 595
ç. (çoraaş) 955	çöp Mo. <i>cöb</i> gerçek, haklı, doğru, hakikat
ç. (çoraay) 570	ç. 901, 902
ç. (çorbas) 722	ç.+tüñ 886
ç. (çordu) 860	çöp-buruu çekinmeden
ç.-up (çorudup) 889	ç. 193
ç. (çorup) 318, 319, 581	çörüt- uymamak
ç. (çoruum) 860 yolum	ç.-çüür 519
ç. (çoruur) 261, 587, 674, 681	çövelej- vuruşmak
	ç.-ip 223
	ç.-iri-bile 223

çudaj- / çudaş- ıstırap çekmek	ç.+nı 389
ç.-ıp 68	ç.+nıñ 392
çugaa konuşma	ç.+çımı 377
ç. 182, 371	ç.+yın 379, 393
çugaala- konuşmak, söylemek, konuşup durmak	ç.+ynıñ 395
ç.-an 274, 383	çuragayla- sihirlemek
ç.-n 163, 712	ç.-p 384
ç.-ñar 899	çurt dünya
ç.-p 22, 58, 88, 119, 125, 272, 282, 289, 527, 617, 986	ç.+un 1001
ç.-ptar 273	çurtug yurtlu
ç.-vas 280	ç. 847, 895
ç.-zın 285	çü ne?
çugaalaş- konuşmak, karşılaşmak	ç.+nü 195, 374, 375, 645
ç.-ıp (çugaalajıp) 87, 652, 950	çüdür- yüklemek
ç.-ır (çugaalajır) 645	ç.-üp 939, 945
ç.-ırğa (çugaalajırğa) 266	çüğe neden, niçin
çula Mo. <i>cula</i> kandil	ç. 107, 111, 190
ç.+nı 43	çügen dizgin
çuñgu dağ yamacı	ç.+niñ 780
ç. 103	çügür- koşmak
çuraga sihirbaz	ç.-üp 584, 686
ç.+çı 276, 374, 379, 381	çügürt- koşturmak
	ç.-üp 466

çük Mo. <i>cüg</i> taraf, yön	602, 620, 653, 749, 880, 881, 968, 969
ç.+çe 126	
ç.+te 25, 101	ç. (çüve-dir) 484 tır / tir / tur / tür
ç.+tü 362, 952	ç. (çüvel) 388
ç.+tüñ 829	ç.+m 933
ç.+ünçe+(çügünçe) 263	ç.+ñ 1, 5, 8, 12, 15, 17, 22, 31, 39, 50, 58, 72, 76, 82, 86, 89, 94, 106, 108, 112, 115, 119, 125, 128, 131, 137, 140, 146, 151, 157, 161, 171, 175, 180, 187, 193, 199, 209, 218, 229, 241, 246, 251, 283, 289, 293, 298, 301, 305, 309, 314, 321, 340, 351, 365, 371, 376, 378, 380, 384, 390, 397, 408, 416, 423, 431, 443, 452, 455, 462, 466, 470, 472, 476, 479, 496, 500, 510, 517, 522, 527, 534, 539, 547, 558, 561, 569, 572, 576, 578, 585, 604, 618, 621, 626, 637, 642, 647, 655, 658, 667, 671, 679, 683, 686, 689, 694, 697, 706, 708, 712, 718, 736, 740, 748, 751, 754, 759, 761, 763, 765, 769, 793, 797, 799, 810, 813, 818, 821, 825, 834, 837, 840, 846, 853, 859, 862, 876, 884, 889, 893, 900, 910, 914, 923, 927, 935, 939, 941, 945, 953, 954, 959, 967, 971, 974, 978, 986, 990, 994, 998
çüktü- ilerlemek	
ç.-p 476	
çül ne	
ç. 615, 616	
çülgüjünden ağız	
ç.+jünden 601	
çünü ne	
ç. 192	
çüs yüz	
ç. 69, 133, 144, 307, 326, 401, 442, 649, 842, 851, 854, 858	
çüü → çüve bk.	
ç. 67, 247, 310, 352, 434, 459	
çüve bir şey, şey, ne, eşya, gibi, soruyla beraber kullanılıyor.	
ç. 57, 118, 173, 190, 202, 247, 248, 284, 354, 385, 398, 435, 518, 592,	ç. (çüveñ-daa) 784, 931, 505, 951 imiş

ç.+zi 182, 183, 203, 358, 581, 629, 850 mış mış muş	dalaş acele d. 860
ç.+zi-daa 622	dalay Mo. <i>dalay</i> deniz d. 396, 413, 502
çüz bileşke ç.+ü 3, 36, 98, 99, 530	d.+je 394
çüzün tür, cins ç. 977	damçıştır söyleşmek d. 303, 306
daan hemen d. 864	dañçık barış-bayramı d. 550
daarta yarın d. 660, 664 d.+zında 854	dañ sabah d. 680 d.+nı 290, 669
dag dağ d.+niñ 824, 890 d. (daanda) 699	dañgına güzeller güzeli d. 331, 336, 409, 583, 611, 679, 685, 697, 710, 748, 752, 759, 771, 811, 830 d.+ga 104 d.+je 666 d.+mnı 503 d.+nı 508, 516, 756 d.+niñ 27, 332, 367, 425, 715 d.+zı 269
daga nal d. 148, 212, 733	dap kez, daha d. 868, 870, 872
dagı- Mo. <i>taki-</i> kutsamak d. 24 d.-ılı 19 d.-n 19	
dajı- taşımak d.-ır 33	

daş taş	d.-er 252, 678, 860
d. 211, 728	d.-er (deen) 105
daştı dış	d.-eş 42, 84, 182, 261, 348, 392, 399, 418, 421, 435, 440, 447, 453, 465, 603, 640, 646, 698, 722, 746, 807, 822, 824, 886, 902, 929, 969
d.+ndan 216, 404, 420	d.-n 838
davan ayak	d.-p 1, 21, 30, 38, 53, 57, 62, 64, 68, 87, 93, 96, 106, 107, 111, 114, 118, 118, 124, 136, 139, 170, 174, 192, 198, 202, 208, 245, 250, 278, 282, 285, 288, 303, 308, 355, 364, 370, 375, 383, 388, 407, 459, 460, 461, 484, 489, 504, 509, 517, 521, 526, 533, 538, 546, 557, 560, 568, 570, 575, 592, 595, 609, 617, 620, 634, 636, 651, 654, 654, 657, 657, 664, 665, 666, 678, 681, 682, 696, 705, 710, 717, 751, 753, 758, 758, 783, 792, 845, 849, 852, 861, 878, 883, 899, 922, 926, 930, 933, 984
d. 807	
d.+ınıñ 789, 808	
davannıg ayaklı	
d. 551, 805	
day tay	
d. 459	
dayaktıg ayaklı	
d. 523, 537, 542, 774	
dayzın Mo. <i>dayisun</i> düşman	
d. 672	
de- demek, deyip, demeden, denilen, diyerek, diye, denen, demiş, söylediğinde	dedir geri
d. (deen) 271, 651	d. 408, 420, 485, 486, 490
d. (deerge) 349	deer gök
d. (deey) 562, 563, 566	d. 145, 524, 536, 541, 772, 863, 892
d. (dijip) 661, 675	d.+in 874
d. (dives) 795, 796	d.+inge 769
d.-en 856	

d.+lerniñ 410, 457, 539, 806	d.-p 222, 225
d.+niñ 549, 672, 741, 768	devirş- devril-
deerbedep zoraki, zor	d.-ip (devirjip) 219
d. 82	dıka zorla
deeş için	d. 600
d. 113	dın dizgin
deg gibi, üzere	d.+ı 32
d. 6, 7, 43, 80, 81, 103, 109, 110, 156, 179, 248, 329, 330, 364, 492, 501, 502, 829, 833, 880, 881, 890, 981, 982	d.+ın 30, 780
deg- dokunmak	dıñna- duymak, dinlemek
d.-geş 451	d.-aş 634
demgi deminki	d.-p 646
d. 685	dıñnal- duyulmak
demir demir	d.-gan 371
d. 323	dırbakta- gıdıklamak / tırmıklamak
deñ denk, eşit	d.-p 446
d. 116, 172, 831	dırıla- dökülmek
deñge eşit, eşitçe	d.-an 333, 334, 368, 369, 428, 429
d. 997	dış dinlenme
despe- eşinmek	d. 934
d.-gilepterge 185	dıştandır- dinlendirmek
devi- dansetmek	d.-gaş 764
	dile- istemek, yalvarmak
	d.-p 631, 884

dip kıta	d. (doñ-bile) 325, 350
d.+ti 2, 95, 36	doñ- donmak
dirgis- diriltmek	d.-mas 544
d.-ip (dirgizip) 255, 256, 258	doñga çaydanlık
dirigeyn- silkelenmek	d. 278
d.-dir 184	dooza tamamıyla
diş diş	d.+zın 739
d. 724	doozu Mo. <i>toğusu(n)</i> toz
d.+tig 102	d.+nu 728, 729, 832, 833
dittinç- tutmak	dopurjak küçük
d.-ip 221	d. 150, 152
doktaamal Mo. <i>toğtamal</i> (hiç) durmadan	dort dümdüz
d. 233	d. 61
doldur- doldurmak	dorzuun şalvar
d. 973	d.+dan 624
d.-up 974	doskaar fiçı
dolgan çevresi, etrafı	d.+ın 311
d.+dır 240, 360	doskaarlıg fiçılı(mataralı)
dolu dolu	d.+nı 973
d. 728	doskuul devriye
doñ donmuş	d.+u 133, 165
d. 477	doşkun vahşi
doñ ölünceye kadar	d. 200, 701, 734, 738

dovuk diz kapağı	d.+ün 789, 808
d. 477	dös içi
dovurak / doozun toz	d.+ünge (dözünge) 779
d. (dovuraa) 769	dös- ?
d. (dovuraan) 888	d.-peen 594
dovuun paça	döspes-le yaramaz
d.+dan 625	d. 205
doyla- şenlik olmak, şenlik yapılmak	dugaar Mo. <i>duğar</i> birinci (sıra sayı sıfatları yapar)
d.-aş 915	d.+ında 555
d.-p 917	duğla- kapatmak
doyun şenlik	d.-p 79
d. 915, 989	duñma kız kardeş
döge- I arkası gözükmek	d. 620
d.-p 776	d.+m 18, 654, 698, 704
döge- II engellemek	d.+mnı 983
d.-eş 800	d.+zı 16, 39
döger- yapmak, kurmak	d.+zı-bile 997, 1000
d.-ip (küüsedip döyerip) 910	d.+zın 14
dögertin- hazırlanmak	d.+zınñ 988
d.-iñ 665	duñmalg kız kardeşli
dört dört	d. 97
d. 403, 415, 420, 432, 483, 805, 903, 905, 907	d. (duñmalg-daa) 8

duş zaman

d.+undan (dujundan) 9, 18

duy- duymak

d.-bus 578

d.-up 375

düdskektig puslu

d. 143

düjür- düşürmek

d.-er 489

d.-gen 241

d.-geş 243

d.-üp 876

dükpür- tükürmek

d.-erge 441

düldür- Mo. *tüle-*, *tüli-* kavurmak

d.-geş 464

dün gece

d.+de 934

dün-hün dün-gün

d. 735

düne gece

d. 330

d. +-daa 329

dürgen Mo. *türgen* çabuk

d.+i 849

düş- düşmek

d.-ken 452

d.-üp (düyüp) 130, 162, 443, 728,
729

düştük öğle vakti

d. 856

d.+bile 852

düvüre- rahatsız etmek

d.-din 447

edert- beraber girmek

e.-ip 423

ediktig ayakkabılı

e. 625

edin-sevin Mo. *ed* eşya

e. 966

e.+daa 996

ee I sahip

e.+n 895, 895

e.+ñni 255 sahip

ee II hey! (ünlem)

e. 272

eegi kaburga kemiği	e. 62, 64, 73, 74, 75, 113, 130, 139, 147, 201, 245, 245, 247, 248, 254, 465, 758, 877, 878, 881, 885, 924, 933, 936, 937, 968, 969
e.+ziniñ 4, 37, 70, 531	
eele- sahiplenmek	
e.-en 142	e.+niñ 839
een naciz	eki-le iyi (bir)
e. 546	e. 162
ege Mo. <i>eke</i> baş, başlangıç	ekke- ?
e.+zinde 73, 74, 936	e.-p 864
egele- başlamak	ekkel- getirmek
e.-en 380	e. 288, 682
e.-p 855	e. (ekkeerge) 295
egin omuz	e. (ekken) 377
e. (ektinge) 839	e. (ekkep) 292, 358
e. (ektiñ) 886	e.-geş 887
ejele- istila etmek	e.-iñer 353, 375
e.-p 2	emdik Mo. <i>emneg, emnig</i>
e.-y 95, 362	e. 599
ejik kapı	emig göğüs
e. (ejiin) 474	e. 871
e. (ejiinge) 473	emin çok
e. +ke 458	e. 453
eki iyi	eñ Mo. <i>eñ</i> en
	e. 307

er er, erkek, erlik	e.+zi 943
e. 5, 151, 179, 183, 186, 199, 203, 231, 459, 479, 500, 514, 580, 706, 865, 935, 939, 945, 967	erten sabah
e. (er-daa) 1	e. 13, 341, 411, 411
e.+ler 218	ertine Mo. <i>erdeni</i> < Skr. <i>ratna</i> inci
e.+liin 113	e. 45
er- geçmek	erttir- geçmek
e.-ter 134	e. 453
eres Mo. <i>eres</i> cesur	e.-eri-daa 801
e. 1	e.-in 994
erge Mo. <i>erke</i> hak	e.-ip 566, 917, 928
e.+zi-bile 886	e.-ipkeş 191
ergelig şefkatli	eş arkadaş
e. 5, 71, 201, 315, 532, 547, 574	e. 465
ergi eski	e.+im (ejim) 202, 488, 504, 528
e.+zinde 937	e.+in (ejin) 885, 887
ert- geçmek	e.+ter 717, 719
e.-er 168, 785, 787, 788, 790, 792	et / e't et (Kelime Tuv.'da e't şeklinde; fakat elimizdeki orjinal metinde et şeklinde transkribe edilmiştir.)
e.-ip 190, 221, 224, 773, 813	e. 484, 962
e.-keş 419	e.+i (edi) 721
erte sabah	e.+im (edim) 501
e. 120, 120	e.+imçe (edimçe) 546
erteji erkenci	

e.+in (edin) 414, 499, 734, 738, 741	ezir kartal
e.+in (edin-daa) 905, 907	e.+niñ 227
e.+ti 464	haa haberci
et-sep Mo. <i>ed eşya</i>	h. 466, 467, 539, 540, 659, 900
e. 966	haak yol
et- düzeltmek	h.+ka 318, 338, 427
e.-keş 45, 48	haaldır- bir araya gelmek
e'tte- etlemek, yemek	h.-ip 21
e.-ñer 465	haan han
e.-p 460	h. 249, 341, 346, 376, 389, 400, 422, 456, 491, 511, 519, 567, 572, 596, 643, 656, 823, 838, 846, 853, 899, 930
eves (bir eves) eğer	h.+daa 577, 862, 927
e. 63, 65, 273, 285, 519, 529, 644, 645, 662, 933, 946, 991, 992, 993	h.+ga 191, 479
e. (eves-tir) değil 599	h.+niñ 26, 101, 132, 165, 264, 267, 268, 323, 471, 472, 473, 474, 691, 699, 819, 826, 835
evespe soru ve vurgu için kullanılır	haarıkta- horlamak
e. 53, 163, 229, 233, 304, 335, 603, 618, 671, 675, 703, 704, 776	h.-p 431
evii-devii dans (kartal gibi)	hak ünlem
e. 217	h. 875
evir- evirmek	halak tamam mı! dikkat et!
e.-ip (evirip-çavırıp) 111	h. 792
eze-mendi taptaze	
e. 962	

haldıp ?	h. 865
h. 892, 894	hara- Mo. <i>qara-</i> bakmak
halı- Mo. <i>qali-</i> çıkmak, atlamak, zıplamak, boşanmak, karşılamak için gelmek	h.-ar 824
h. (halaş) 449	harı Mo. <i>qarigu</i> cevap
h.-p 189, 318, 319, 396	h.+zın 577
halış- koşulmak	harıla- cevap vermek, cevaplamak, söylenmek
h.-kan 338, 427	h.-p 198, 209, 250
hamaan fark	harın Mo. <i>qarin</i> yani
h. 976	h. 640
hamaançok durum yok, halim yok, gerek yok	harlıg yaşlı
h. 482, 488, 676, 714	h. 14, 16, 97
han kan	hartıga aladoğan
h. 333, 368	h.+niñ 226
h.+ı 428	haya-daş kaya-taş
hana Mo. <i>qana(n)</i> duvar	h.+tıñ 373
h. 909, 912, 944	hayındır- kaynatmak
hanalıg duvarlı	h.-gaş 463
h. 938	hayırla- Mo. <i>qayirala-</i> bağışlamak
hap hızla	h.-p 568
h. 177, 265	hem nehir
h.+la 263	h.+ni 77, 159, 176
hap-şak şak şak (ünlem)	hemçeel Mo. <i>kemci</i> süre

h.+im 122	h. 48
hençe yumuşak	hongaş gün (sonra)
h. 156	h. 737
herek iş	hondur- konaklamak
h. (hereen) 415, 432, 984	h.-ar 963
herel Mo. <i>gerel</i> ışık	honuk Mo. <i>konuğ</i> gün
h.+in 79	h. 770, 866, 867
hevenektig Mo. <i>kebeneg</i> kepenek	h.+ta 232, 234, 707
h. 320, 370	h.+tuñ 775
hevır şekil	horannıg hilekarsın
h. 461	h. 83
hıral- dökülmek	hortan hain
h.-ı 67	h. 672
hıyirtaj- yan bakışla bakmak	hovu dedikodu
h.-ın 220	h. 372
h.-ırı-bile 220	hovu Mo. <i>gobi</i> tarla, ova
hol kol.	h.+nuñ 786, 802
h.+u-bile 154, 155	hoYu koyun
h.+unda 573	h.+nuñ 691
hola beyaz bakır, bakır	hoYun kucak, koyun
h. 286, 287, 291, 292, 294, 295, 299, 300, 303, 305, 306, 311, 312, 382, 386	h.+unçe (hoynunçe) 332
homdu Mo. <i>qobdu</i> kutu	h.+unda (hoynunda) 337, 368, 425, 434

hozay az	h. 903, 905, 907
h. 582	huuldur- değişmek
hök ünlem	h.-up 317
h. 874	huu parça
hönek çaydanlık	h.+zun 904, 906, 908
h.+te 641	hün gün
hööreş- Mo. <i>köger-</i> sakince konuşmak	h. 722, 852, 856
h.-ip 87	h.+nüñ 74, 79, 937
höörge tabaka	hündüs gündüz
h.+lerin 492	h. 934
h.+ni 493	h.+-daa 329, 330
h.+zin 480, 486	hünezin erzak
hörekte- sesini yükseltmek	h. 693, 696, 702
h.-p 390	h.+nig-dir 695
hörektig göğüslü	hüreñ Mo. <i>küreñ</i> kahverengi
h. 382, 386	h. 317, 322, 344, 348, 441, 449, 574
hörüçeen-kögeereen kibirlenme	hüreş güreş
h. 339	h.+in (hürejin) 851, 854
höy çok	h.+inge (hürejinge) 843
h.+ünge (höyünge-eveejinge) 985	h.+ke 29
huul- dönüşmek	h.+ti 856
h.-up 321, 455	hüreş- güreşmek
huulaaş Mo. <i>hubi</i> bölerek	

h.-key-le 852	ı. 277
ıdık kutsal	ınçan- yapılmamak
ı. 782	ı. 513
ıdıktığ kutsal	ınçap öyle, öylece
ı. 324, 342	ı. 366, 659
ıdın- göndermek	ında orada
ı. 900	ı. 127, 578
ıgıy-dıgıy zar zor	ındığ öyle
ı. 214, 216	ı. 518
ıt bağırarak	ıñay uzaklaşmak
ı.+ı (ıdı) 281, 281	ı. 727
ıt-daaş-da gürültü	ıñay-beer oraya-buraya
ı. 683	ı. 580
ımaar ora	ırak uzak
ı. 41, 106	ı. 704, 719, 749
ınça bunu	ı. (ıraandan) 506
ı. 252	ırma irade gücü
ınça- öyle yapmak, öyle söylemek	ı. +ñ 206
ı.-n 955	ıškaş gürültü
ı.-p 114, 124	ı. 145
ınçan yaptırma	ışkın- elinden bırakmak, düşmek, kaldıramayıp düşürmek
ı. 600	ı.-a 241
ınçangaş ondan dolayı	

i.-ip 489	i.+tiñ 700
it köpek	irgi (bu edat kullanıldığı yerde soru anlamı katar.)
i.+ım (ıdım) 529	i. 636, 753
ıyaap oraya	irgin acaba! imiş! –iken, süresince
i. (ıyaap-la) 41	i. 1, 5, 8, 12, 15, 17, 22, 31, 39, 50, 58, 72, 76, 82, 86, 89, 94, 106, 108, 112, 115, 119, 125, 128, 131, 137, 140, 146, 151, 157, 161, 171, 175, 180, 183, 187, 193, 199, 203, 209, 218, 229, 241, 246, 251, 283, 289, 293, 298, 301, 305, 309, 314, 321, 340, 351, 358, 365, 371, 376, 378, 380, 384, 390, 397, 408, 416, 423, 431, 443, 452, 455, 462, 466, 470, 472, 476, 479, 496, 500, 505, 510, 517, 522, 527, 534, 539, 543, 547, 558, 561, 569, 572, 576, 578, 581, 585, 593, 596, 604, 618, 621, 622, 626, 629, 637, 642, 647, 655, 658, 667, 671, 679, 683, 686, 689, 694, 697, 706, 708, 712, 718, 736, 740, 748, 751, 754, 759, 761, 763, 765, 769, 784, 793, 797, 799, 810, 813, 818, 821, 825, 834, 837, 840, 846, 850, 853, 859, 862, 876, 879, 884, 889, 893, 900, 910, 914, 917, 923, 927, 931, 935, 939, 941, 945, 951, 953, 959, 967, 971, 974, 978, 986, 990, 994, 998
ıyaş ağaç	
i. 382, 386	
ıynaan ?	
i. 173, 954	
ızırtı mesafe	
i. 556	
idik-hevin giysi	
i. 75, 468	
ıjirt- içirtmek	
i.-ip 413	
i.-ken 502	
ilbi-şidiz Mo. <i>ilbi, ilbe, yilbi, yelbi, yilvi</i> sihirbazlık	
i.+i-bile 565	
ildi kılıç	
i. 475	
i.+zin 469	
inek inek	iriñ irin

i. 334, 369, 429

iriñnig: irinli

i. 320

irt koç

i.+terin 692

is iz

i.+im (izim) 259

i.+in (izin) 949

iste- takip etmek

i.-er 949

iş- içmek

i.-er (ijer) 631, 633

i.-keş 498

işti iç

i.+ge 44

i.+n 446

i.+nde 308, 591, 798, 857, 913

i.+nden 214, 403, 970

i.+nge 297, 827

işti-baar içi-bağrı

i.+ı 440

it- sokmak

i.-keş 153

iye anne

i. (ie) 172

i.+niñ (ieniñ) 116

iyi iki

i. 116, 149, 172, 176, 177, 210, 217, 222, 231, 242, 424, 466, 467, 493, 494, 514, 539, 540, 573, 580, 659, 770, 828, 829, 845, 861, 865, 867, 870, 900, 904, 906, 908

iyik soru yapma fonksiyonu vardır

i. 459

iyin mi? değil mi?

i. 862

ize- kaynamak

i.-en 683

izit- ısıtmak

i.-ip (izidip) 742

kaa (tep kaa) yakalar gibi, yakalamak üzereyken, öldürecek gibi

k. 80, 81, 109, 110

kaday eş

k.+ı 416

k.+ıniñ 433

kadı çadır

k. 940	k.-kaş 264, 778, 794
kadıg sert	kaknas yalçın
k. 478	k. 796
kadık sağlıklı	kaksı- koşturmak
k. 777, 779	k.-p 539
kadır dik	kal- yola çıkmak; yardımcı fiil olarak kullanılır
k. 890	k.-gan 127, 161, 573, 840, 917
kag- ilerlemek, atmak, pişirmiş olmak; yardımcı fiil olarak kullanılır	kalçan-kızıl kıpkırmızı
k. (kaan) 126, 188, 263, 344, 350, 687	k. 812
k. (kaap) 859	kalçan-şilgi kıpkırmızı
k. (kaapkaş) 151	k. 792
k. (kaaş) 253, 809	kañça- yapmak
k.-ıy 153	k.-ar 696
kagdım başarmak	k.-p 134, 168, 757, 885
k. 407	kañcaar (ne) yaparım!
kajar Mo. <i>kaşir</i> kurnaz	k. 250
k.+añnadır 778	kandıg hangi?, nasıldır?, her türlü
kajık kaşık	k. 270, 398, 636
k. 478, 726	k.+ıl 461
kajık-söök aşık-kemik	kandıg nasıl?
k. 778	k. (kandıg-daa) 673
kak- vurmak, kamçulamak	kañ Mo. <i>gan</i> çelik

k. 134	k.-ıp 573
kañgıra- şingırdamak	karıştır çapraz (olarak)
k. (kañgradır-keñgiredir) 145	k. 493
kañgırat- şingırdatmak	kasta- süslemek
k.-kan 144	k.-aş 147
kap-şak ünlem	k.-gılaaş 210
k. 228	kastık şakak
kara kara	k. (kastında) 368
k. 179, 200, 318, 338, 427, 469, 475, 545, 571, 601, 701, 734, 738, 741, 745, 745, 769, 786, 802, 804, 804, 871, 875	k. (kastından) 333, 428
kara-bora şüphe	kaş ne zamana kadar
k. 644, 676, 713	k. (kajaga) 954
kara-kök lâcivert	kaşpagay Mo. <i>ğabşi ğay</i> sürat
k. 143	k.+ı (kaşpagayı-bile) 226
karak göz	kaşpık dinç
k. 638, 979	k. 548
k. (karaa) 143, 828	ka't kat
k. (karaamnıñ) 7, 982	k. 307, 308, 326, 328, 331, 401, 402, 442, 450
k. (karaandan) 334, 369, 429	k.+ım (kadın) 419
karaktıg gözlü	k.+ımıñ (kadımñ) 403, 404, 420
k. 320	katı kayınbaba
karar- kara olmak	k.+m 567, 838, 899
	katışkı I ikisi girdiğinde

k. 424	kejee gece
katişkı II kayınbaba	k. 121, 412, 412
k.+lar 951	kejeele- Mo. <i>keçegüü</i> hırslanmak
katkaniñar kurumak	k.-er 600
k. 743	kejik-buyan Mo. <i>keşig</i> uğur-şans
kayaa (nasıl) olur!	k. 53
k. 388	kel geri
kayaa nere	k. 257
k. (kayaa-daa) 587, 588	kel- gelmek, gelecek; yardımcı fiil olarak kullanılır
kayda nerede?	k. 562
k. 248, 638, 639, 880, 881, 969	k. (keen) 802, 820
kaydal nerede?	k. (keep) 408, 584
k. 90	k. (keer) 822
kayı nereye?	k. (keerge) 336, 341, 437
k. 93, 516	k.-di 563, 566
kayın neden?	k.-dim 634
k. 504, 509	k.-gen 10, 17, 19, 88, 178, 187, 420, 507, 555, 557, 626, 634, 707, 744, 827, 837, 954
kayın nereden?	k.-geş 219, 222, 225, 265, 648, 701, 803, 894
k. 92	k.-geştiñ 471, 659
kayıp nasıl?	k.-iñer 355
k. 575	
kede- beklemek	
k. (keden-manan) 633	

k.-ir 53, 56, 275, 675	kettin- giyinmek
k.-ir (keen) 189, 217	k.-geş 216, 468
k.-irde 234	kezen- nişan almaya hazırlamak
k.-irge 237, 454, 690, 737, 956, 960	k.-in 85
k.-iyn 646	kıdat çinli
keldirt- getirtmek	k. 361, 365
k.-keş 460	k.+ınçe (kıdadınçe) 571
kerek gerek	k.+tı 353, 357
k. 849	kıdığ sınır, (devlet) sınırı
kertik kertik	k. 820
k. 316, 322, 343, 347	k. (kıdunga) 265
kes- kesmek	kıl- yapmak, düzenlenmek
k.-ip (kezip) 253	k.-gaş 515, 989
kestig keskili	k.-gaş 702
k. 45, 47, 51, 54, 59, 60, 65, 66	k.-ip 302, 693
keş deri	k.-ip-daa 305
k.+i (keji) 213, 215	k.-ır 521, 885
keş- geçmek	kılaşt- dolanmak, gelmek, yürüyerek gelmek
k.-ip (kejip) 77, 159	k.-aş 360
k.-keş 176	k.-n-daa 17
ket- giymek	k.-p 626
k.-keş 75, 214	k.-y 604

kılaştas- yürümek	k.-y 809
k.-ın (kılaştajın) 580	kırıla- basmak
kıldır kadar, gibi	k.-p 440
k. 145, 147, 148, 157, 211, 212, 228, 317, 732, 733, 792, 812, 874, 875, 972	kıs kız
kım kim	k.+tıñ 831
k. 348, 654	kıs- kısmak
kımçı kamçı	k.-kaş 494
k.+zın 150, 152	kış kış
k. (kımçı-bile) 812	k. 632
kımıl nedir?	kışta- karşılamak
k. 91	k.-p 151
kır üst, iç, üzeri	kıygır- dinlenmek
k.+ınçe 401	k.-ıp-daa 15
k.+ında 11, 307, 328, 331, 433	kızıl kızıl
k.+ından 814	k. 103, 729
k.+inga 48, 277, 298, 299, 300, 845, 987	kızırak kısrak
kır- kırmak	k. (kızırañ) 599
k.-gıy 789	kıçeen- Mo. <i>kiçiyenğiy</i> dikkatli ol! kendine dikkat et!
kıre çıt (ünlem)	k.-ip 674, 783
k. 157	kidis keçeli
kırgı- kırmak	k. 320, 370
	kiir bırakma

- k.** 394
- kiiski-** (**kiiskip-kiiskip**) Mo. *keyis-*
keyiske- döndüre döndüre
- k.-p** 240
- kiji** kişi, insan
- k.** 32, 33, 100, 122, 138, 190, 249,
281, 352, 383, 387, 391, 438, 439,
440, 445, 587, 590, 597, 597, 603,
619, 633, 652, 654, 657, 692, 755,
860, 895, 968, 976
- k.+den** 568
- k.+dir** 205, 614
- k.+ge** 181, 182, 272, 560, 638, 639,
968
- k. (kijee)** 979, 980
- k.+le** 848
- k.+ni** 194
- k.+ni-daa** 924
- k.+niñ** 56, 274, 284, 432, 446, 720
- k.+ñni** 661
- k.+zi** 745, 762
- k.+zi-daa** 767
- k.+ziniñ** 804
- kinekni** sunma
- k.** 797
- kir-** girmek
- k. (kiir)** 836
- k.-e (kire beerge** girdiğinde) 329,
424, 584
- k.-gen** 423
- k.-ip** 335, 403, 404, 472
- kišteş-** kişneşmek
- k.-ip (kištejip)** 653
- kojalançı-** baş başa gelmek
- k.-p** 803
- kojuun** bölge, mıntıka
- k.** 591, 970
- k.+nuñ** 911
- konçu-** sövmek
- k.-p** 596
- konçuğ** çok
- k.** 484
- koñguluur** çanlanmak (dua edilerek
kutsanılmak)
- k.** 324, 342
- ko's** yoldaş
- k.** 933
- kovaş** yavaş yavaş
- k.** 727

ködür- kaldırmak	k.+den 972
k.-er 412	köst- gözükmek
kögeerligin içki (matara)	k.-üp 178
k. 972	köş- göçmek
köjür- ?	k.-üp (köjüp) 941
k.-üp 602	közürüm uzuv
kök mavi	k. 483
k. 874	kudu aşağı
kör- görmek,-ivermek; yardımcı fiil olarak kullanılıyor	k. (kudu-daa) 920
k. 271, 399, 418, 617, 666, 882 (aytıp berip kör)	kudurgay çukur
k. (köör) 42, 113, 609	k.+ın 802
k.-eeli 87, 421	k.+ınga 787
k.-eyn 303, 651	kuduruk kuyruk
k.-geş 668	k. 556
k.-geyle 174	kulak kulak
k.-jüp-le 174	k. 779
k.-ün 771	k. (kulaandan) 155
k.-üñer 568	kulaş kulaç
k.-üp 646	k. 469, 475
k.-üvü-le 952 yönel- (algaş)	kulugur alçak, hilekar, sabırsız
k.-ze 461	k. 594, 597
köskü matara	k.+lar 392
	k.+ul 83

kulun tay	küdükten kaldırmak
k. 721	k. 871
kur-çilin kemer	küjür zavallı
k. 720	k. 574
kurt-kımiskayaa karınca	kürüne Mo. <i>gürün</i> devlet
k. 236	k. (kürüzünün) 265
kuş kuş	küüset- Mo. <i>güyised-</i> yapmak, kurmak
k. 80, 88, 94, 125, 588	k.-ip (küüsedip) 249, 910, 913
k.+ka-daa 814	küze-
k.+u (kuju) 237	k.-er 285
kuşka-daa kuş	küzel Mo. <i>küsel</i> karar
k. 816	k.+iñ 926
kut- doldurmak, dökmek, uzatmak	ma emir
k.-un (kudun) 641	m. 675
k.-up (kudup) 300, 546	maga-hölün sürü
kuyak Mo. <i>kıyag</i> bayan	m. 42
k. 745, 804	mal Ar. > Mo. <i>mal</i> hayvan, mal
küdee damat	m. 138, 281, 563, 653, 965, 969
k. 924	m.+dı 903, 977
k.+ni 861	m.+dı-daa 925
k.+zin 422	m.+ga 969
küdükte- kaldırmak	m.+ın 965, 1002, 1004
k.-eş 873	m.+ından 995

malçı-kulçu kul

m. 885

m. +ñ-daa 883

maldıg mallı, hayvanlı

m. 848, 895

mana- Mo. *mana-* beklemek

m.-p 746, 763

mañ beceri, koşu

m.+ı-bile 377

m.+ım 753

m.+ıñar 755

mañı- koşmak

m.-p 575

mañna- koşuyu becermek, koşmak

m.-an 752

m.-n 612

m.-p 562, 563, 837

mañnaş- koş(uş)mak

m.-ıp (mañnajıp) 659

meelig beyinli

m. 383, 387

meeñ benim

m. 34, 260, 546, 567, 574, 619, 752

mege Mo. *meke* hile

m. 385

megele- Mo. *mekele-* kandırmak

m.-p 391

men ben

m. 25, 41, 41, 42, 95, 100, 106, 120, 121, 122, 139, 192, 257, 489, 504, 509, 523, 526, 529, 529, 533, 548, 553, 556, 557, 562, 564, 599, 614, 614, 633, 646, 657, 678, 696, 696, 698, 717, 722, 746, 746, 785, 787, 790, 848, 883, 895, 921, 922, 984

m.+çe 107

m.+de 124, 933

m. (men-daa) 507

m.+i 62

meeñii benimki

m. 838

menen durum

m. 771

meni beni

m. 285, 644

meeñee bana

m. 271, 302

mınçap böyle	m.+leriniñ 29
m. 722	m.+ni 167, 649, 844, 858
mında buraya	m.+niñ 238, 405, 842, 851, 854
m. 634	m.+zin 400, 417
mındıg böylelikle, böyle	mögey baş
m. 58, 89, 128, 434, 526	m.+ni 840
minut Rus. dakika	möñgün Mo. <i>möñgü(n)</i> gümüş
m. 798, 857	m. 43, 44, 492
mogat- Rus. yorulmak	möörey Mo. <i>möriy - möriy</i> yarış
m.-ıp (mogadıp-şıladıp) 650	m. 838, 841
monu bunu	m.+niñ 845
m. 193, 203, 279	mööreyle- yarıştırmak
moon bundan	m.-p 861
m. 259	mun- yarışa girmek, binmek
moy demir tencere	m.-a 188
m. 286, 290	m.-ar 32, 35, 559, 568, 590, 614
moyun boyun	m.-gan 711, 791
m. 277	m.-up 244, 570, 609, 744, 929
m. (moynun) 156	mundur- bindirmek
m.+uñnu (moynuñnu) 208	m.-ar 560
möge güreşçi	muñ bin
m. 422, 457, 505, 522, 527, 535, 561, 643, 694, 823, 892, 948, 958	m. 20, 831, 833
	muñ- binmek

m.-gay 564	n.+n 421
mungaş-dınıp (kapalı) dizgin	nemejir- Mo. <i>neme-</i> katılmak
m. 781	n.-inden 968, 969
murna- varmak	odur- kesmek
m.-n 731	o.-a 253
murnun arka	odurug sıra / kavram
m.+da 729	o. (oduruu) 890
murun ön	ok ok
m.+da (murnunda) 178	o. 54, 57, 59, 60, 85
naş (bakır) tencere	o.+tarniñ 66
n. 286	o.+tu 45, 47
nayır Mo. <i>nayir</i> bayram	o.+u (ogu) 53, 57
n. 992	o.+um (ogum) 51
n.+ın 916, 992	o.+un (ogun) 33
n.+niñ 987	ok-kes ok-keski
nayırla- bayram olmak, bayram kutlamak, kutlanmak	o. 107
n.-aş 916	oktadıptarga bıraktığında
n.-n 992	o. 394
nazın Mo. <i>nasu(n)</i> yaşam	ol o
n. 122	o. 93, 129, 264, 290, 310, 366, 395, 603, 695, 788, 987
nelee ikisi	o. (ol-bo) o bu
n. 423	o.+dur 118, 841, 845

o. 800	olut oturmak
olbuk Mo. <i>olbug-olbog</i> minder	o. 182
o. 331	on on
olça Mo. <i>olca</i> kazanç	o. 14, 16, 20, 97, 707, 775, 798
o. 202	onça-mendi Mo. <i>onça</i> sağ salim
olçala- (olçalap algaş) elde etmek	o. 63, 64, 961
o.-p 196	onu onu
o.-p (olçalap-üptep yağmalamak) 197	o. 272, 273, 274, 280, 460
olur- oturmak	oñ
o. 651	o. 233
o.-ar 308, 606	oo anlamı kuvvetlendirmek için kullanılıyor
o.-arga 177	o. 1004
o.-arıl 270	ooçula- bağışlamak
o.-bas 746	o. (ooçulan-örşeen) 882
o.-da 659	ool oğul
o.-gan 111, 246, 309, 487, 510, 517, 522, 569, 596, 621, 623, 658, 729, 846, 922, 926	o. 321, 335, 339, 370, 430, 626, 627, 647, 648, 658
o.-gaş 511	o.+darım 512
o.-up 127, 297, 578	o.+duñ 436
o.-up-daa 500	o. (oglu) 116, 117, 172, 173, 863, 892
olurt- oturtmak	o. (oglum) 107, 114
o.-urup 298	o. (olgum) 284, 288, 302, 482, 841

oon onun	655, 797, 801, 818, 829, 834, 878, 986
o. 328, 611	
oonardan yapmak (sihir)	oraa- Mo. <i>oriya-</i> dolamak, bağlamak
o. 385	o.-gaş 149, 780
ooñ onun	oran Mo. <i>orun</i> dünya
o. 179, 556, 791	o.+nuñ 235, 237, 760
oorga sırt	o. (orappiñ) 762
o. 179	oran-çurt vatan
o.+da 69	o.+unuñ 819
o.+nuñ 98	orarga- devam etmek, ileri gitmek
o.+zı 316, 343, 359	o. 129, 141
o.+zınıñ 3	oray Mo. <i>oray</i> geç
oorga-moyun sırt-boyun	o. 121
o.+nuñ (oorga-moyunnuñ) 36	ordu-şil saray
oorgala- sırtüstü yatmak .	o.+de 270
o.-n 180	o.+inge 471, 836
oorga omurga	orga omurga
o.+zınıñ 530	o.+zı 347
optug-ovuuzunnug kurnazlık	orta arka, çukurluk
o. 673	o. 242, 252, 448, 802
or- oturmak; yardımcı fiil olarak kullanılıyor	ortaa orta
o.-gan 15, 22, 30, 38, 58, 106, 125, 505, 527, 533, 561, 572, 575, 642,	o. 2
	o.+kı 95, 362

ortu orta	o.-ip (oynadıp) 861
o.+zundan 61	oyt (ças oytur) ünlem
oruk yol	o.+ur 243
o. 165, 181	oyun-kıy etraf
o.+ka 319, 337, 426	o.+ın 190
o. (oruunuñ) 133	o.+ (oyzu-kıy) 183
o't / ot ot	öd öd
o. 961	ö.+ü 6, 981
o.+uñ (oduñ) 170	ög I çadır
ottu- (ottup keerge) uyanmak	ö. 963, 963
o. 336	ö.+nü 912
ovaa Mo. <i>obuğa(n), obağa</i> ova	ö.+nü-daa 909
o.+mı 24	ö. (öön) 938, 944, 999
o.+vısgı 19	ö. (öönüñ) 473, 474
ovaalıg ovalı	ög II çağ
o. (ovaalıg-daa) 12	ö. (öönge) 472, 584, 623
ovaarnı- dikkatli ol!, temkinli ol!	ökpe akciğer
o.-ip 674	ö.+zi 405
oy çukur	öl- I ölmek
o. 319, 337, 426	ö.-been 169
oylat- kovmak	ö.-gen 56, 62
o.-ip (oyladıp) 701	ö.-üp 123
oynat- yarıştırmak	ö.-ür 135, 136, 282, 325, 350

ö.-ür-daa 169	ö.+ın 84
ö.-ürü 877, 880	par kaplan
öl- II kördüğümle sonuna kadar bağlamak	p. 458
ö. 325, 350	paş (dökme demir) tencere
ölür- öldürmek	p. 286, 290, 291, 294, 294, 310, 311, 573
ö.-ge 245, 247	p.+ın (pajın) 296
ö.-gen 956	p.+ıñnıñ (pajıñnıñ) 601
ö.-geş 158, 194	p.+tı 299
öñnüg renkli	p.+tıñ 297, 300
ö. 524, 536, 541, 772	paştançı aşçı
örü yukarı	p. 571
ö. 601	saada- Mo. <i>sağata-</i> geç kalmak
ö. (örü-daa) 919	s.-p 270
ös- büyümek, yaşamak, büyümek	saadak Mo. <i>sağadağ</i> sadak (güreşçilerin elbisesi)
ö.-erge (özerge) 245	s. (saadañ-daa) 200
ö.-eri (özeri) 878, 881	saar arka
öske başka	s. 800
ö. 346	saar- Mo. <i>sağa-</i> arkası gözükmek
öş- sönmek	s.-ın 776
ö.-er (öjer-daa) 170	saat gecikme
ö.-peen 170	s. 181
ö.-pes 43	saazın kağıt
özü-baar bağır, ödü-bağır	

s. (saazın-bile) 391	saya-tümen Mo. <i>saya</i> onbin
sag ?	s. 700
s.+ızın 820	sayıt-düjümet Mo. <i>sayid</i> soylu-memur, bakan-vekil
sal- salmak, yerleştirmek, başlamak	s. 975
s.-a 855	see sana
s.-gaş 299, 781	s.-daa 509
s.-ip 49, 241, 650, 889, 928, 966	segirj- tutuşmak
s.-iptar 349	s.-ip 228, 231
s.-iptarga 794	segirji- kapışmak
s.-ır 28, 29, 526, 529, 533, 705, 730, 966	s.-p 865
s.-irga 864	seleme Mo. <i>seleme</i> , <i>semle</i> kılıç
s.-ırında 528	s.+zi-bile 475
salaa parmak	sen sen
s.+zınıñ 494	s. 23, 34, 34, 92, 134, 168, 190, 195, 198, 205, 282, 399, 418, 435, 528, 559, 560, 595, 609, 654, 674, 678, 710, 753, 792, 852, 928, 929
salam kader	s. (seeñ) 482, 488, 598
s. 57	s. (señee) 504
salga- benzemek	seeñni seninki
s.-ar 94	s. 841
sarıg sarı	seni seni
s. (sarımında) 680	s. 191
sava Mo. <i>saba</i> kap, tas	
s.+zın 396	

seriin Mo. <i>serigün</i> serin	s. 46
s. 213	sıy- kırmak
serte umursamaz	s. 157
s. 430	siler sizler
ses sekiz	s. 109, 261, 512, 563, 566, 744, 758
s. 133, 144, 307, 326, 401, 442, 523, 537, 542, 551, 774, 789, 807	s.+in 634
sezen seksen	s.+ni 746
s. 213	s.+niñ 385, 613, 676, 713, 755
sezik çekinmez	silgilen- silkelenmek
s.+ke 495	s.-geş 184
sıldız yıldız	sirtigeyn- eşinmek, ayaklarını yere vurup eşinmek
s.+ı (sıldızı) 768	s.-dir 185
sımıran- söyleşmek, fısıldanmak	sodak-şudaan güreşçi elbisesi
s.-ıp 303, 309	s. 215
sın- kırılmak, kırmak, bitmek	sodak-şudak güreşçi elbisesi, sadak-kıspet
s.-ar 61	s.+tarnı 213
s.-mazın 206	sok- vurmak
sıñ- sığmak	s.-tan 743
s.-mas 458	sonar taç
sıñış- sığ(dır)mak	s.+inga 757
s.-payn 473	soñ sonuç, arka
sırtık yastık	s. (soon) 242, 948

s. (soonda) 651, 728, 737	sös söz
s. (soondan) 556, 816	s. 577
soñgaar sonra	s.+ün (sözün) 667
s. 259	sug su
soñgu kuzey	s. 286, 291, 300, 383, 387
s. 362, 952	s.+larnı 545
sook soğuk	s.+nuñ 435
s. 545	s. (suumnu) 502
soot- soğutmak	suk- koymak
s. 546	s.-kaş 44
s.-kaş 148, 212, 733	suksa- susamak
soyaalañ olmak	s.-a 435
s. 548	sun- vermek, sunmak, uzatmak, varmak
sögle- söylemek	s.-arga 487, 493
s.-en 193, 279	s.-gan 490
s.-er 192	s.-up 93, 481, 485, 495
s.-erge 467	s.-up (sunup-adap) 507
s.-p 124, 203, 666, 679	süder göğüs
söök kemik	s. 873
s. 726	sümeleş- birbirlerine öğüt vermek
söört- taşımak	s.-ip (sümelejip) 462
s.-ken 356	sür- sürüklemek
s.-üp 358	s. (süvür) 869

şaaında zaman	ş.+ın 498, 641
ş. 548	ş.+nı 463
şaaı- suçlamak, parçalanmak	şayla- çayını içmek, içmek
ş. (şaaı) 389	ş. 460
ş.-kaş 726	ş.-ñar 465
şagda-la çok önceden	şel- kaldırmak
ş. 763	ş.-ip 437
şak Mo. <i>çağ</i> saat	şıda- Mo. <i>çida-</i> becermek, dayanmak, sabırsızlanmak, başarmak
ş. 857	ş.-ar 575, 753
ş.+tñ 913	ş.-vayn 595
şal- bilemek	ş.-zñza 258
ş.-ip 146	şıdaş- dayanmak
şalıp-kaşpagay hızlıca	ş.-payn 407
ş. 750, 760	şıdavas becerememek, başaramamak
şançıp şançıp bergeş: yerleştirmiş	ş. 742, 755
ş. 46	ş.+ıñza (şıdavazıñza) 256
şap- vurmak	şınar doğruluk
ş.-kaş (çara şap-kaş yardıktan) 792, 813	ş.+ınga 395
şarı Mo. <i>şar</i> öküz	şınarla- Mo. <i>şınar</i> gelmek
ş.+nı 701	ş.-dın 820
ş.+nñ 734, 738	şıraylıg Mo. <i>şıray</i> şirin yüzlü
şay Çin. <i>cha</i> .çay	ş. 103

şırğay Mo. <i>çirğay</i> her tarafı ağaçlı orman, sıkı orman ş. 795	şorga kaval ş. 305
şıyaan o zaman, dinleyin hey o zaman ş. 210, 230, 262, 497, 579, 610	şoy demir tencere ş. 294, 296, 297, 310, 382, 386
şil Mo. <i>şil</i> cam ş. 307, 308, 328, 402, 450	şuptu Mo. <i>şibtu</i> , <i>şibtu</i> erzak ş. 695
şinçi Mo. <i>şinci</i> şekil ş.+zin 461	şuup-şura- devamlı zıplamak ş.-p 752
şinçi- değerlendirmek ş.-der 354 ş.-ir 353, 357, 361 (marifetli anlamında da kullanılıyor.)	şüglü- galip gelmek, yenmek ş.-p 843, 844
şinçilig eşit ş. 833	şüüp güreşte yenmek ş. 863
şivişkin casus ş. 712 ş.+neri 672 ş.+niñ 791, 811	şüürge keskinlik ş.+zi-bile 227
şokar Mo. <i>çoğur</i> , <i>çouğur</i> çizgili, alaca renkli ş. 391, 525, 538, 543	şüve tam ş. 678
şoo göz bebeği ş. 7, 982	ta ta t. 954
	taagılıg Mo. <i>dağaki</i> darmadağın t. 316, 322, 344, 348
	taak Mo. <i>tamaki(n)</i> , →Rus. <i>tabak</i> , İng. <i>tabacco</i> , Osm. <i>tombeki</i> , Tü. <i>tabaka</i> “tütün kabı”. sigara t.+niñ 488

taakpı sigara	t.-keş 789, 790
t.+ñ 482	tın can
taakpıla- sigara sunmak	t.+ı 284
t.-arga 481	tının dizgin
tak çok, sınımsız	t. 747
t. 147, 732	tıp- bulmak
tala Mo. <i>tala</i> taraf, tarafında	t. 288, 292
t.+dan 217	tırkan sihir
t.+kı 723	t. 395
taniş- tanışmak	tırt- çekmek
t.-ar (tanıjar) 652, 653	t.-ar 482, 488
tanıt- yüzünü göstermek (meydana çıkarmak)	t.-ın 157
t.-ıp (tanıdıp) 275	t.-ıp 380, 495, 887, 919, 920
tanıttın- tanınamak	t.-kan 393
t.-mas 766, 767	t.-kaş 779
tavarış- karşılaşmak (yarışmak anlamında)	tırttın- çekmek
t.-kan 553	t.-dın 107
tep bitirmek üzereyken, yakalar gibi	t.-gaş 891
t. (tep kaa deg) 80, 81, 109, 110	tiile- Mo. <i>deyil-</i> , <i>deyile-</i> galip gelmek
tep- tepmek; yardımcı fiil olarak kullanılıyor.	t.-eniñer 516
t. 809	tik- ateşe koymak
t. (tever) 345	t.-keş 296
	tonnug paltolu

t. 624	törüt- doğurmak
toon güçsüzlük	t.-üp (törüdüp) 1003
t.+u 4, 37, 70, 531	töş göğüs
t.+unuñ 99	t. 873
tos dokuz	t.+ünge (töjünge) 149
t. 47, 51, 60, 66, 308, 322, 328, 331, 343, 347, 402, 450, 737	töt- doymak
toylu-buduk toylu buduk	t.-peyn 678, 717
t. 27, 104, 269, 332, 367, 409, 425, 503, 508, 516, 583, 605, 666, 669, 679, 715, 748, 756	tul- yükselmek
t.+tu 196	t.-up 769
t.+tuñ 677, 687, 915	tuman duman
tozan doksan	t. 729
t. 215, 234	tuñ tun
tögül- dökülmek	t.+dan 102
t.-gen 337, 426	tur dur
töl oğul	t. 489, 595, 665
t.+ü 587	tur- durmak
töre nizam	t. 483
t. 394, 396	t.-a 130, 162
törü- doğmak	t.-ar 63, 79, 388, 391, 406, 440, 447, 548
t. (töreen) 362	t.-bas 198, 278
t.-een (töreen) 2, 95	t.-da 366, 404, 867, 943
	t.-dum 114

t.-duñar 111	turgus- ayağa kalkmak		
t.-gan 49, 72, 76, 82, 86, 94, 108, 115, 119, 131, 137, 140, 146, 157, 171, 175, 199, 203, 209, 217, 229, 241, 283, 289, 293, 298, 301, 305, 321, 345, 358, 365, 376, 378, 384, 408, 443, 455, 470, 472, 476, 479, 485, 496, 500, 539, 547, 557, 581, 585, 593, 617, 629, 637, 647, 667, 671, 679, 683, 689, 693, 697, 706, 712, 736, 740, 751, 754, 759, 763, 769, 784, 799, 810, 825, 849, 853, 859, 862, 889, 893, 900, 908, 910, 914, 931, 939, 945, 950, 962, 967, 971, 974, 978, 990, 994, 998	t.-u (turguzu) 437		
t.-gan-daa 390, 813, 821, 941	tutumda burada		
t.-gan-dır 53, 143, 163, 662	t. 698		
t.-gannar 375, 462, 466, 543	tut- tutmak		
t.-gaş 224, 546	t.-ar (tudar) 32		
t.-guza 887	t.-kaş 150, 154, 155, 239		
t.-guzar 964	t.-up (tudup) 30, 72, 1001		
t.-guzup 963, 964	tutçu- durmak		
t.-uñar 861	t.-p 233, 234, 867		
t.-up 163, 187, 282, 341, 943	tutkuuş paçavra (bez)		
t.-up-tur 233, 304	t. (tutkuuju) 573		
tura-halıp ayaklanmak	tuttun- tutmak		
t. 454	t.-gaş 782		
	t.-up 783		
	tümen onbin		
	t. 691		
	türü türü		
	t.+zü 364		
	türü-le-dir türü		
	t. 364		
	udatkan-düdetken hemen (vakit geçirmeden)		

- u.** 444
- udu-** uyumak
- u. (udaan)** 438, 445, 446
- u.-dum** 453
- u.-n** 370
- u.-p** 180, 186
- udup** uyumak
- u.** 331
- udut-** uyutmak
- u.-pas** 438, 445
- ug-** kaldırmak
- u.-bas** 459
- uglu** bükülmek
- u.** 483
- uju-bajı** her taraf
- u.+bile** 797
- ujuraş-** karşılaşmak
- u.-kaş** 266
- ujurlug** Mo. *uçir* -meli / -malı, mutlaka, şart
- u.** 41
- ulay** kez
- u.** 222, 225
- uldurtun** dün gün olmadan etini ateşte pişirip
- u.** 735
- uldurtup** ateşte pişirmek
- u.** 739
- ulug** büyük
- u.** 550, 905, 907, 999, 1001
- ulug-biçe** Mo. *biçikan ay.* büyük-küçük
- u.** 975
- u.+zinge** 985
- ulus** ulus
- u.** 582, 695, 708, 742, 974, 978, 994
- u.+tarı** 760
- u.+tu** 731
- u.+tuñ** 943
- u.+u (uluzu)** 737, 911
- ulus-tur** ulus
- u.** 512, 521
- urug** kız
- u.** 593, 604, 618, 622, 689, 697, 718, 730, 738, 759, 771, 811
- u.+ga** 607, 685
- u.+nu** 665

u.+nuñ 727, 830	uyahg evli, evcil
u. (uruun) 596	u. 1002
urug-darig çocuk	uygu uyku
u.+niñ 372	u. 934
uş- uçmak; yardımcı fiil olarak kullanılır.	uzun uzun
u.-arla (ujar-la) 588	u. 780
u.-kan 814	üç üç
u.-up (ujup) 519	ü. (üjelee) 1001
uşkan uçan	üger-tergen at arabası
u. 816	ü.+i 354, 356
uşta boşanarak	üjen otuz
u. 449	ü. 232, 469, 475, 549, 857, 866
uştu- çıkarmak	üleş- paylaşmak
u.-p 480	ü.-ip (ülejip) 998
uştun- çıkmak	ün- çıkmak
u.-up 406	ü.-dür 873
utku- Mo. <i>uǰtu-</i> karşılamak	ü.-gen 92
u.-p 151	ü.-geniñ 845
u.-y 189	ü.-geş 327, 843
uu taraf	ü.-üp 941
u.+bile 339	ü.-üp-daa 76
uyaan mükemmel	ü.-züñze 844
u. 347	ündür- çıkartmak

ü.-er 448

ü. 179

ü.-gen 401

ü.-genner 765

üre Mo. *üre* yavru, döl

ü.+ni 588

üs- yanmak, koparmak, kesmek, yırtmak

ü.-e (üze) 84, 345

ü.-ün (üzün) 906, 908

ü.-üp 904

üstü kopmak

ü. 720

üstüg üst

ü. 601

ü. 237, 760

üş üç

ü. 9, 14, 16, 97, 159, 160, 225, 234,
549, 649, 780, 842, 851, 852, 854,
856, 857, 858, 872, 915, 916, 984,
988, 989, 995

üvür-çivir perişan

ü. 237

üye Mo. *üye* zaman

ü.+de (üede) 52, 53, 55, 56

üzün uzun

ÖZEL ADLAR DİZİNİ

Añgır-Çeçen kız ismi

a. 8, 16, 39, 97, 983, 988, 1000

Arta-Hüreñ erkek ismi

a. 38

Bakıstay-Höö / Bokıstay-Höö erkek ismi

b. 657, 940

b.+geç 981, 989, 1000

Bakıstay-Mergen erkek ismi

b.+ni 918

Belder-Ala özel isim

b. 523, 537, 542, 552, 554, 711,
774, 800, 806, 808

b.+ni 785, 798

b.+niñ 788

Çeden-Şokar özel isim

ç. 773

Çiñge-Şilgi özel isim

ç. 930

Demir-Kurlug erkek ismi

d. 26, 101, 132, 165, 191, 264, 267,
268, 323, 341, 400, 422, 456, 491,
819, 823, 826, 835, 927

Demir-Möge erkek ismi

d. 417

d.+ge 487

d.+ni 863

d.+niñ 410

Demir-Ool erkek ismi

d. 422, 457, 491, 505, 522, 527,
535, 561, 643, 694, 823, 844, 892,
948

Haan-Hereti at ismi

h. 80, 88, 94, 125

Haan-Tögüldür erkek ismi

h. 1, 9, 13, 22, 31, 34, 40, 69, 85,
96, 112, 119, 140, 164, 175, 209,
238, 246, 262, 455, 458, 470, 497,
510, 534, 544, 560, 565, 569, 576,
603, 655, 663, 682, 840, 850, 856,
868, 879, 894, 923, 932, 942, 960,
986, 998, 999

h.+-daa 50

h.+ge 611

h.+nü 79, 946

h.+nüñ 36, 363, 589, 608, 623,
627, 902

Kañ-Hüreñ özel isim

k. 5, 71, 100, 130, 171, 201, 315,
532, 547, 558, 754, 784, 793, 794,
798, 814, 835

k.+ge 703

k.+iniñ 363

k.+ni 684, 732

k.+niñ 723, 828, 832

Kojagar-Sarıg at ismi

k. 166, 178, 184, 188, 955, 957

Koşkulday-Mergen at ismi

k. 167, 238

k.+niñ 252

Kök-Bora at ismi

k. 524, 536, 541, 772

Köşkendey-Mögeni erkek ismi

k. 956

Köşkendey-Sarıg erkek ismi

k. 958

Tenek-Sarıg at ismi

t. 417

Uzun-Sarıg erkek isim

u. 400, 405

OVA VE DAĞ İSİMLERİ

Arın-Şever ova ismi

a. 12, 19, 24

Arzaytı dağ ismi

a.+nıñ 11

Çambı-Dipti çambı yeri

ç. 142

Huraganday ova ismi

h. 786, 802

Sayan-Daynıñ dağ ismi

s. 699

Tañdı uludağ

t. 143, 414, 501

SONUÇ

Bu çalışmada Tuvaca Haan-Tögüldür destanı incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda şu bulguları elde ettik:

1. Moğolcanın sözvarlığı açısından Tuvaca üzerindeki etkisi aşıkardır. Tuvaca, diğer Türk lehçelerinden farklı olarak çok sayıda Moğolca kelime almıştır.

2. Tuvacada, Türkiye Türkçesinden farklı olarak Anadolu ağızlarında görülen ñ sesi muhafaza edilmiştir.

3. Tuvacada, diğer Türk lehçelerinden farklı olarak *işaret zamirlerinin* iyelik eki almış şekilleri mevcuttur.

4. Tuvacada gırtlaksı ünlüler vardır. Gırtlaksılaşma, ünlülerde anlam ayırt edici bir özelliğe sahiptir: *a't* “at” *at* “ad, isim”.

5. Tuva Türkçesinde *sıra sayı sıfatları* iki şekilde yapılır:

a. Moğol menşeli *dugaar* kelimesiyle yapılır. Bir *dugaar*ında “birinci olarak”.

b. Sayıya getirilen +gı / +gi / +gu / +gü; +kı / +ki / +ku / +kü ekiyle yapılır. *birgi* “birinci”, *iyigi* “ikinci”.

6. Tuvacadaki belirsiz sıfatlardan *bürü* “her, her bir” kendisinden önce isim alarak kullanılır: *hün bürü mınçap çorbas men* “her gün böyle ilerleyemem” 722; *bora-kalçan irtterin kiji bürüzünge* “bora-kalçan koçları her kişiye” 692.

KAYNAKLAR

- AÇA, Mehmet - ERGUN, Metin, *Tıva Kahramanlık Destanları I*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- AÇA, Mehmet - ERGUN, Metin, *Tıva Kahramanlık Destanları II*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- AÇA, Mehmet, *Tıva Halk Masalları*, Kömen Yayınları, Konya 2007.
- AÇIKGÖZ, Halil (haz.): *Türk Dünyası Edebiyatı*, İstanbul 1991.
- AKALIN, Mehmet: *Tarihi Türk Şiveleri*, Türk Kültürü Araştırmaları Yayınları, Ankara 1988.
- AKINCI, Ebrar, *Mögön Sagan Toolay Oolduñ Toolu* (Kiril Harfli Metin-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri), Sibirische Studien, Sommer 2006, Göttingen-İstanbul, s. 9-62.
- ANDERSON, Gregory David, HARRİSON, K. David, *Tuvan Dictionary*, München: Lincom Europa, 2003.
- ANDERSON, Gregory David, HARRİSON, K. David, *Tuvan Languages of the World/Materials 257.*, München: Lincom Europa, 1999.
- ANDERSON, Gregory David, & HARRİSON, K. David, *Tıva-Angli Angli-Tıva Söstük* (Tyvan-English English-Tyvan Dictionary), Kızıl, 2002.
- ARANÇUN, Yu. L., *Kültegin: Burungu Türk Bijiktiñ* (Kültegin: Monuments of Early Turk Writing), Tuvanñ Nom Ündürer Çeri, Kızıl 1993.
- ARAS, Hayat, "Tuva Türkleri ve Türkçesi", *Türkler*, 20. c., Ankara 2002, s. 189- 194.
- ARAT, R. Rahmet - TEMİR, A., "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Türk Dünyası El Kitabı*, 2 cilt, Ankara, s. 227-247.
- ARAT, R. Rahmet, *Güney Sibirya Türkçesi Metinleri* (haz. O. F. SERTKAYA, TKAE, Ankara 1994).
- ARAT, R. Rahmeti, "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Makaleler I* (haz. Osman F. Sertkaya), TKAE Ankara, 1987, s. 69-149.
- ARIKOĞLU, Ekrem, "Tuva Türkçesinde Gırtlaksı Ünlüler", *TDDED*, s. 10, Güz 2000, 543-547. S.
- ARIKOĞLU, Ekrem, "Tuva Türkçesinin Tarihi Gelişimi Üzerine Yapılan Çalışmalar", *TDDED*, S. 4, Güz Ankara 1997, s. 154-157.
- ARIKOĞLU, Ekrem, "Tuva Türkleri Edebiyatı", *Türk Dünyası El Kitabı II*, 491-500.
- ARIKOĞLU, Ekrem, *Tuva ve Hakas Türkçelerinde Fiil*, (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1996.
- ATALAY, Besim, *Divânü Lûgatit-Türk Dizini- "Endeks" IV*, Ankara 1991.

- ATALAY, Besim, *Divânü Lûgatit-Türk Tercümesi I*, Ankara 1992.
- ATALAY, Besim, *Divânü Lûgatit-Türk Tercümesi II*, Ankara 1992.
- ATALAY, Besim, *Divânü Lûgatit-Türk Tercümesi III*, Ankara 1992.
- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1959.
- BATMANOV, İ. A., ARAGAÇI, Z. B., BABUŞKİM, G. F., *Eski ve Bugünkü Yenisey Dili* (çev. Kerim Sarıgül, İsa Aydemir), Avrasya Yayınları, Bişkek 2006.
- BAYSKLAN, S. M., *Poetika Tuvinskovo Geroiçeskovo Eposa*, Tuvinskoe Knijnoe İzdatel'stvo, Kızıl 1987.
- BİÇELDEY, Kaadır-ool., *Let's Learn Tuva! Friends of Tuva*, 1995. (With cassette / CD.).
- BİÇELDEY, K. A., *Pogovorim Po-Tuvinski*, Tuvinskoe Knijnoe İzdatel'stvo, Kızıl 1991.
- BİLGEGİL, Kaya, *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara 1964.
- BORATAV, P. N., *Türk Halk Edebiyatı*, Gerçek Yayınları, 2. bs., İstanbul 1973.
- BOZKURT, Fuat, *Türklerin Dili*, Cem Yayınevi, İstanbul 1984.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968.
- CLAUSON, S. G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.
- ÇADAMBA, Z. B., *Todjinskiy Dialekt Tuvinskogo Yazıka*, Novosibirsk 1970.
- ÇAĞATAY, Saadet, *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, DTCF Yayınları, Ankara 1972, s. 127-137.
- ÇAĞATAY, Saadet, "Tuba Ağzında İyik", *Türkiyat Mecmuası*, XV: 171-174, 1969.
- ÇANÇI-ÇÖÖ, *Demir-Şilgi A'ttıg Tevene-Möge: Tıva Tooldar*, Tuvanıñ Nom Ündürer Çeri, Kızıl 1972.
- ÇİMBA, A. M. (redaktör), *Geografiya Terminleriniñ Orus-Tıva Dopçu Slovarı*, Kızıl 1959.
- DORLİG, Ts, -DADAR-OOL, B., *Tıva-Mool Slovar'*, Ölgıy 1994.
- DOERFER, Gerhard, "Güney Sibirya Türkleri Edebiyatı", *Türk Dünyası Edebiyatı*, (haz. Halil Açıkgöz), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, s. 109-140, 1991.
- E. J. N. Fridman, "Tuva Şamanizmi", *Türkler*, 20. c., Ankara, s. 180-188, 2003.
- ERDAL, Marcel, *Old Türkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, 2 Vol. Turkologica, Band 7, Otto Harrassowitz: Wiesbaden.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul 1983.
- GABAİN, A. Von: Eski Türkçenin Grameri, (çev. Mehmet Akalın), İstanbul 1988.
- GENCAN, Nejat, Tahir, *Dilbilgisi*, İstanbul 1966.
- GÖMEÇ, Saadetin, "Tarihte ve Günümüzde Tuva Türkleri", *Avrasya Etüdleri*, s. 21, Kış 2002, 137. S.

- GÜRİSOY- NASKALİ, Emine, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1997.
- GÜRİSOY- NASKALİ, Emine- DURANLI, M. (haz.), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara 1999.
- GÜRİSOY- NASKALİ, Emine, *Sibirya Araştırmaları*, Simurg, İstanbul 1997.
- GÜRİSOY- NASKALİ, Emine, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık*, İstanbul 1995.
- HARRISON, K. David, "Naming Practices and Ethnic Identity in Tuva", *Proceedings of the Chicago Linguistics Society 35(2): The Panels*, Yale University 1999.
- HARRISON, K. David, "Vowel Harmony and Disharmony in Tuvan and Tofa", *Proceedings of 2nd Asian G.L.O.W.*, 1999.
- HARRISON, K. David, Raimy, Eric, "Reduplication in Tuvan: Exponence, Readjustment and Phonology", *In A. Csirmaz, Y. Lee, and M. A. Walter (eds.) MIT Working Papers in Linguistics (46). Proceedings of the Workshop on Altaic Formal Linguistics (WAFL) 1.*, 2003.
- HARRISON, K. David, *Topics In The Phonology And Morfology Of Tuvan*, Yale University (A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the doctorate of philosophy in linguistics), 2000.
- HATİBOĞLU, Vecibe, *Türkçenin Ekleri*, Ankara 1981.
- İNAN, Abdulkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968.
- İNAN, Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1972.
- İNAN, Abdulkadir, "Sibirya Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 1271-1282.
- İSHAKOV F. G., *Tuvinskiy Yazık (Oçerk Po Fonetike)*, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1957.
- İSHAKOV F. G., PAL'MBAH, A. A., *Grammatika Tuvinskogo Yazıka*, Moskva 1961.
- KALZAD, A. K., *Tıva Literatura 8-10*, Kızıl 1982.
- KENİN-LOPSAN, Monguş, "Tuvaların Eski Gelenekleri II" (Akt. Ekrem Arıkoğlu), *TDDDED* 8. S., 1999, s. 438-468.
- KENİN-LOPSAN, Monguş, "Tuvaların Eski Gelenekleri" (Akt. Ekrem Arıkoğlu), *TDDDED* 5. S., 1998, 287. s.
- KENİN-LOPSAN, Monguş, *Tıva Hamnarnıñ Alğıştarı*, Kızıl 1995.
- KRUEGER John R., *The Tuvan Manual*, İndiana University, Uralic and Altaic Series, Vol 126., 1977.
- KURAT, Akdes Nimet- TEMİR, Ahmet, "Sibir (Sibirya) Hanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, 2 Baskı. I. Cilt, Coğrafya-Tarih, Ankara. s: 439-455.
- KUULAR, Klara; Arıkoğlu, Ekrem, *Tıva Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

- LESSİNG, Ferdinand D., *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley and Los Angeles 1960.
- MANNAY-OOL, M. H., DOSTAY U. A., *İstoriya Tuvi*, Kızıl 1996.
- MART-OOL, K. B., *5-9 Klasstarga Tıva Dıldı Başkılaarınıñ Metodikazı* (Tuvan Language Teacher's Methodology for Classes 5-9), Tuvanıñ Nom Ündürer Çeri, Kızıl 2002.
- MONGUŞ, D. A. (ed.), *Kratkiy Russko-Tuvinskiy Slovar'* (Short Russian-Tuvan dictionary). Kızıl: Novosti Tuvy, 1994.
- MONGUŞ, D. A. (ed.), *Orus-Tıva Slovar' / Russko-Tuvinskiy Slovar'* (Russian-Tuvan Dictionary). Moscow: Russkiy Yazık, 1980.
- MONGUŞ, D. A. (ed.), *Tıva Dıldıñ Tayılbırlıg Slovarı: Sösterniñ Bolgaş Bıjıg Sös Kattıjıñkınıarınıñ Utkaları Orus Dilçe Oçulga. Tom I. A-Y/ Tolkoviy Slovar'* Tuvinskovo Yazıka: S Perevodom Znaçeniy Slov i Ustoyçivih Slovosocetaniy Na Russiy Yazık, Novosibirsk: Nauka, 2003.
- MONGUŞ, D. A. (ed.), *Tıva Orfografiyanıñ Bolgaş Puntuatsiyaniñ Dürümneri*, Kızıl 2001.
- MONGUŞ, D. A., *Orus-Tıva Ööredilge Slovarı / Russko-Tuvinskiy Uçebniy Slovar'*, Moskova 1988.
- MONGUŞ, D. A., SAT, Ş. Ç, *Sovet Üede Tıva Dıldıñ Högöldezi*, Tuvanıñ Nom Ündürer Çeri, Kızıl 1967.
- MONGUŞ, D. A., SAT, Ş. Ç, *Sovet Üede Tıva Dıldıñ Högöldeji*, Tuvanıñ Nom Ündürer Çeri, Kızıl 1967, s. 42-46.
- MONGUŞ, D. A., "Orfografiya Tuvinskogo Yazıka", *Orfografii Tyurskih Literaturnih Yazıkov SSSR*, Moskva 1973, s. 193.
- MUNZUK, K. (eds.). *Tıva Ulustuñ Irları* (Tuvan folksongs). 1973.
- MUSTAFAYEV, E., ŞÇERBİNİN V. G., *Rusça-Türkçe Sözlük*, Moskova 1989.
- ÖLMEZ, Mehmet, *Tuwinischer Wortschatz mit alttürkischen und mongolischen Parallelen / Tuvacanın Sözarlığı, Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle* (VdSUA). Wiesbaden, 528 s.
- ÖLMEZ, Mehmet, "Tuvalar ve Tuvaca", *Çağdaş Türk Dili*, Ocak 1996, s. 10-17.
- ÖLMEZ, Mehmet, "Tuvacanın Eskiliği Üzerine", *Türk Dilleri Araştırmaları*, c. 10, s. 133-138.
- ÖLMEZ, Mehmet, "Mersprachigkeit bei den Tuvinern in China", 6. Deutschen Turkologenkonferenz Johann Wolfgang Goethe Universität Frankfurt am Main, 23-26 Juli, 2005.
- PAL'MBAH, A. A. (ed.) *Orus-Tıva Slovar' / Russko-Tuvinskiy Slovar'*, Moskova 1953.
- PAL'MBAH, A. A. (ed.) *Orus-Tıva Slovar' / Russko-Tuvinskiy Slovar'*, Moskova, 1955.

- PLOTKİNA, I., KALZAN, A. (eds.) *Tuvinskie Narodnie Poslovitsı i Pogovorki*, Kızıl 1955.
- RASSADİN, Valentin İvanoviç, *Fonetika i Leksika Tofalarskogo Yazıka*, Ulan-Ude 1971.
- ROUX, Paul-Jean, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil) İstanbul 1998.
- SALZINMAA, Elizabeta Borakaevna (ed.). *Orus-Tıva Çugaa Nomu / Russko-Tuvinskiy Razgovornik*, Tuvanıñ Nom Ündürer Çeri, Kızıl 1991.
- SANÇAA, Grigorij Buratovich, SALZINMAA, Elizabeta Borakaevna (eds.). *Tıva-Mool-Orus Çugaa Nomu / Tuva-Mongol-Oros Yarianı Devter / Tuvinsko-Mongol'sko-Russkiy Razgovornik*, Tuvanıñ Nom Ündürer Çeri, Kızıl 1972.
- SAT, Şuluu Çırgal-Ooloviç, *Tıva Dıldı Kelgeniniñ Şinçilep Töögüzünüñ Oçerigi*, Tuvinskoe Knijnoe İzdatel'stvo, Kızıl 1964.
- SAT, Şuluu Çırgal-Ooloviç, *Formirovanie i Razvitie Tuvinskovo Natsional'novo Literaturnovo Yazıka*, Tuvinskoe Knijnoe İzdatel'stvo, Kızıl 1973.
- SAT, Ş. Ç. – E. B. SALZIDMAA, *Amgi Tıva Literaturlug Dıl*, Kızıl 1980.
- SAT, Ş. Ç., *Tıva Dialektologiya*, Kızıl 1987.
- SEDEN-HUURAK, Aldımaj B., *Angli-Tıva Çugaa Nomu*, Tuvanıñ Nom Ündürer Çeri, Kızıl 2003.
- SİMTÇİT, Kızıl-Maadır, *Tuva Türkçesinin Şekilbilgisi (Türkçenin Tarihsel Dönemleri ile Karşılaştırmalı Olarak)*, Ankara Üni., Sosyal Bil. Ens. Türk Dili ve Edb. Eski Türk Dili Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.
- ŞAHİN, Erdal, *Yurt Konulu Tatar Cırları (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 710, Ankara 1999.
- TATARİNSEV, B. I., *Smuslovie Svyazi i Otnoşeniya Slov v Tuvinskom Yazıke*, Moskova 1987.
- TATARİNSEV, V. I., *Etimologičeskiy Slovar' Tuvinskovo Yazıka*, Tom I. A-B (Etymological dictionary of the Tuvan language. Volume I. A-B). Novosibirsk: Nauka, 2000.
- TATARİNSEV, V. I., *Etimologičeskiy Slovar' Tuvinskovo Yazıka*, Tom II. D-YO-İ-Y (Etymological dictionary of the Tuvan language. Volume II. D-YO-İ-Y). Novosibirsk: Nauka, 2002.
- TATARİNSEV, V. I., *Etimologičeskiy Slovar' Tuvinskovo Yazıka*, Tom III. K, L (Etymological dictionary of the Tuvan language. Volume III. K, L). Novosibirsk: Nauka, 2004 ad.
- TENİŞEV, E. R. (neşreden), *Tuvinsko-Russkiy Slovar'*, Moskva 1968.
- ZEYNALOV, Ferhat: "Tuva Türkçesi", *Orkun*, 77. S., Temmuz: 46-50, 2004.

Internet Siteleri:

<http://tyvanet.com>

<http://tuvan.swarthmore.edu>

<http://www.centerasia.ru>

<http://tyva.ru>

<http://www.tuvaonline.ru>

<http://www.tuvsu.ru>

<http://gov.tuva.ru/>

<http://tyvawiki.org>

<http://www.etuva.ru>

<http://shu-de.narod.ru>

<http://www.fotuva.org>

<http://efir.kyzyl.ru>

ÖZGEÇMİŞ

29.11.1981'de Kastamonu'nun İnebolu ilçesinde doğdu. İlkokulu, İnebolu Atatürk İlköğretim Okulu'nda tamamladı. İnebolu Ortaokulu'nu ve İnebolu Lisesi'ni bitirdi. 2005'te Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden mezun oldu. 2006-2007 yıllarında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Tezsiz Yüksek Lisans programını bitirdi. 2008-2009 Eğitim-Öğretim yıllarında Kırgızistan'ın Celalabat şehrindeki İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde öğretim görevlisi olarak çalıştı. 2009 yılında Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nde Türkçe Okutmanı olarak göreve başladı. Halen bu görevini sürdürmektedir.

Уя-малы азырап-тыр,
Ажы-төлүч төрүн,
Ак малы өстүрүч-түр.
Оюп оя, чигиң чире
Чурттап, төөгүзөп³⁰, дөгөрлөп
Барып-тыр оо!

Хаан-Төгүлдүр

Хаан-Төгүлдүр

аа. Хаан-Төгүлдүр деген эрес эр-даа пораан чүвөң иргини.
Ортаа дилти эжелеп төрөөн,
Ооргазыңч чүзү чок,
Ээгизиниң тоону чок,
Эргелиң Кап-Хурең агытың-даа эр чүвөң иргини.
Чаа. баарыңың өдү дег,
Карааның шоо дег
Ангыр-Чечен думалың-даа чүвөң иргини.
Хаан-Төгүлдүр үш алаңың дужулдан бээр
Арып-дагың келген,
Арзайтыңың кырында
Арып-Шеер ояаалың-даа чүвөң иргини.
Бир эрген Хаан-Төгүлдүр
Он үш харды думазың
Кыйсырың-даа ортаң чүвөң иргини.
Он үш харды Ангыр-Чечен думазың
Кылаштаң-даа келген чүвөң иргини.
— Чээ, думам, алаңың алаңың дужулдан бээр
Дагың келген Арып-Шеер ояаалыңың думазың,
Ара-алабатыңы он муң чедир

Хаалдырып, чыылдырып аар-дыр — деп,
Чугаалап орган Хаан-Төгүлдүр чүвөң иргин.
— Чаа, сен ара-албатыны чыып-бөлүп алгаш,
Арыын-Шевэр овааны барып дагы.
Мен барып башкы чүктө
Демпр-Курлуг хааның боду бүткөң
Тойлу-Будук дайгыңаның
Чарышка салыр аьдының,
Хүрөшке салыр мөгелериниң
Дыпып тулуп берип бараан болуйп — деп орган
Хаан-Төгүлдүр чүвөң иргин.
— Чээ, чарышка мунар аьт дыны тулар кижип,
Адыгыңны огуң дажыыр кижип,
Мээң акым Хаан-Төгүлдүр сен боор сен бе?
Чарышка аьт-мөгө чызап мунар аьт
Хаан-Төгүлдүрүң оорга-мойнуңуң чүзү чок,
Эгизиниң тоону чок.
Арта-Хүрөң болур боор бе, акым? — деп орган
Ангыр-Чечен думмазы чүвөң иргин.
Чээ, Хаан-Төгүлдүр:
— Мен ынаар ыяан-ла баар ужурлуг мен.
Амытаның мага-хөлүн көөр мен — дээш,
Аьт караа дег өшпөс мөңгүн чулаңы?
Мөңгүн аптыра иштиңге суккаш,
Алды кестиг алдын эртинө окту эткеш,
Сыргык бажыңга шаныч бергеш,
Тос кестиг алдын-ала окту
Хомдуз кырыңга эткеш,
Салып берип-даа турган
Хаан-Төгүлдүр-даа чүвөң иргин.
— Тос кестиг алдын-ала огуң
Бо үдө бодум чаяным,
Келир үдө ксжиң-буян огу — деп турган-дыр эвесиң.
Алды кестиг алдын-ала ок,
Бо үдө ала-незиниң чаламазы,
Келир үдө өлгөн кижиниң
Салам огу болур ок чүвө — деп
Мындыг чугаалап орган чүвөң иргин.
— Алды кестиг алдын-ала ок,
Тос кестиг алдын-ала ок
Ортузундан дорт сынар болза,
Эки акың мени өлгөн деп бил,
Бир эвсс онча-менди турар болза,
Эки акың онча-менди чоруур деп бил,
Бир эвсс алды кестиг алдын-ала,

Тос кестиг алдын-ала октарның
Чүү ыралы бээр болза,
Эки акың Хаан-Төгүлдүр
Боражып, чудажып чораап деп бил.
Чаа, Хаан-Төгүлдүр ооргада чүс чок,
Эгизиниң тоону чок
Эргелиг Каң-Хүрөң аьдын
Тудуп ал-даа турган чүвөң иргин.
Эки айның эгезинде,
Эки хүннүң эгезинде,
Эки идик-хевин кеткеш.
Аьттанып үнүн-даа турган чүвөң иргин.
Бир хемни кечип,
Бир артты ажып чорда,
Хаан-Төгүлдүрүң ай, хүннүң херелни дуглап турар
Хаан-Херети куш аьдын-даа теп каа дег,
Бодун-даа теп каа дег,
Дээрбедеп турган чүвөң иргин.
— Чоң хораның кулугурул!
Өкү-баларың үжө адангың! — дээш,
Хаан-Төгүлдүр ок, чазын кезениң
Турган чүвөң иргин.
— Чаа, аргалагар, чугаалажып, хөөрөжин көрээли — деп,
Хаан-Херети куш чугаалап келген
Мээңдыг чүвөң иргин.
— Чаа, аал-чуртун кайдал,
Адың-шалаң кымыл?
Кайын үнгөн сен,
Кайы сунуп чедериң ол? — деп,
Хаан-Херети куш айтырып турган чүвөң иргин.
— Мей болза чиге ортаакы дшти эжелей төрөөң.
Хаан-Төгүлдүр деп,
Он үш харлыг Ангыр-Чечен думмалыг,
Оорганың чүзү чок,
Тоонунуң чүзү чок,
Каң-Хүрөң аьттыг кижип мен.
Барымы башкы чүктө Демпр-Курлуг хааның
Туддан ак дштиг,
Чунгу' дег кызыл шырайлыг
Тойлу-Будук дайгыңага
Адаан-мөөрей, адыг-чарыш боор дээш.
Ызаар бар чыдыр мен — деп орган чүвөң иргин
— Чээ, чүгө менче ок-кес тырттыңдым, огулум? — деп
Турган чүвөң иргин.
— Сялер башгайыңда аьдымы теп каа дег,
Болумну теп каа дег,

Чүгө эврилип-чанырын турдуңар? — деп олурган
Хаан-Төгүлдүр чүвөң иргин.
— Чээ, эки эрлини көөр дээш,
Ынчалп турдум, оглум — деп
Турган чүвөң иргин.
— Чээ, «Иениң оглу ийн дең болур,
Аданың оглу агыр-дагыр болур»
Деп чүвө ол-дур — деп
Чугаалап турган Хаан-Төгүлдүр чүвөң иргин.
— Чээ, эрте болза эрте апарган мен,
Кежээ болза орай апарган мен,
Назын хемчээлим чеде берген кижжи мен.
Өлүп чыдар ада-неңче
Ынчалп сөглөп чегкей менде — деп,
Хаан-Херети куш чугаалап орган чүвөң иргин.
Чээ, бирээзи барып башкы чүкчө чоруп каан.
Бирээзи мида олуруп калган
Мындагы чүвөң иргин.
Чээ, ол чоруп орага,
Эки аьды Каң-Хүрөң тура дүжүп
Турган чүвөң иргин.
— Чаа, Демир-Курлуг хаанын
Оруунуң доскуулу чүс сес азыгы
Каң болат буураны канчап эртер сен?
Аьдын-даа өлүр чадавас,
Бодун-даа өлүр чадавас — деп
Турган чүвөң иргин.
— Чаа, кижжи азыраан актыг-дүктүг мал болза,
Бодум билгей мен аан, эки аьдым, — деп
Турган Хаан-Төгүлдүр чүвөң иргин.
— Чээ, чоруву-ла орага,
Чамбы-дипти ээлээн
Дүдүскетиг кара-көк таңды турган-дыр.
Чүс сес азын кангыраткан,
Дээр ышкаш кылдыр кангырадыр-кеңиредир,
Азыг-дижин шалып турган буура чүвөң иргин.
Эки аьдын так кылдыр кастааш,
Дага кылдыр сооткаш,
Ийи чеңин төжүнгө ораагаш,
Алдын допуржак кымчызын туткаш,
Уткуп кыштап каан эр чүвөң иргин.
Чээ, допуржак кымчызын
Буураның аксынче кагый иткеш,
Бир холу-биле буураның чаагындан туткаш,
Бир холу-биле буураның кулаандан туткаш,

Буураның мойнуу хемче анай дег
Кырс кылдыр сый тыргыш турган чүвөң иргин.
Чээ, бууразын өлүргөш,
Үш хемин кижип,
Үш артты ажын
Чоруву-ла калган чүвөң иргин.
Эки-ле аьды тура дүжүп,
Чугаалап туруп турган-дыр эвесне:
— Чээ, Хаан-Төгүлдүр,
Демир-Курлуг хаанын орук доскуулу
Кожагар-Сарыг аьттыг
Кошкулдай-Мерген мөгени
Канчап эртер сен?
Өлбөөң болуң өлүр-даа чадавас,
Өшпөөң одуң өжөр-даа чадавас — деп
Турган Каң-Хүрөң чүвөң иргин.
— Ие оглу ийн дең,
Ада оглу агыр-дагыр чүвө ыйнаан.
Көржүн-ле көргөй-ле бис, аьдым — деп
Турган Хаан-Төгүлдүр чүвөң иргин.
Ийи хемин кижип,
Ийи артты ашкаш, хап олурарга,
Мурунда Кожагар-Сарыг аьт көстүп келген.
Оок таңында узун кара оорга дег эр
Ооргалап удуп чыткан чүвөң иргин.
— Чээ, орук кижиге саат апаар,
Олут кижиге чугаа апаар чүвөңи бс? — дээш,
Ойзу-кыйзы чортуп бар чыткан эр чүвөң иргин.
Кожагар-Сарыг аьт диргетейдир силгиленгеш,
Черин сиргетейдир деспегилептерге,
Удуп чыткан эр аңгарлып
Туруп келген чүвөң иргин.
Кожагар-Сарыг аьдын муна капкаш,
Уткуй халын кээп:
— Чүгө кижжи оюн-кыйып эртип чыдар чүвө сен?
Сени эрттирикеш, Демир-Курлуг хаанга
Чүңү сөглээр мси? — деп,
Чөп-буруу чокка мону сөглээн чүвөң иргин.
— Чорук чораан кижини өлүргөш,
Чүңү алыр сен?
Бо бүткөн Тойлу-Будукту олчалап алгаш,
Келиримге, ам олчалап-үнтөп
Турбас сен бс? — деп харылап
Турган эр чүвөң иргин.

— Дoшкун кapa чaн, aзaр-бaжып сaдaнaн⁸ xaa.
Эки аьдыч — эргелиг Кап-Хүрөц аьдыч-дач.
Олча болбас чүвө бө, эжим? — деп
Мону сөглөп турган эр чүвөзи иргин.
— Чээ, болбас-ла апарган.
Деспес-ле апарган кижидир сен.
Ырман сынмазын, чажыч чанмазын
Бодуңу бодуң бил,
Мойнуңу бажың бил — деп
Харылап турган Хаан-Төгүлдүр чүвөц иргин.
Шыяан ам, ил аьдын кастагылааш,
Даш кылдыр баглааш,
Дага кылдыр сооткаш,
Сезен буур кежи серини чагай содак-шудагарны
Иштывден ыгый-дыгый кеткен,
Тозан буур кежи дошулуур чагай содак-шудаан
Даштындан ыгый-дыгый кеттинген,
Илн толудан эши-денн кэи турган
Эрлер чүвөц иргин.
Бир девиржип келген,
Буганын хыйыртажыры-биле хыйыртажын,
Диттинчип чадап эртин,
Илн улай девип келген,
Буураның чөвзөлежирн-биле чөвзөложип
Эртин турган,
Үш улай девип келген,
Хартыганың кашагайы-биле,
Эзирниң шүүргези-биле
Кап-шак кылдыр сегиржип ап
Турган чүвөц иргин эвесле.
Шыяан ам.
Илн эр сегиржип алгаш,
Бир айның үжен хонукта
Доктаамал чок тутчуп туруп-тур эвесле оң,
Үш айның тозан хонукта тутчуп келирде,
Алды оранның арагай-хоратай⁸
Күрт-кымсыкаяа чыгып,
Үстүү ораннын үвүр-чивир кужу чыгып келпрге,
Хаан-Төгүлдүр Кошкулдай-Мерген мөгөннц
Чаран аразындан туткаш,
Челен бир долгандыр чинскип-кинскип.
Ышкына салып дүжүргөп турган чүвөц иргин.
Илн аьттын соон орта
Час ойтур барып дүжүргөп,
Белмиден мунуп алгаш:

— Өлүрге эки бө, өзөрге эки бө? — деп
Айгырып олурган Хаан-Төгүлдүр чүвөц иргин.
— Өлүрге эки чүвө чүү боор,
Өзөр-төрүүрү дег эки чүвө кайда боор,
Хаан чарды күүседип чораан кижн
Ам канчаар — деп харылап
Чыткан чүвөц иргин.
Ылча дээр орта Кошкулдай-Мергенинц
Боскун одура кезип кааш:
— Чаа, эки аьды болуңда,
Эңип диргизип ал.
Диргизип ал шыдавамызда,
Кел чыда ап алыр мен.
Диргизип ал шыдамызда,
Моон соңгаар баскан илмн бисайн,
Мээң чораан черимге чорбайн
Чоруур силер — дээш, чоруй барган.
Шыяан ам, Хаан-Төгүлдүр
Барыан-башкы чүгүнчө хан-ла каан.
Ол каккаш, Демир-Курлуг хаанның
Күрүсүнү кыдынга хап чедип келгеш,
Ак салдыг ашакка уккурашкан, чугаалажырга,
Демир-Курлуг хаанның албатызы ашак болган.
— Чаа, ашак, Демир-Курлуг хаанның
Боду бүткен Тойлу-Будук даңгылазы
Кандыг орду-шилде саадап олурарып,
Менээ айтып берип көр! — дээш.
— Ээ, ону кижиге чугаалап болбас,
Бир эвес ону чугаалаптар болза,
Ону чугаалаар кижиниң
Адын ададып, арын тандып келпир
Беш чуратачы⁸ бар.
Ылчанга аргыктыг алды моюн⁸ кырынга
Донга баш турбас апаар-дыр — деп,
Ак баштыг ашак мону сөглээш.
— Чаа, ашак, ону чугаалаптыс болуңда,
Мал ыды, кижн ыды четишс чер-дир,
Өлүр апаар сен — деп чугаалап туруп
Турган чүвөц иргин.
— Чаа, оглум, кижиниң тыны алдын чүвө болгай:
Бир эвесс менн чугааламын деп күзөүр болуңда,
Бир шой паш, бир хола паш суг,
Хола бүрээ, чөс бүрээ¹⁰, бүлгээр!¹¹
Тып эккел, оглум — деп ашак,
Чугаалап турган чүвөц иргин.
Чээ, ол даңны атсы бир шой паш,

Бүлгээр, бир хола паш суг,
Бир хола бүрээ, бир чes бүрээ тып эккеп
Турган чүвек иргин.
Чаа, шой паш, хола паш, бүлгээр,
Бир хола, бир чes бүрээни эккээрге,
Шой пажыч тиккеш, ашак
Шой паштың иштинге олуруп алгаш,
Кырынга бүлгээр олуруруп ап турган чүвек иргин.
Чээ, бүлгээрниң кырынга хола пашты салгаш,
Хола паштың кырынга суг кудуп
Турган чүвек иргин.
— Чээ, олгум, менээ чes бүрээни аас кылып бер,
Хола бүрээни дамчыштыр сымырагып көрсөй — деп
Туруп-тур эвеспе.
Хола бүрээни шорга кылып-даа турган чүвек иргин.
Хола бүрээни дамчыштыр:
— Чүс сес кэзгит шил бажының эң кырында
Тос кэзгит алдын шил бажының иштинде олуруп — деп
Сымырагып олуруп чүвек иргин.
Чаа, чүү боор, ол ашақтың шой паш,
Хола паш, бүлгээр, доскаарын,
Чес бүрээни, хола бүрээни
Алгап-алгап черлеринге
Аппарып берген-даа чүвек иргин.
Чаа, Эргелиң Каң-Хүрөң аядын
Ооргалың чедип керттик таңгылың
Хүрөң чааа кылдыр хуулдуруп,
Боду кара быды хаакка халып чоруур,
Ой быды орукка халып чоруур,
Кидис хевенектиң, ириңниң карактыг
Оол бооп хуулуп ап турган чүвек иргин.
Тос керттик таагылыг хүрөң чаваазын
Демир-Курлуг хаанның демир баглаажында
Конгулуур ыдыктыг бора аъттың чанынга
Өл доң-биле өлүр баглааш,
Чүс сес кэзгит бажының чадазып
Чангыстап базып үнгеш,
Оон кырында тос кэзгит алдып шил бажыңга
Кире бээрге, дүне-даа хүндүс-даа дег,
Хүндүс-даа дүне дег,
Алдын даңгына тос кэзгит олбук кырында үдүп чыткан.
Боду бүткөн Тойлу-Будук даңгынаның хойнунче
Кастыыдан хан дырылаан,
Караандан ириң дырылаан
Багай оол кирип барып чыдып ап-тыр эвеспе.

Даңгына оттуп кээрге,
Хойнууда ой быды орукка төгүлгөс,
Кара быды хаакка халышкан
Багай оол чыдарың, лөрүчүл-көтээрээң¹² уу-биле
Чыдып-ла алган чүвек иргин.
Демир-Курлуг хаан эртен туруп кээрге,
Конгулуур ыдыктыг бора аъттың чанында
Ооргалыг тос керттик,
Таагылыг хүрөң чааа баглап каан,
Бора аътты үзө тевер чедө берген турган.
«Хаан аядындан өске аът баглавас
Уяан баглаашта¹³ ооргалыг тос керттик,
Таагылыг хүрөң чаваазы кым баглаан?» — Дээш,
Барып салыптар дээрге,
Өл доң-биле өлүр баглап каан,
Чештинмес болган чүвек иргин.
— Чө, чүү кижип баглаан,
Чалаан ишчинир кыдатты экселдер,
Ишчиндер чүвө үгер-тергени¹⁴ алгаш,
Чалап келдер — деп чарлык болган.
Чээ, үгер-тергени сөөрткөн,
Чалаан ишчинир кыдатты
Сөөртүп эккелп турган чүвези иргин.
Ооргалыг чедип ирик чаваазы
Чаңгыс долгандыр кылаштааш,
Чалаан ишчинир кыдат:
— Чинге соңгу чүктү, ортаакы динти эжелей төрөөн
Хаан-Төгүлдүрнүң Каң-Хүрөңниң
Түрүзү дег түрү-ле-дир — деп
Турган кыдат чүвек иргин.
Ол ыччап турда:
«Тойлу-Будук даңгынаның
Хойнууда, кастыында хан дырылаан,
Караандан ириң дырылаан,
Кидис хевенектиг оол үдүп чыткан» — деп
Чугаа даңгалган чүвек иргин.
— Чээ, уруг-дарыгың хону бе,
Хая-даштың чаңгызы бе?
Беш чуратачы чүпү билип,
Чүпү дүлөп турганшар, эккелдер! — деп
Турган хаан чүвек иргин.
Беш чуратачымы аът маңы-биле эккелп
Турган чүвек иргин.
Беш чуратачы чуратайың
Тыргып эгелээп чүвек иргин.
Чээ, беш чуратачы:
7 Д. Чоң-Байбөк хаан

— Шой белдиг, ыяш хөрөктүг, хола баштыг,
Суг мээлиг, чсс аастыг кижн чугаалаан — деп
Чурагайлап турган чүвөң иргин.
— Чээ, силерниң ооңардан меге чүвө чок:
Шой белдиг, ыяш хөрөктүг, хола баштыг,
Суг мээлиг, чсс аастыг кижн
Каяа турар чүвөл? — деп,
Беш чурагачыны хаан буруу шаап,
Хөрөктөп турган-даа чүвөң иргин.
— Шокар саазын-биле кижн мегелен турар
Кулугурлар! — дээш, беш чурагачыны
Тырткан чурагайын алгаш,
Төрө далайже¹⁶ киир октадылтарга,
Ол тырткан чурагайының шынарынга
Төрө далай савазын ажа халып,
Чалгып чыткан чүвөң иргин.
— Че, кандыг аайлыг чүвө алаалды,
Сси барып көр — дээш,
Демир-Курлуг хаан Узун-Сарыг мөгөзүн
Чүс сес каът бажың кырыңче үндүргөн.
Тос каът алдын ишл бажыңны
Дөрт каъдының иштинден кирип,
Беш каъдының даңгылдан кирип түрдө,
Узун-Сарыг мөгөңнүң анай өкпези
Аксындаң уштуруп, чаптан турар апаарга,
Шыдашайы: — Чадаң кагдым — деп,
Делир кээп турган чүвөң иргин.
Болу бүткөп Тойлу-Булук даңгына болза
Дээрлерниң Демир-Мөгөснүң
Эртен болза эртен,
Көжөө болза көжөө көдүрөр четкеш,
Далай болган аргазын ижиртип,
Таңды болган эъдин чиртип,
Дөрт хэрээн бүдүрүп алган
Кадайы чүвөң иргин.
Демир-Мөгө Тенек-Сарыг мөгөзүн:
— «Сен барып көр» — дээш, чорударга,
Беш каъдын эрткеш,
Дөрт каъдының даштыңдан делир чедип келген
— Чээ, нелээн барып көрээли — дээш,
Демир-Курлуг хаан Демир-оол мөгө күдээзин
Эдертип алгаш пелээ кирген чүвөң иргин.
Ийи катышка кире бээрге,
Тойлу-Булук даңгынаың хойнунда
Ой быды орукка төгүлгөн,
Кара быды хаакка халышкан,

Кастыңдан хапы дырылаан,
Караандан ириң дырылаан
Багай оол серте чок
Хаарыктап чыткан чүвөң иргин.
— Кижиниң дөрт хэрээн бүдүрүп ап,
Алыр-бээриниң кырында кадайыны
Хойнунда чыдар чүү мындыг
Сугнун сукоаа, черини чексээ чүвө ссиг? — дээш,
Оолдун билээден алган,
Тургузу шелип кээрге:
— Удаан кижн удутпас,
Чыткан кижн чыттырбас,
Кижн ишти-баары кырлап турар! — дээш,
Азыргаш, дүктүрөргө, хүрең чаваа
Чүс сес каът бажыны базарга,
Аксынга барып дүжүп турган чүвөң иргин.
Удаткан-дудеткен чок-ла:
— Удаан кижн удутпас,
Удаан кижиниң иштин дырбактап,
Дүндүрөдүн турар! — дээш,
Азырып үндүрөр өртө,
Хүрең чаваа ушта халлаан,
Тос каът шил бажыны
Чара-буза дөггөн, бозага аксынга
Барып дүшкөн чүвөң иргин.
— Чээ, эмни эрттир удудум бе? — дээш,
Тура халып келирге,
Хаан-Төгүлдүр боду бооп хуулуп турган чүвөң иргин.
Чаа, Демир-Курлуг хаан,
Дээрлерниң Демир-оол мөгө:
— Хаан-Төгүлдүр пар эжиңке¹⁶ сыңмас,
Дай аът угбас эр деп чүү ийик,
Ону эъттеп, шайла! — деп келдирткеш,
Хевир шинчээн көрзө, кандыгыл? — деп,
Сүмележип турганнар чүвөң иргин.
Чич шайны хайыңдыргаш,
Чаглыг эътти дүлдүргөш:
— Эки эш, эъттөңөр, шайлаңар! — дээш,
Ийи хаа чүгүртүп турганнар чүвөң иргин.
Биез ийи хаа барып сөглөөргө,
Ам идик-хевин кеттингеш,
Үжөн кулаш кара илдини¹⁷ азынгаш,
Чоруп турган Хаан-Төгүлдүр чүвөң иргин.
Хаанның орду-шилнге келгештиң,
Хааның өөңгө кирип турган чүвөң иргин.

Хаанның өөнүн эжинге сыңышпай,
 Хаанның өөнүн эжини
 Ужен кулаш кара илди селемези-биле
 Чара-чире чүткүп турган чүвөң иргин.
 Чээ, доң черин довуң чедир,
 Кадыг черин кажык чедир чара баскаш,
 Хаанга бараалган турган эр чүвөң иргин.
 Аыт бажы алдын хөөргезини⁸ уштул,
 Сунуп таакпылаарга:
 — Чээ, оглум, сээң таакпың тыртар хамаанчок,
 Дөрт көзүрүм углу бээр чазыл тур.
 Хончуг аар азар эт чүвө-дир! — деп
 Дедир сунуп турган.
 Хөөргезин дедир алган,
 Чанында олурган Демир-Мөгөгө сунарга:
 — Чаа, эжим, сээң таакпың тыртар хамаанчок,
 Ышкынып дүжүрер чедирин тур мен! — деп,
 Дедир сунган.
 Демир-Курулуг хаан биле Демир-оол
 Бөрү бажы дөг мөңүүп хөөргөлөрүн
 Карыштыр сунарга, ийн хөөргөнн
 Ийн салаазыптың ыразынга кыскаш,
 Ажык чок сезикке тыртып, сунуп
 Турган чүвөң иргин.
 Шылан ам, Хаан-Төгүлдүр
 Чин шайын ишкеш,
 Чагыг эдин чигеш,
 Олуруп-даа турган эр чүвөң иргин
 — Чээ, танды дег эдим чирткен,
 Далай дег суумну ижирткен,
 Тойлу-Будук дагынамны
 Сенээ кайбын бээр мен, эжим! — деп
 Орган Демир-оол мөгө чүвөң-даа иргин.
 — Чаа, черинч ырайдан
 Сунуп-адап келген мен-лаа,
 Тойлу-Будук дагынамны
 Сээ-даа кайын бээр мен — деп
 Олурган Хаан-Төгүлдүр чүвөң иргин.
 Чаа, хаан олурган:
 — Анык улус-тур силер, оолдарым.
 Ынчанмас чоор.
 Ийн эр аразында адаан-мөөрсөй,
 Адыш-чарыш кылгаш,
 Кайы тилээниңер Тойлу-Будук дагынамны
 Алыр-дыр — деп олурган чүвөң иргин.

— Чаа, ыңдыг чүвө болза,
 Хаан чарлындан чөртүчүү⁸ ужур бар эвес,
 Адаан-мөөрсөй, адыш-чарыштан
 Кылыр апзар улус-тур билс — деп
 Олурган Демир-оол мөгө чүвөң иргин.
 — Мен сес даяктыг Белдер-Ала аыт,
 Дээр өңүг Көк-Бора аыт,
 Чеден шокар аыт,
 Мындыг аыттарын чарышка салыр мен — деп
 База чугаалап орган Демир-оол мөгө чүвөң иргин.
 — Чээ, эжим, сеп аыттың салырында
 Мен ылым салыр эвес мен.
 Ооргазының чүзү чок,
 Ээлэниң тоону чок,
 Эргелиг Каң-Хүрөң аыдымны
 Салыр мен — деп орган
 Хаан-Төгүлдүр чүвөң иргин.
 Чээ, Демир-оол мөгө:
 — Дээр өңүг Көк-Бора аытты,
 Сес даяктыг Белдер-Ала аытты,
 Чеден шокар аытты бадырыңар! — деп
 Дээрлеринч ийн хаа каксын турган чүвөң иргин.
 Чаа, ийн хаа чедө бергеш,
 Дээр өңүг Көк-Бора аытты,
 Сес даяктыг Белдер-Ала аытты,
 Чеден шокар аытты бадырып тургашар иргин.
 — Чаа, Хаан-Төгүлдүр, чайын-кыжын доңмас
 Соок кара сугларны
 Мээң ээн эдимчс күдүп тургаш соот — деп
 Турган эргелиг Каң-Хүрөң аыт чүвөң иргин.
 — Чаа, мен кашлык солалаң турар шаамда,
 Ужен үш дээрнин черинге
 Улуг данчык⁸ болган.
 Анаа сес лаванның
 Белдер-Ала аыт-биле ынчаарда
 Бир таварышкан мен.
 Анаа Белдер-Ала аыт
 Бир дугаарында келген.
 Мен ооң соондан кудурук ызырты
 Келген мен — деп турган
 Каң-Хүрөң чүвөң иргин.
 — Чаа, аыттың чарыжын болуп мунар сеп бе,
 Кижиге мултурар сеп бе, Хаан Төгүлдүр? — деп
 Орган Демир-оол мөгө чүвөң иргин.

— Бодуц мацнан кел дээй меп,
 Бош мал мацнан келди дээй силер,
 Бодум мунгай меп,
 Хаан-Төгүлдүр илби-шидин-биле
 Эрттирип келди дээй силер.
 Хаан катым, мээң багай адым
 Бажын мунар кижиден хайырлап көрүңер — деп
 Олурган Хаан-Төгүлдүр чүвөң иргин.
 — Бо мулуп чораай эң — деп
 Паштанчы кара кыдадыңче
 Айтып орган хаан чүвөң иргин.
 — Ийи холунда паш туткуужу карарып калган
 Бо күжүр мээң эргелиң хүңч адымның
 Мацнып кайып шыдаар — деп орган
 Хаан-Төгүлдүр чүвөң иргин.
 Хаан-даа сөс, харызын бербейи
 Ында дуйбус олуруп берген чүвөң иргин.
 Шыяан ам,
 Ийи эр ыңай-бээр кылаштажын
 Чоруп турган чүвези иргин.
 Улус хозай бээр аразында
 Боду бүткөн Тойлу-Будук даңгыла
 Ада-незиниң өөңгө кире чүгүрүп кээп
 Турган чүвөң иргин.
 — Чээ, авай, ачай.
 Кижин төлү каяа-даа чоруур,
 Куш үрелиңи каяа-даа ужал-ла болгай.
 Хаан-Төгүлдүрүң чаңгыс адымның
 Чарыжын мунар кижин
 Бо беглиң кожуң иштинде
 Чок болур чүвө бе? — деп
 Айтырып турган уруг иргин.
 — Чээ, дөспөң, болбаан күлүгүр,
 Чоруксааш, барыксааш шыдамайың түр сеп бе? — деп
 Урууң кончуп олурган жаан иргин.
 — Чаа, кижин болганга кижин айтыр, кулугүр.
 Сээң аскырларга чарып берген
 Эмдик кызырааң элес-тир меп.
 Дыка мыңан кезжээлээр болуңза,
 Пажыңның үстүг кара чүлгүүжүңдөн өрү
 Чүвө өрттнрбайың көжүрүп
 Чоруй баар кижин ол энеспе, Хаан-Төгүлдүр — дээш,
 Чана кылаштай берген уруг чүвөң иргин.
 Боду бүткөн Тойлу-Будук чана берген,
 Чанында бижик бижип олурар
 Бижээчпиз уругга:

— Хаан-Төгүлдүрүң адымның чарыжын
 Мулуп көөр сеп бе? — деп айтырган.
 Шыяан ам,
 Бижээчн даңгыла оон Хаан-Төгүлдүрге
 Мацның чеде бергенш,
 — Чаа, силериниң адымнар бажын
 Мен мунар кижин-дир мен,
 Адыңдарың айгың-байбызың чүл,
 Аажы-чаны чүл?
 Чугаалаң берип көр — деп турган
 Уруг чүвөң иргин энеспе.
 — Чээ, мээң адымның чаңын кижин билбес,
 Боду билер чүвө, думма — деп
 Олурган чүвөң иргин.
 Уруг чана берген чүвези-даа иргин.
 Хаан-Төгүлдүрүң олурган өөңгө
 Дорзуундан тонуг,
 Довуундан эдиктиң.
 Сол кылаштап келген чүвөң иргин.
 Чээ, оол Хаан-Төгүлдүрүң
 Амыр-мендизин айтырып,
 Бараалган турган чүвези иргин.
 — Чаа, акым, чай боорга,
 Бо чоннуң божа-хойтпаан дилеп ижер,
 Кыш болурга,
 Ыдза-дөдөзүң колдунан ижер кижин меп.
 Силерин мында келген деп дыңааң, келдим.
 Чаңгыжаның адымнар эң,
 Бодугар алжымза, кандыг ирги? — деп
 Айтырып турган чүвөң иргин.
 — Чээ, чаңгыс кижиге карак кайда боор,
 Чадаг кижиге аят кайда боор,
 Харын болгай-ла! — дээш,
 Хөңөктө шайын кудун берип
 Орган чүвөң иргин.
 — Хаан биле Демпир-оол мөгө
 Мени кара-бора болээр эвес,
 Чуну чугаалажыр эвес,
 Мен барып көрүп-дынап келийи — дээш,
 Чоруп турган оол чүвөң иргин.
 Оол челип келгенш:
 — Чаңгыс бодунга үш чүс алдан мөгөң
 Салып, могадып-шыламып алган,
 Алак соонда бодум тутчуп көрейи деп олур, акым — дээш.
 — Чаа, кижин чугаалажып тапжар,
 Мал киштежиң таныжар чүвө болгай.

Адын-шолан кым деп кижип боор сен, дукмам? — деп
Орган Хаан-Төгүлдүр чүвөң иргин.
— Бо хаан албатызы
Бокуштай-Хөө деп кижип мен, акым — деп
Одурган оол чүвөң иргин.
Ыкчап олуурда, иби хаа маңнажып келгеншиң
— Ам даарта аът чарыкы болур,
Адышы, кижини белесте! — дижип
Турган-дыр эвес.
Хаан-Төгүлдүр бижик бижээш.
«Ам даарта аът чарыкы болур деп баады,
Чанында уругну дөгертини түр деп
Сөг-леп көр» — деп, Тойлу-Будук даңгынаж
Сөзүн берип турган чүвөң иргин.
Биез бижикти көргөш.
Тойлу-Будук адар даңгы атсы
Чигир-чимзин, боова-боорзаан
Быжырып турган чүвөң иргин эвесле.
— Чаа, азар дээрниц хорган дайзын шивиникинери
Кандыг-лаа онуг-овузуңууг боорун чадапас,
Оваарып, кичээни чорур сен.
«Боова, боорзак ма, чир» — дижип келир эвесле,
«Силерниц кара-бора боова, боорзаанар чигир хамалчык,
Тойлу-Будукту боова-боорзаан чигир
Төтнөйи чор мен, эңтер!» — деп
Чагып, сөг-леп турган Тойлу-Будук даңгыла чүвөң иргин.
Чаа, даң сарынында:
— Аът чарыкы чорур деп баянда,
Адың эксел, Хаан-Төгүлдүр! — деп
Ыят-дааш-даа кээш турган чүвөң иргин.
Көк-Хүрешиң алгаштың,
Демги даңгына уругта адың
Чедип алгаш, чүгүрүп чед берген чүвөң иргин.
Чээ, Тойлу-Будуктук быжырып каап
Боова-боорзаан, чигир-чимзин
Арттынып-ла турган уруг чүвөң иргин.
Аът чарыкы болган черге келирге,
Хаанниц түмөн хоолук аразындан
Бора-Калчан ирттерин кижип бүрүзүңге
Хүнезин кылып берип турган.
Демпр-оол мөгө чүвөң иргин.
— Чээ, ол улус шупту хүнезинниг-дыр.
Мен хүнезин чок калчаар мен, акым? — деп
Турган даңгына уруг чүвөң иргин.
— Чээ, мен турумда ажыраар боор бе, дукмам? — дээш,
Хаанниц Саян-Дайшың даанда

Сая-түмөн шектин аразындан
Дошкун кара шарына ойлолып келген,
Хүнезна кылгаш, бүлүнү-биле
Көк-Хүреңге артылдырып берип-тир эвесле.
— Чаа, чер аразы ырак болдур эвесле, дукмам,
Чеди айлыктыг черден салыр — деп
Чагып турган эр чүвөң иргин.
Бир ай он беш хонукта чорун келген
Улус чүвөң иргин.
— Чээ, чигир-чимистен, боова-боорзаактын
Чивес сен бе, даңгына? — деп
Белдер-Ала аытты мулган
Шивиникин чугаалап турган чүвөң иргин.
— Силерниц кара-бора чигир-чимис,
Боова-боорзаанар хамалчык,
Тойлу-Будук даңгынаж
Чигир-чимис, боова-боорзаан чигир
Төтнөйи чор мен, эңтер! — деп
Чораан уруг чүвөң иргин.
— Чаа, эңтер, чер аразы ырак черге
Кижиниң чангыс адының кур-чилин үстү бээр,
Кулуп адың ара бээр,
Хүн бүрү мынчан чорбас мен — дээш,
Көк-Хүрешиң аыттайыр таллык чырың
Азыг дин чийнээр,
Адыңгы чарыкы чодазын
Кажык, сөөк чайнады кара шаанкаш,
Конаш ыңай болган уругнуң
Соонда доозуну даш долу дүжүн,
Дуруңда доозуну кызыл тумаш дүжүн чорун олурган.
Уруг аыт салыр черге
Улушту чеди айлык муриан чед берген,
Көк-Хүрешиң так кылдыр баглааш,
Дага кылдыр сооткаш,
Дошкун кара шарының адың
Дүн-хүн чокка уладуртун чиг ап
Турган чүвөң иргин.
Соонда улузу тос хонгаш чедин келирге,
Уруг дошкун кара шарының адың
Доозазын уладуртун чиг алган
Турган чүвөң иргин.
— Кара дээрниц адынып адың
Нандип шыдапас улус
Адынар, каткашлар бажып соктап,
Аыт бажы мулуп келген силер бе?

Кара черниц кара кулк кижизн
Мен силерни манап олурбас мен — дээш,
Адының тынын чеже берген
Тойлу-Будук даңгына чүвөң иргин.
— Чээ, чер аразы ырак чүвө болгай.
Шалып-кашпагай аьштанып-чөмөнөп
Алыл — деп турган чүвөң иргин.
— Чээ, даңгына, мээң шуун-шурап маңаан
Маңым шыдаар ирги сен бе? — деп
Турган Кан-Хүрөң аьт чүвөң иргин.
— Силерниң маңыңар шыдавас кижн
Тойлу-Будук даңгынаан
Алдын сопарыңга кайчан
Бараан бооп чоруур деп бодаар силер, эки аьт — деп
Турган даңгына уруг чүвөң иргин.
Чаа, үстүү оранның улустары шалып-кашпагай
Аьттаный-чөмөнөп аьтн чүвөң иргин,
Алдыл оранның кижизи аьттаный-чөмөнөп аьтн
Шагда-ла манап турган чүвөң иргин.
Ам-на аьт-хөлдү кыштапдыргаш,
Чарыштырып-ла үндүргөннер чүвөң иргин.
Чээ, аьды-даа таныттынмас,
Кижизи-даа таныттынмас,
Дээрниң сылдызы черде буртулаан,
Черниң кара довураа дээринге тулуп турган чүвөң иргин.
Ийн айның алдан хонук черге бар чыгкаш,
Даңгына уруг шөксөп көрүң чоруурга,
Дээр өнүг Көк-Бора аьт-биле
Чеден-Шокар аьтгы эртип алган болган.
Сес даяктыг Белдер-Ала аьт
Ай чарты он беш хонуктун черипден
Саарып дөгөп бар чыдып-тыр эвөспө.
— Чээ, кадык балдырымдан
Қажык-сөөк кажараңадыр чара каккаш,
Қадык чырымны кулак дөзүңгө чедир, чара тырткаш,
Чүгөнниң узун дынын бодуңга үш ораагаш,
Мунгаш-дынын салгаш.
Ыдык челден туттунгаш, чыдыпкаш,
Амы-тынын кичээнип, туттунуп быжыглан! — деп
Турган Кан-Хүрөң аьт чүвөң-даа иргин.
— Мен Белдер-Алаңы эртер болзумза,
Хурагандай кара хонунуң
Кулургайыңга эртер боор мен
Ол барып эртеримде Белдер-Алаңың
Сес даваңың дөртүн кыргый тенкеш,
Арның чара тенкеш эртер мен.

Ооң чарыжың мунган шөпшкниң арның
Калчан-шылгн кылдыр шапкаш эртер сен, халак — деп
Чалгыч чораан Кан-Хүрөң чүвөң иргин.
Кан-Хүрөң аьтты көккөш салыптарга,
Чырта-тыртып шыргай арыг-даа динсү,
Чара каккас чалым-хая-даа дивес,
Ужу-базы-биле кинскиң оран чүвөң иргин.
Кан-Хүрөң Белдер-Алаңы он беш-ле минут иштиңде
Барып чедип турган чүвөң иргин.
Белдер-Ала аьт ол-бо саар дөгөзүн,
Эрттирери-даа чок чорун оран.
Хурагандай кара хонунуң кулургайың орта кээп,
Арай боорда кожаланың келген:
— Кара черниц кара кулк кижизиниң
Алды дөрт даваңың болур бе,
Дээрлерниң Белдер-Ала аьдының
Даваны сес болур бе? — дээш,
Белдер-Ала аьдының даваңың дөртүн
Кыргый теп каан,
Барып турган чүвөң иргин.
Даңгына уруг шөпшкниң арның
Кымчы-биле калган-кызыл кылдыр
Чара шапкаш, эртип турган-даа чүвөң иргин.
Чаа, Кан-Хүрөң ам кырындап ушкап кушка-даа
Четтирер арга чок.
Соордан ушкап кушка-даа
Четтирер арга чок,
Чоруву-ла оран чүвөң иргин.
Демир-Курулуг хааның оран-чуртувун
Қыдыг сагызын шынарладып кээп
Турган-даа чүвөң иргин.
Аьт чарыжы чедип кээр четкен дээш,
Демир-Курулуг хаан. Демир-оол мөгө банттан,
Бедик дагың бажыңдан бараан хараар дээш,
Чорун турган чүвөң иргин.
Чаа, аьт-даа Демир-Курулуг хааның
Алаңың иштиңге чедип келген.
Кан-Хүрөңниң ийн кара
Ийн чүктүң айы-хүнү дег чорун оран.
Даңгына уругнуң алгы-кышкызы
Муң кыстың алгы-кышкызыңга дед,
Кан-Хүрөңниң доозуну
Муң аьттың доозуну дег шинчилег
Чорун оран чүвөң иргин.

Чаа, Каа-Хүрөң Демир-Курдуг хаанын
Ала-муртуга, орду-шыгыс кыр
Малчап келген чүөсө иргин.
— Бир мөөрөй мээни болду, хаан катым — деп
Экинч эктиге, багайың бажыга
Мөңбөн калган Хаан-Төгүлдүр чүөсө иргин
— Бир мөөрөй сээни болганга ол-дур, алдум.
Үш чүс алдан мөгенин
Хүрежинге шүгдүч үгөш,
Демир-оол мөгени шүглүч үнөүңдө,
Ам ийн мөөрөйиң кырыга үгениң ол-дур — деп
Олурган хаан чүөсө иргин.
— Черн бөлүк-даа болза чурттуг,
Бөкпөк-даа болза малдыг кижиле болгай мей.
Дүргени херек — деп турган
Хаан-Төгүлдүр чүөсө иргин.
— Чээ, үш чүс алдан мөгениң хүрежин
Үш хун бир душтук-биле хүрешкей-ле сен — деп
Турган хаан чүөсө иргин.
Даартазында үш чүс алдан мөгениң хүрежин
Эгелеп сала берген.
Үш хун бир душтук дээн хүрешти Хаан-Төгүлдүр
Үш шак үжөн минут иштиңде
Үш чүс алдан мөгени
Чаңгыс черге чып каап турган чүөсө иргин.
— Чээ, чоруум далаш дээр кижиле чорду,
Ийн күдээни мөөрөйлөп ойнадып туруңар! — деп
Турган хаан-даа чүөсө иргин ийин.
Дээр оглу Демир-Мөгени шүл,
Даап экпел салырга.
Ийн эр хал-шак сегиржин алгаш,
Бир айның үжөн хонук,
Ийн айның алдан хонук тутучи турла,
Хаан-Төгүлдүр бир дап берген,
Сүңүр чап бажыңга чедир,
Ийн дап берген,
Эмиг кара чедир күдүктөн,
Үш дап берген.
Сүдөр төш бажыңга үлдүр күдүктөөш,
Көк дээрин хөк кылдыр,
Кара черин хак кылдыр
Дүжүрүп алган чүөсө иргин.
— Өлүрү эки бе?
Өзөрн эки бе? — деп айтырын орган
Хаан-Төгүлдүр иргин.

— Өлүрү дег багай чүсө кайда боор,
Өзөрн дег эки чүөсө жайда боор,
Ам-тынның омулан-өршүн көр,
Малчы-кулчуң-даа болгай-ла мей — деп
Дилеп чыткан чүөсө иргин.
— Эки эжин канчап малчы-кулчу кылыр боор,
Эктиң эргезиң-биле, чөптүң ортузуң-биле болулу — дээш,
Эжин тургуза тыртып эккелгеш,
Чарының доураан аштааш,
Салып чорудуп турган чүөсө иргин.
Калдыр дагың олурду дег
Алдын-сарың чөлээжин тырттыңаш,
Дээр оглу Демир-оол мөгө халдып
Чанып турган чүөсө иргин.
Хаан-Төгүлдүр аалыңга халдын чанып келгеш:
— Ээн малдыг, ээн чурттуг кижиле болгай мей,
Боду бүткөн Тойлу-Будукту
Бээр болза бээрин,
Бербес болза бербезин
Чугаалаңар, хаан катым — деп,
Ийн хаа ыдың турган чүөсө иргин.
— Бистиң бээривис-даа чөп,
Хаан-Төгүлдүрүң алырың-даа чөп — дээш,
Ак малдыг дөрт хуулааш,
Ийн хуузун үзүп берин,
Үлүг эдин-даа дөрт хуулааш,
Ийн хуузун үзүп берин турган.
Алды хана ак өгүң-даа
Күүсөдүп дөгөрүн берин турган чүөсө иргин.
Чээ, беглиг кожуңуң үлүзү
Алды хана ак өгүң
Бир шактың иштиңде күүсөдүн,
Белеткен турган чүөсө иргин.
Чаа, Тойлу-Будуктуң үш доюн дойлаан,
Үш найырын найырлаан,
Дойлап эрттирип калган иргин.
— Чаа, Бакыштай-Мергенни
Өрү-даа тыртып алырымны,
Кулу-даа тыртып алырымны
Болум билр мей.
Ап алыр мей — деп олурган
Хаан-Төгүлдүр чүөсө иргин.
— Чаа, эки күдө, кижини-даа алырыңың,
Малды-даа алырымны
Бодуң күзеллиң билэңи! — деп олурган.

Демп-Курдуг хаан-даа чүвөң иргин.
 — Чаа, байыр-наадымың черге салып эрттирип чоруур сен, Чаа болган черге мунуп чоруур сен — дээш, Хаан бодунуң Чинге-Шилги деп аъдың Берип турган чүвөң-даа иргин.
 Чаа, Хаан-Төгүлдүр:
 — Менде эки болур, козы болур чүвөң бар эмес — деп Дүңдө уйгу чок, хүндүс дыш чок Белеткени берген эр чүвөң иргин.
 — Чаа, эки айның фезинде, Эки хүннүң эргизинде Алды ханалыг ак өөн Адакталдыр чүдүрүп турган эр чүвөң иргин.
 Бакыштай-Хөө ашак-биле калды бускаш, Көжүп үнүп турган-даа чүвөң иргин.
 Чаа, Хаан-Төгүлдүр Улустуң эртежини туруп турда, Алды хана ак өөн Адакталдыр чүдүрүп турган эр чүвөң иргин.
 Чаа, бир эмес Хаан-Төгүлдүрнү Чаа-чакпан алыр болза, Демп-оол мөге соон салгаар, Изин истээр бооп, Авын-даңгырак чугаалажып турган Катшыкылар чүвөң-даа иргин.
 Ам-на чиге сонгу чүктү көрүү-ле алган, Чоруп берген чүвөң иргин.
 Та чезеге, кажга чоруп келген чүвөң ийнаан. Ынчан чораш, Кожатар-Сарыг аъттыг Көшкөңдөй-Мөгсөн өлүргөн черинге чедип келпирге.
 Кожатар-Сарыг аъды-даа чок, Көшкөңдөй-Сарыг Мөгс боду-даа чок Болган чүвөң иргин.
 Чаа, Хаан-Төгүлдүр аалыга чедип келпирге, Оът чиири онча-менди чаагай, Эът чиири эсе-менди чаагай турган.
 Чаа, өг хондурар черинге өг тургузул, Бажың тургузар черинге бажың тургузул, Мал чалаар черинге малың чалап, Эт-сеп салыр черинге эдин-севин салып Турган эр чүвөң иргин.
 — Чаа, кижиге кижиге немежиринден эки чүвө, Малга мал немежиринден эки чүвө кайда боор? — дээш, Беллиг кожуун иштинден Арата-хымызың чыылдырып турган чүвөң иргин.

Чээ, көгээрлинги көскүлөң кылдыр, Доскаарлыгың долдур арага-хымызың Долдуруп турган улус чүвөң иргин.
 Улуг-биче, сайыт-дүжүмөт, араг-куяк-даа Кижиге хамаан чок, Беш чүзүн малды бүтүт-бүтүтү-биле бажымың, Белеткесип турган улус чүвөң иргин.
 — Чаа, чаңгыс кижээ карак бооп чораш, Чадаг кижээ аът бооп чораш, Бакыштай-Хөөгө баарымың өлү дег, Караамнык шоо дег Ангыр-Чечен думаманы Уш херзэн бүдүргөш бээр мен — деп Улуунга-бичесинге, хөйүңгө-эвэжинге Чугаалап орган Хаан-Төгүлдүр чүвөң иргин.
 Чаа, ол найырын кырынга Ангыр-Чечен думазымың уш чажымы чашкаш, Уш доюн кылгаш, Бакыштай-Хөөгө Берип турган чүвөң иргин.
 Чаа, ам байыр эмес байырып, Найыр эмес найырын найырлап, Чыргал эмес чыргалың чырган, Эрттирип турган улус чүвөң иргин.
 Уш малымдан айнап-даа артык-дууду чокка, Эдин-севин-даа артык-дууду чокка, Чаңгыс думазы-биле дөңгө Улениң ап турган Хаан-Төгүлдүр чүвөң иргин.
 Хаан-Төгүлдүр улуг өөн Ангыр-Чечен думазы-биле Бакыштай-Хөөгө бергеш, Ужелээ улуг чуртун тудуп, Уялыг малың азырал, Ажы-төлүн төрдүлүп, Ак малың азырап барган-дыр оо!

TUVACA BİR DESTAN: HAAN TÖGÜLDÜR

(GİRİŞ – METİN – AKTARMA – DİZİN)

SALİH MEHMET ARÇIN

İSTANBUL 2009